

आम

कार्तिक-भागसर १९८२

तंत्रीय।

डोलरशय भांकड

लवानीश'कर व्यास

अमनलाल गांधी

वन्देमहि च तां वार्षीं अमृतां आत्मनः कलाम् ।

चतुर्मुखसुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्लासरस्वती ॥

आचार्य दण्डिनः

1484

ભર્મિ

વર્ષ ૫ મું . ભાષા અને સાહિત્યનું માસિક . અંક ૧-૨

અસ્મદીયમ્

ભર્મિના ગયા કાવ્યાંકનાં અસ્મદીયમ્માં આપણા કવિઓએ હવે પોતાનું ધ્યાન પ્રસંગકાવ્યો તથા કથાકાવ્યો તરફ દોરવું જોઈએ, એમ અમે લખ્યું હતું,^૧ એટલે આ કાવ્યાંક એવાં

૧. રા. રા. બળવંતરાય કે. ઠાકોર આવા ખંડકાવ્યોનો એક સંગ્રહ બહાર પાડવાના છે એમ એમણે જાહેર કર્યું છે તે અમારાં આ લખાણને સ્વતંત્ર ટેકાડપ ગણાય. અમારાં એ લખાણનો અર્થ અમે આવાં દૂકાં કાવ્યો હવે રચાવાં જ ન જોઈએ એમ માનીએ છીએ એવો કરાયો છે. તો કહેવું જોઈએ કે અમારો મત એવો છે જ નહીં. દૂકાં કાવ્યો લખે છે તે બધાની લાંબાં કાવ્યો લખવાની લાયકાત પણ નથી હોતી. આ બંને સ્વતંત્ર કલા છે અને બંનેનો પૂર્ણ વિકાસ ઇષ્ટ છે.

ખંડકાવ્યોનોજ બહાર પાડી શકીએ છીએ તેથી અમને હર્ષ અને સંતોષ થાય છે. અલબત્ત, હજી તો આવો પ્રયોગ પ્રથમપહેલોજ છે: પણ તેથીજ આમાં છપાએલ લાંબાં કાવ્યો^૨ વિશે થોડુંક વિવરણ કરવાની અમારી ફરજ સમજાએ છીએ.

‘મણીચોરીના આઘાતુ’ પુનર્જીવન’માં દિ. બ. કેશવલાલે, ઘણી જ હિમ્મતથી એક નવી પદ્ધતિને અપત્યાર કરી છે. એ પદ્ધતિની શાસ્ત્રીયતા વિશે મતભેદ રહેશે એટલું કબુલ કરી લઈએ તો એમના આ પ્રયત્નને પરિણામે, આપણાં આ સુન્દર નાટકરત્નની ઉત્તમોત્તમ બની શકે તેવી વાચના આપણને મળી છે એમ ખુશીથી કહી શકાય. કાલ અને કર્તૃત્વના પ્રશ્નથી પર જઈને માત્ર કૃતિનેજ દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને વિચારીએ તો એમ ગણી શકાય કે આ પ્રયત્નના બીજા ગુણદોષ ગમે તે હોય પણ એથી આપણને સત્યભામાબ્દી સુન્દર વાચના તો મળે છે જ. અને એ ઉપકાર કંઈ નહાનોસૂનો નથી.

‘બુદ્ધ’નાં પ્રકાશનથી આપણાં કાવ્યસાહિત્યમાં એક નવી દિશા ઉઘડે છે. આજ સુધી લખાયેલાં પ્રસંગકાવ્યોના મુકાબલે આ કાવ્યમાં સાચાં આખ્યાનકાવ્યનાં કેટલાંક તત્ત્વો પ્રધાનપણે, આપણાં સાહિત્યમાં તો પહેલીજ વાર, બહાર આવે છે.

સંસ્કૃતસાહિત્યનાં નલોપાખ્યાનાદિ આખ્યાનોમાં દેખાતાં તત્ત્વો તેમજ આપણાં નળાખ્યાનાદિમાં દેખાતાં તત્ત્વોનો આમાં અમુક અંશે સંયોગ થયો છે. વર્ણનપ્રધાન અને કથનપ્રધાન શૈલી આવાં કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે કરીને હાજર હોવી જોઈએ. અને આ

ખન્ને તત્ત્વો આ કાવ્યમાં ઠીકઠીક પ્રમાણમાં હાજર છે. અલખત આખ્યાનશૈલીનું ત્રીજું મુખ્ય તત્ત્વ પ્રસાદ-સરલતા-આમાં બહુ નથી: છતાં એને વાંચતાંજ એ આખ્યાનશૈલીમાં રચાયું છે એમ પરખાઇ જાય છે, તે એનાં ઉપલાં એ તત્ત્વોને લીધે.

આપણાં સંસ્કૃત આખ્યાનોમાં વ્યાપક હંદ અનુષ્ટુપ રહેતો; અહીં ઉપજ્ઞતિ [ઉપેન્દ્રવજ્રા] અને તિથિકલ્પ હન્દો વ્યાપક રીતે વપરાયા છે. તેમાંથી ઉપજ્ઞતિ વીરકાલનાં આખ્યાનોમાં વ્યાપક રીતે નથી વપરાયો તે ખરું, પણ પાછળનાં મહાકાવ્યોમાં તો એ વ્યાપક રૂપે દેખાય છે ખરો. એટલે એની એવી ચોગ્યતા સાબીત ગણાય. તિથિકલ્પ હન્દ નવો છે, પણ એનાં આંતરતત્ત્વવાળો ચોપાઇ હંદ [તુલસીદાસનાં રામાયણનો] તો બહુજ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે. તિથિકલ્પમાં દર ચોથી માત્રાએ તાલ આવે છે. [૧, ૫, ૯, ૧૪ વગેરે] તેમ જ આ ચોપાઇમાં પણ આવે છે, અને આ બન્ને હન્દનું ખરું વ્યવર્તક તત્ત્વ પણ એ જ લાગે છે. આમ લોકપ્રિય નીવડી ચૂકેલા હન્દના નવાવતારને ચાલુ કરીને રા. રા. બલવન્તરાય ક. ઠાકોરે આખ્યાનશૈલીને ઘણોજ અનુકૂળ આવે એવો એક હન્દ આપણને ખતાવી દીધો છે. શુદ્ધ આખ્યાનશૈલીનાં તત્ત્વોવાળું આ આપણું પહેલું કાવ્ય ગણાય. કાવ્યપ્રદેશની બીજી અનેક દિશાઓ તેમ આ દિશા પણ પહેલીવાર ઉઘાડી દેવાનો જશ રા. રા. બલવન્તરાય ક. ઠાકોરને છે.

રામ-વિરામમાં લલિતજીનો ગુજરાતપ્રેમ પદે પદે તરી આવે છે. અલખત બાહુકના રચનારા લલિતજી આપણને આટલા મોડા મોડા પણ ખંડકાવ્યો આપવા મહેલે છે એ આપણું સુભાગ્ય છે. ભાવ શબ્દ અને વ્યક્તિનાં માર્દવને લીધે એમનું કામ જૂદુંજ તરી આવે છે.

‘મહાપ્રસ્થાન’થી ભાઇ ઝવેરીએ શરૂ કરેલ મહાકાવ્યનો છેલ્લો મણકો આપણને મળે છે. વચમાં કેટલાક મણકાઓ

હજી તૂટક છે, પણ આ દરેક મણકો સ્વયંસ્વતંત્ર છે તેથી એક ખંડકાવ્ય તરીકે આનું મૂલ્ય આંધ્રી શકાય ખરું. જેને કવિત્વ-ચમત્કૃતિ કહેવાય છે તેનું ઉદાહરણ આ કાવ્યમાં બહુ સુંદર રીતે દેખાય છે. કાન્તની શૈલીએ વૃત્તવૈવિધ્યને જળવીને ખંડકાવ્ય લખવામાં ઝવેરીએ સારી સફળતા મેળવી છે. કાન્તની ઝડઝમકને પહોંચતાં તો હજી વાર લાગે તેમ છે, પણ એની વધુમાં વધુ લગોલગ આપણા નવા કવિઓમાંથી કોઈ આવી શકતું હોય તો તે ભાઈ ઝવેરી છે એવું અમારું નમ્ર માનવું છે. એનું પદલાલિત્ય જુવો, એની વૃત્તપૂર્ણતા જુવો, એની અલંકારવ્યકિત જુવો કે એનું ભાવાલેખન જુવો; બધી રીતે કાન્તશૈલીમાં, કાન્તની પછી ખેસવાનો હક્ક ભાઈ ઝવેરીને જ છે. આ કવિતાનું જાણું પૃથક્કરણ ક્યાં વગર જ એના એક અંશ ઉપર અમે ભાર મૂકવા પ્રયત્નએ છીએ. ૪૨૩ મી લીંટીથી શરૂ થતા અંતિમ વિભાગને જે સુંદર ધ્વનિથી સંપેટયો છે તેવો સુભગ ધ્વનિપ્રકાર આપણાં તો આપણાં, પણ પરસાહિત્યમાં યે વિરલ જ છે.

‘લોકલીલા’નાં કાવ્યથી પણ આપણાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં એક નવી દિશાજ ઉઘડે છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓની શૈલીમાંલાંબું કાવ્ય લખી જોવાનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. ઉર્મિનાં પાનાઓમાં જ હમણાંહમણાં લોકજીવન અને સાહિત્યને લગતી જે થોડીક ચર્ચા આવી છે તેથી એટલું તો સર્વાનુમત દરે છે કે લોકભોગ્ય સાહિત્યની પણ જરૂર છે ખરી. આપણા નવા વિચારો અને નવા દષ્ટિકાણો જે સામાન્ય લોકગણ ઝીલી શકે એવી આપણી પ્રયત્ન હોય તો એને અનુકૂળ આવે એવી અને એ ઝીલી શકે એવી શૈલીમાં જ લખાણ થવું જોઈએ. આ કાવ્યનો અહીં છપાતો ભાગ વાંચ્યા પછી જણાશે કે સામાન્ય લોકો ઝીલી શકે એવા ઢાળ, ભાષા અને ભાવમાં ઉતારેલું આ કાવ્ય સફળ છે. અને આપણા નવા કવિઓ-માંથી આ કાર્યને માટે વધુમાં વધુ લાયકી ભાઈ સુંદરમ્ની છેએ પણ દેખીતું છે. અને જે એ આ કાવ્યપ્રકારને

આમ શરૂ કરીને પૂર્ણ ખેડશે તો તેમની કીર્તિ આપણાં લોકમાનસમાં ઘર કરી ખેડેલા પ્રાચીન કવિઓ જેવી અને જેટલી અદ્યત્થ થશે એ પણ નિઃશંક. અને એટલું પણ કહી દઉં કે અહીં છપાયો છે તે ભાગ બતાવે છે તેવું ચિન્તન આ શૈલીને ભારે નથી પડતું. અલબત્ત હાથ ખેસતાં એ શૈલીનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ તત્ત્વ આપોઆપ બહાર આવતાં જશે.

‘સીમાડાના પથ્થર પર’માં ભાઈ ઉમાશંકરે અર્નગમ્ભીર ચિન્તનભર્યો એક વિષય સફળતાથી ખીલવ્યો છે. ગુલબંદીની લયબદ્ધ સ્વતંત્ર ગતિમાં કવિ ધરમાં ફરતા હોય તેમ સહેલાઈથી વિકસી શક્યા છે. કાવ્યની કલ્પનામાં મોહકતા અને ચિન્તનનું આકર્ષણ ધણું જ છે.

‘પ્રિયા કવિતાને’માં ભાઈ પૂજલલાલે એક ખીજી જાતની પણ ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. અમૂર્ત ભાવને કલ્પનોત્તેજનાના રંગે બહલાવતાં હજી સુધીનાં ગુજરાતી ખંડકાવ્યોમાં આની પરાંતરી કરે એવું ખીજું કાવ્ય કાક જ હશે. ‘આરોહણ’ ની સિદ્ધિ પણ ધણી ઉચ્ચ છે, પણ એમાં અમૂર્ત ભાવને ચિન્તન અને ઊર્મિનાં બળે બહલાવ્યા છે; અહીં કલ્પનાનાં, રસોત્તેજક કલ્પનાનાં બળે અમૂર્ત ભાવે મૂર્તરૂપ ધારણ કર્યું છે.

‘ઉર્વશી’નો પ્રયોગ આ પહેલો જ છે વૃત્તમાં રચેલી ઊર્મિ-નાટિકાનો આ લગભગ પહેલો પ્રયોગ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. રા. રામનારાયણે નાટકનાં ભાષણમાં પૃથ્વીના વપરાશની યોગ્યતા-યોગ્યતા વિશે થોડી ચર્ચા કરી છે. એ મુદ્દા વિશે નિર્ણય બાંધવામાં આવા પ્રયોગોનો ધણો જ ઉપયોગ થશે. અહીં ધરેલાં આ નાટ્ય-સ્વરૂપ ઉપરથી એમ તો જરૂર કહી શકાય કે પૃથ્વીનો અહીં કરેલો વપરાશ ભાવાનુકૂળ તો છે જ. અલબત્ત આખી નાટિકા ઊર્મિપ્રધાન છે; અને એની ઊર્મિને બહલાવવામાં કવિએ કલ્પનાની લગામને છૂટી મૂકી છે તેથી અહીં ચિન્તન ઓછું છે, છતાં પૃથ્વી ભાવાનુ-

દૂત લાગે છે, એમાં ગેયતા વગરનો આરોહઅવરોહ અનુભવાય છે તે નાટકના તખ્તા ઉપર ચતાં લાપણોદ્ધારા ઉત્તેજિત કરાવાતા લાવોને અનુકૂળ થાય એમ લાગે છે. અલખત, હજી તો આ પ્રથમ પ્રયોગ છે, અને આવા ઘણા પ્રયત્નો થાય ત્યાં સુધી નિર્ણય બાંધી ન શકાય; પણ આ નૂતન આશારૂપક પ્રયોગ આપણાં સાહિત્યના વિકાસ માટે આદરણીય ગણાવો જોઈએ. રા. દુર્ગેશ શુક્લે આ પ્રયોગદ્વારા નવી દિશા ઉઘાડી છે, નિઃશંક. અને આખીયે નાટિકાની રચનામાં ઊર્મિયોગ્ય (લિરિકલ) ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, કેમકે પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમાં ઉચ્ચ પ્રતિનું કવિત્વ ચમકારા કર્યાં કરે છે.

દૂતનાં પ્રસંગકાવ્યો ત્રિશે તથા પ્રાચીનકાવ્યોના વિભાગ વિશે અહીં ખાસ કંઈ લખવાની જરૂર નથી. પણ આટલું લખવાની જરૂર છે કે પોપોતાનાં રતનજેનાં વહાલાં આબધાય લાંબાં કે દૂતના કાવ્ય-સર્જનો અમને આમ પ્રસિદ્ધ કરવાને મોકલીને આ સર્વ કવિબંધુઓએ અમને અત્યંત ઋણી કર્યા છે, તેથી અમે એમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

આવો અંક પ્રસિદ્ધ કરવો એ આપણાં સામયિકસાહિત્યમાં તો સાહસ જ ગણાય. પણ ઊર્મિના વાયકોએ આગળ પણ કાવ્યોભય અંકો અપનાવ્યા છે તેથી અમારો વિશ્વાસ વધ્યો છે આગાં લાંબાં કાવ્યો [વધુમાં વધુ લાંબાં કાવ્યો આ અંકનાં ચાળીસ પાનાં શેકયાં છે] છાપ્યાં છે તેથી અમે આ વર્ષના પહેલાં જ અંકો ભેળવીને આ એક ગણ્યો છે જતાં બીજાં પોણોસો જેટલાં વધુ પાનાં અમારે એમાં મૂકવાં પડ્યાં છે. ગ્રાહકો-વાચકોના સહકાર ચાલુ રહેશે તો આ સાહસનો બદલો મળી ગયો છે એમ અમે સમજીશું.

મણિગોરીના આળનો પુનર્જન્મ

[કૃષ્ણસુત્રપ્રેમાનંદભટ્ટચયિત રોપદશિકાસત્યભામાખ્યાનનાં પદેલાં ત્રણ દશથેા]

દિ. બા. કેશવલાલ હ. શ્રુત

મણિયોરીના આળનો પુર્નજન્મ

કૃષ્ણસૂત્રુ પ્રેમાનંદ ભટ અથિત રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાનનાં
પહેલાં ત્રણ દશ્ય

દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ

અસ્તાવના

• સંધરા •

૧ અંકે લેઈ શિવાને શિવ મુદ્ધિત^૧ મને પ્રેમમગ્ને^૨ રહ્યા'તા,
એવે ત્યાં શંભુહસ્તે પ્રિય વર વિજયા ધ્રુંગીં અપીં ગયા'તા.
તેમાંની અદ્ય લોલે પ્રથમ શિર ધરી પાર્વતીને કહ્યું, 'દયો',
'ગંગા પે'લી સતીથી! અહણુ નવકરું લોગવ્યું! આ રહું ઘો?'

• શાદ્દલવિકીરિત •

અષ્ટાંગે પ્રણમી સતી મનવતા પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ.
'ના ના ના, વિજયા અહું નવ કદા. ગંગા ગણી, હે વિભુ!'
નંદાફે વને ગયા જ, વિજયા લાવ્યા, કહે:— 'શે દૂભું?'
અપીં સર્વ સતી સુખી શિવ કરે. તે પ્રેમમાં^૨ હું લુભું.

૨ સૂત્રધાર નાન્દનતે પ્રવેશ કરી નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી—
અલં. વિસ્તારનું પ્રયોજન શું? મારિષ! આ મગ આવ્ય.

૩ પારિપાર્થિક પ્રવેશ કરી—ભાવ, આવ્યો. શી આસા છે ?

૪ સૂત્રધાર— મારિષ! આ સુહર્જન, વિદુર્જન, મહાજન
આદિ બિરાજેલા છે. એ સર્વની આગળ ગુર્જરગિરામાં કૃષ્ણસૂત્રુ—
પ્રેમાનંદ ભટ—અથિત રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન ભજવવાનો
મેં નિર્ણય કર્યો છે. જા, તું વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કર્યં.

૫ પારિપાર્થિક—ભાવ! શું, ઝાડખીડ બળી જઈ હીંગારે
હિમ ઈર્ષા? ઠીક વારું, સાંભળો. કાલિદાસ, સોમિલ, આણુ,

ભવભૂતિ, જયદેવાદિ કવીશ્વરોના નાટક છતાં અને તે પણ દેવ-ગિરામાં,^૩ ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામાં નવીનારંભકારી^૪ પ્રેમાનંદ-અર્થિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો, એ કેવી હસારત !

૬ સૂત્રધાર—મારિય ! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ.

૭ પારિપાર્શ્વિક—હાં એ તો ઠીક. પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે ! આખ્યાન અને તે ભજવવું ! શિવશિવ, આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું. ગમે તેમ થાઓ; પરંતુ કહો કે તમે, ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો^૫ ગોટો વાળી તેને હામે ગુર્જરગિરા વાપરશો; પણ સામાન્ય પાત્રની બાલભાષા વિષે શું ?^૬

૮ સૂત્રધાર સરોષ—જે^૭ જેનું કાર્ય નથી તેમાં તેણે બોલવું ઉચિત નથી. નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આખ્યાન શબ્દ થોજવો તથા સામાન્ય પાત્રની બાલભાષાનો ત્યાગ કરવો એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન હેમાચાર્યપ્રણીત પ્રાકૃતપ્રમાકરનું^૮ પંચાલ્યમું સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લેવો. આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સંબંધવાળો ન છતાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરાવ્યો. વાર જો, મેં નટીને સત્તર સિધારવા કહ્યું હતું, છતાં વાર કેમ થઈ ?

૯ પારિપાર્શ્વિક નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી—ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞા અનુસાર વર્તવા વિચરું છું (જાય છે).

૧૦ નટી પ્રવેશ કરી—આર્ય^૯ ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઈ, તે માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ?

૧૧ સૂત્રધાર—આર્યે જો બાધ ન હોય તો તમારી સખીના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો.

૩ દેવગીરામાં તો પછે ૪ અને તે પણ નવીન

૫ તેનો તો ૬ શું બોલો છો ? ૭ જેમાં ૮ આર્યપુત્ર

૧૨ નટી—આય^૯ ! તેણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ આછો છે; તોયે પૂછવા પરથી સાર માત્ર કહું છું. મારી સખી આર્યે^{૧૦} આરંભેલા કામથી ઘણી ખુશી થઈ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે.

૧૩ સૂત્રધાર—હાં, ઠીક, પ્રિયે પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્દે ૧૧ લોઆઈ ગયાં છે. તેને પદ વડે પ્રદુલ્લિત કરો.

૧૪ નટી—આર્યન^{૧૨} કયા વિષય પર પ્રીતિ છે ?

૧૫ સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યની^{૧૩} અભિરુચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનની અભિરુચિ^{૧૪} પ્રાવૃત્તને ચાતક થઈ નિહાળવાનું છે. તેથી કૃષ્ણદેવી^{૧૫} કયા કહો, ૧૫ જોણે કરી સર્વેનાં મન પ્રસન્ન થશે.

૧૬ નટી—ઠીક. (નીચેની ચતુષ્પદિકા અભિનયપૂર્વક ગાય છે.)

• નવનીત •

નવનીત નવલ ચકોરે^{૧૬} ચોરે ચોરે ઝૂપાઝૂપ^{૧૭} હો રે
નવ^{૧૭} નીત નવલ નિચોરે. અંગે^{૧૮} અંગે કુચેષ્ટિત મોરે^{૧૯}
નવ^{૧૮} નીત નવલ ચિકોરે કાર્યે^{૨૦} કાર્યે રુદ્ધે રૂપ કોરે^{૨૦}
નવનીત નવલકિશોરે^{૨૧} ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે.

૧૭ નેપથ્યમાં—મારા પ્રિયતમને એ દ્રુપણ દેનાર કોણ ?

૧૮ સૂત્રધાર આમતેમ જોઈ—આર્યે^{૨૨} અવળું થયું.

૧૯ નટી ગભરાયલે વેશે—આર્ય ! અવળું શું ?

૨૦ સૂત્રધાર—કુળદેવીનું પૂજન કરી મહાદેવી ૨૪ રુકિમણી સખી સહ જાય છે. તેમને ‘મણિ^{૨૩} ચોરે’નો અર્થ સ્થમંતક સંજ્ઞા સમજાવો લાગે છે. ચાલ^{૨૫} જતાં રહીએ.

इति प्रथमं दृश्यम् ।

૯ આર્યપુત્ર ૧૦ આર્યપુત્રે ૧૧ ગદ્દમાં ગુંચાઈ ૧૨ આર્યપુત્રને
૧૩ આર્યપુત્રની ૧૪ ચિતરૂપ ૧૫=૧૫ કૃષ્ણકથા અને તે કામ સંજ્ઞાધિની
કહો ૧૬-૧૬ કિશોરે ચોચું ચોચું ચપાચપ ૧૭ નવરાત ૧૮-૧૮ કાર્યે
કાર્યે હુદે રૂપ કોરે ૧૯ નવલીત ૨૦-૨૦ અંગો અંગે કુચેષ્ટિત મોરે
૨૧ નવલ ચકોરે ૨૨ આર્યપુત્ર ૨૩ મણિચોરનો ૨૪-૦-૨૫ માટે ચાલ.

અંક—૧

સરોપા રુકિમણી તથા તેની બે સખીઓ પ્રવેશ કરે છે.

૨૧ રુકિમણી—અલી કનકમાલિકે ! મારા પ્રિયતમ ૧ “ મણિ ચોરે ” એવું કહેનારું ૨ કાણુ ? પકડી લાવ્ય તેને.

૨૨ કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જોવામાં જ આવ્યા નહિ. પણ પદ્મપ્રભા તમારું કોપવેણુ સાંભળી દોડી ગઈ’તી તે હિતાવળે આવે છે. ૩

૨૩ રુકિમણી પદ્મપ્રભાને નિકટ નિરખી—પદ્મપ્રભે? શોધ શાગ્યો કે ?

૨૪ પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરી સખેદ—અંધારું હોવાથી, હું કને જઈ પહોંતી, છતાં ઓળખી શકી નહિ.

૨૫ રુકિમણી સરોપ—પણ તેને મારી કને કયમ ન લાવી ?

૨૬ પદ્મપ્રભા હસ્ત જોડી—તે ધણું અતે હું એકલી, માટે.

૨૭ રુકિમણી સખેદ—ખાતર ખોદતાં જણાવ્યો ચોર ઝલાયો નહિ ! કનકમાલિકે, ચાલો, આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરીએ આ તો ધણું ખોટું.

અર્ધાં નય છે.

इति द्वितीयं दृश्यम् ।

રંગમહાલમાં સુખાસન પર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવેશ કરે છે.

૨૮ કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્વમંતક મણિએ તો મને બાહ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું વ્રજ બનાવ્યું ! દેવગતિ બલવત્તર છે. કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ !

૨૯ શ્રીદામા—વ્રજને તમે વીસારો. પણ વ્રજ તમને કયમ

૧ પ્રિયતમને મણિચોર કહેનાર ૨ આવતી જણાય છે.

વીસારે ? મળવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કયમ થાય ? કરો એવું પામો અને વાવો એવું લણો. શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવો જ પડે, પણ જગત તો ઝવેરી છે.

૨૦ કૃષ્ણદેવ—શું અલ્યા તું પણ એમ જ માને છે કે ?

૨૧ શ્રીદામો—માને,^૧ તે વિચાર કેવો આણે ? પડતીમાં^૨ પડતી.^૩

૨૨ કૃષ્ણદેવ—સખાઈ ! પડતી કેવી ?

૨૩ શ્રીદામો—ત્યારે ચડતીમાં ચડતી.

૨૪ કૃષ્ણદેવ—અલ્યા, એમ કેમ ?

૨૫ શ્રીદામો—સ્વમંતકની ઔરિકા રૂપી નદી મળવનિતાના અશ્રુપ્રભાવે ચડતીમાં ચડતી જેવી જણાય છે; અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ યત્ન કર્યા છતાં પણ તણાય દે.

૨૬ કૃષ્ણદેવ—અલ્યા, પડતીમાં પડતી કેમ^૪ ?

૨૭ શ્રીદામો—ઉઠાણાની^૫ તલાવડી જોઈ માઝી તેને ખીજી^૬ જેવી સૂકી^૭ માને છે, પણ સંતાઈ રહેલા^૮ દેડકા શબ્દ કરી આ સ્થળે સજીવન^૯ તલાવડી હશે એમ તેને શંકાશીલ કરે છે; જેથી તે તલાવડીની મત્સ્ય રૂપી સંપત્તિ^{૧૦} હરાઈ જાય છે. એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય સંભાર્યાથી^{૧૧} દેવની સાખ^{૧૨} પડતીમાં પડતી મનાય છે.

ફકિમણી ચાલતો પ્રસંગ અવણુ કરતી હતી તે હલય જન ન જાણે તેમ બાળુએ જઈ સંતાય છે.

૨૮ કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ! કોઈ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે, જા જો.

૧ જાણે ૨-૨ પડતીમાં તો પડતી જ ૩ તારા જેવા જેને સખા છે તેને ૪ કેવી ? ચડતીમાં તો ચડતી થવી જોઈએ

૫ શું ૬ ઉઠાણાની સૂકાયલી ૭-૭ ખીજી જગા જેવી જગા

૮ ગયેલા ૯ ૦ ૧૦-૧૦ તલાવડીનું રહેલું મત્સ્યરૂપી ધન
પણ ૧૧ સાંભળવાથી ૧૨ ૦

૩૯ શ્રીદામો આમતેમ જોઈ—દેવ ! અહીં કાંઈ દીસતું નથી.
હાં, હાં, હું સમજ્યો. આપના જેવાને એમ જ થાય.

૪૦ કૃષ્ણદેવ—શું, સખા ! ત્યારે તેં મને ચૌર જ ધાર્યો કે ?

૪૧ શ્રીદામો— ના, મેં નહિ, પુરજને.

૪૨ કૃષ્ણદેવ—તો તું ક્યં તેમની પ્રતીતિ.

૪૩ શ્રીદામો—પણ પાછલી વાત શી રીતે ભુંસી નખાય ?

૪૪ કૃષ્ણદેવ—ગોપિકાનું નવનીત લેતાં પિપીલિકા ઉતાર્યાનું કહેતા'તા તેમ.

૪૫ રૂકિમણી ઉભય ન સાંભળે તેમ સખેદ—શું ? લોકોની શંકા સત્ય છે ? ના ના, એમ હોય તો મણિ આણી'જકેમ આપે ? વારં, આગળ શું થાય છે તે સાંભળું. ઠીક થયું, કે હું અહીં છું તે એ બે જાણના નથી. પદ્મપ્રભાનું કહ્યું કયું હોત, તો આ બધી વાત સાંભળવામાં આવત નહિ.

૪૬ શ્રીદામો—તે'જ તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા.

૪૭ કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હતું સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એટલે તેવા કૃપાકટાક્ષની આવશ્યકતા શી ?

૪૮ શ્રીદામો—મહારાજના કહેવા પર મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે. તેમ મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે. તે છતાં જો શંકા રહેવી, એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ, તો ખીજું'જ શું ?

૪૯ કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય છે, કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવો જ અવર્ણનીય છે.

નારાય

કૃપાકટાક્ષથી ખરા ચ'જ ચૌર, હોઈ 'જ છૂટતા.
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠ માંહી લેઠતા.

૧૩ પાછો

૧૪ પણ તે તો ૧૫ ૦ ૧૬ તથાપિ

કરે કૃપાકટાક્ષ કેા હું— મુક્તિ કારણે, લિયા ?

ખરા ઠર્યાતણા લડેા, કહેા ઉપાય છે ક્રિયા ?

૫૦ રુકિમણી સરોપ—અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા ચાલે છે ! ખરેખરાત, જાતિસ્વભાવ જીવતા સુધી નથી જ જતો. વારૂં, આગળ શું થાય છે ?

૫૧ શ્રીદામો—મહારાજ ! કૃપાકટાક્ષથી મુક્તિ^{૧૭} મળે એવું મારા વિચારમાં આવ્યું છે.

૫૨ કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે. દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં ક્યા અર્થની પ્રાપ્તિ^{૧૮} સ્વીકારી એકે છું ?

૫૩ શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની.

૫૪ રુકિમણી—ભાભા ! દેરાં ક્યાં ચારીશું ? તો કે ત્યાંનાં ત્યાં. એવી જ કાંઈ મોટામાં મોટા અર્થની^{૧૯} પ્રાપ્તિ^{૨૦} હશે ! પણ મારે ઉતાવળાં થવાનો સમય નથી.

૫૫ કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો, તે કહી નાખ્ય ની.

૫૬ શ્રીદામો આમતેમ જોઈ—સાંભળો, મહારાજ ! સત્રાજિતની મુતા સાથે સંબંધ જોડેા, એટલે સર્વ અર્થની^{૨૦} પ્રાપ્તિ^{૨૧} અને નિંદાની સમાપ્તિ સમજવી.

૫૭ રુકિમણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનું તને જ છાજે. વારૂં ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણ પણ સાંભળવાને સારો સમય છે.

૫૮ કૃષ્ણદેવ વિચાર કરી—પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ?

૫૯ શ્રીદામો—કરે રુકિમણી જેવું.

૬૦ રુકિમણી રાખતે દબાવવા જેવો ડોળ કરી—આવાને આવું જ ધટે. પછે એની વાત છે.

૬૧ કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની ધચ્છા^{૨૧} વિના તે જાને નહિ.

૧૭ મુક્તતા ૧૮ સિદ્ધિ ૧૯ અર્થપ્રાપ્તિ

૨૦ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ ૨૧ જિજ્ઞાસા

૬૨ શ્રીદામો—યારે કરો કાલાવાલા.

૬૩ કૃષ્ણદેવ—સખા! કરજ ને કન્યા—

૬૪ રૂકિમણી મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઇ—કરગર્યે મળે નહિ. ગોપબંધુ—ઠીક ઠાઠ મચાવ્યો છે! જાત તેવી ભાત; હંમ રાજા ને પ્રધાન કાગડો. મળી સત્રાજિતની કન્યા^{૨૨} અને રૂણી કીર્તિ ધન્યા!^{૨૨}

૬૫ કૃષ્ણદેવ ગભરાએલા જેવા વેશે ઉભા થઇ—પ્રિયા, હાસ્ય-વિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુઃખ^{૨૩} લગાડવું ઘટિત નથી.

૬૬ શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવ જ છે કે ટાઢા પહોરની લહેરો ખાવી અને ખવરાવવી.

૬૭ રૂકિમણી—પ્રાસાદને શિખરે બેઠા, માટે કંઈ હંમ કહેવાય^{૨૪} કે? ગોવાળિયા તે ગોવાળિયા જ.

૬૮ શ્રીદામો—દેવિ!^{૨૫} ગોવાલઇ કવચનઇ ગિહિત્રાં નથ કરિય? તેહવાની નંદા કરેવા હું પણિ જાહગેંહ પીર્ષ તઇયાર અછજી^{૨૫}

૬૯ રૂકિમણી સરોપ—એવી વિચિત્ર વાણીથી રીએ તારા દેવ. હવે મારી સાથે બોલ્યો, તો તારી વાત તું જાણે.

૭૦ કૃષ્ણદેવ—દેવિ! એનો શો અપરાધ છે?

૭૧ રૂકિમણી—‘કરજ ને કન્યા કરગર્યે મળે નહિ’ એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કઢાવનાર તથા ખોટો બહાલેશરી થનાર એ જ છે.

૭૨ કૃષ્ણદેવ—તમે તમારું કાવતું ગમે તેવું યુક્ત કરવા તત્પર જ હો, કિન્તુ અમારું એમ કહેવું છે જ નહિ.

૭૩ રૂકિમણી—ત્યારે ‘કરજ ને કન્યા’ એની આગળ શું

૨૨ પુત્રી અને ફેલાઇ સત્કીર્તિ! ૨૩ દુઃસહ ૨૪ કહેવાયા ૨૫-૨૫ દેવિ! ગોપાળે કેને ગાંડાં નથી કર્યાં? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાહ ગેંહ પી વૈયાર છું.

કહેવાના હતા. તે કહો જોઈએ. ખીણું તો ઘણુંય છે; પણ તે કહેવું કેને ?

૭૪ કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશયમાં અતિશય હોય ! પરંતુ મારે કહેવાનું તો આમ જ હતું:—

અનુબંધ

દેવિ ! કરજ ને કન્યા કલંકિત સદા લાણું.
યથાર્થ વદવું મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું.

૭૫ રૂકિમણી—મારા પ્રતિ તો આવું વાક્યાતુર્ય આજ જ યોગ્ય છે. તો ય લક્ષણવંતાનાં આવાં લક્ષણથી વા વાક્યાતુર્યથી પરિજન અણમાહિતીમાં નથી એ કુળદેવીની કૃપા છે. ગમે તેમ કરે વા ગમે તેમ આચરે; ભેંશનાં શીંગડાં ભેંશને ભારે.^{૨૬}

૭૬ કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારું પ્રભુત્વ^{૨૭} છે ને.

૭૭ રૂકિમણી—દેવ પ્રભુત્વ^{૨૮} માને છે અને આટલાં મ્હોનાં મીઠાં પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતા જ માનું છું.

૭૮ કૃષ્ણદેવ નીચા વદનને કર વડે જાંચુ કરી—પ્રિયા ! એવું કંઈ વર્તન જણાવશે કે કામિનીત્વને જ સ્વીકારશે ?

૭૯ રૂકિમણી—દેવે^{૨૯} ગોપબંધુને વાત^{૩૦} કહેવા યોગ્ય માન્યો^{૩૧} અને અમે^{૩૨} અયોગ્ય ઠર્યાં. એથી^{૩૩} હવે^{૩૩} વધારે પ્રતીતિ શી જોઈએ ? દેવ સુખી થાવ, વાતો કરો અને ખેસો. જો મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતું હોય, તો ક્ષમા કરશો.

૮૦ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મહિલા એ બે શબ્દ જ ભિન્ન છે; તો તેમના^{૩૪} પ્રતિ^{૩૪} કૃતિ ભિન્ન કેમ ન હોય ? મારું આચરણ શાસ્ત્રસંમત છે.^{૩૫}

૨૬ ભારે થવાનાં છે. ૨૭ સ્વામિત્વ ૨૮ સ્વામિત્વ ૨૯ ને વાત દેવે ૩૦ ૦ ૩૧ માની ૩૨ અમે તેથી ૩૩ હવે એથી ૩૪ તેમની ૩૫ છે. જુઓ,

વસંતતિલકા

સાચા વયસ્ય નિકટે સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના કદી એ વદાયે;
એવું અમે મુનિમુખે સુણિયું સદા એ
એ ન્યાયનીતિ નરતી^{૩૬} ન પ્રિયા ! મનાયે.

૮૧ રૂકિમણી ક્રોધાકાંત થઇ ચાલવા માંડી—મહારાજ ! ત્યારે તેને જ કહેા અને ખત્તા ખાવ.

૮૨ કૃષ્ણદેવ દેવીને, ઉડી, અટકાવી—પ્રિયા, હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ રીસાઇ જવું ઘટે નહિ.

૮૩ શ્રીદામો દેવી ન સાંભળે તેમ કૃષ્ણ પ્રતિ—દેવ ! મને કહેવા ઘો. (પ્રગટ) દેવી ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાસ્યવિનોદની જ છે: તો^{૩૭} તમે અસાર મૂઝી^{૩૭} સારગ્રાહી થઇ દેવની નિંદા^{૩૮} થતી^{૩૮} અટકે એવો કંઇ ઉપાય બતાવો. એટલે^{૩૯} અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયા જ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમ જ કહીશું.

૮૪ રૂકિમણી સરોષ—ગોપબંધુ ! મહારાજ તારી આજ્ઞા માનશે.^{૪૦} તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે !

૮૫ શ્રીદામો—તથાસ્તુ !...

૮૬ કૃષ્ણદેવ શ્રીદામાને ખેલતો અટકાવી—એની સાથે એમ આચરવાથી શું ?

૮૭ રૂકિમણી—દેવ ત્યારે એને વારો, કે મારી સાથે જીભાજીળા કરે નહિ.

એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે છે.

૮૮ કનકમાલિકા સહર્ષ—દેવિ ! પકડી લાવી.

૮૯ રૂકિમણી વિચારી—હલા કાને ?

૩૬ નડતી

૩૬ તોયે તમે અસારમાંથી ૩૮ થતી નિંદા ૩૯ તો ૪૦ માનશે કે

૯૦ કનકમાલિકા—મણિચોર કહેનારને.

૯૧ રૂકિમણી—એનો ૪૧ કંઈ ઉપયોગ નથી. આપણે નથી એ કાર્યને માટે યોગ્ય, ને ૪૨ નથી દેવ બંધાવવાના જશ. માટે તેને છોડી દે.

૯૨ કનકમાલિકા—જોવી દેવાની આસા. (જન્ય છે.)

દેવી ન નિરખે તેમ કૃષ્ણદેવ શ્રીદામાને મુક્ત કરેલો જન જોવા સૂચવે છે.

૯૩ કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ઘટારત નથી.

૯૪ રૂકિમણી—દેવ જેની અયોગ્યમાં ઘટના કરે, તેણે યોગ્ય થવું ક્યાં ઘટારત છે ?

૯૫ કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ પ્રત્યેક પત્નીએ ૪૩ સ્વામીનું હિત વાંછતું એવી સાઆસા છે.

ગાતિ

ચંદ્રિકા પરભવવા અણે અબ્ધિજ સદા ય સંતાયે, યુવતિ ચક્રિત ૪૪ અવલોકે ૪૫; નિરખી તેને ૪૬ ત્વરા વડે સાયે,

૯૬ રૂકિમણી—દેવ ! શાઆસા ખોટી નથી. પણ ન્યારે રાહુ ચંદ્રને ઢાંકવા સજ્જ ૪૭ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શું ચાલે ?

૯૭ શ્રીદામો સરોપ—શું ત્યારે અમે રાહુ ? હ્યો, રહ્યા અમે અમારે ઘેર. સંતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા. (જવા માંડે છે).

૯૮ કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય તું પણ આવાં રીસામણાં મનામણાં કરાવવા સજ્જ થયો કે શું ?

૯૯ શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કોણ મનાવે એવું ૪૮ અને ૪૮ અટકાવે એવું છે ? ગોપબધુ તો કાંસરૂપ થયો છે. તે જો

૪૧ સખિ ! એનો ૪૨ કે ૪૩ પ્રિયાએ

૪૪ • ૪૫ અવલોકે તે ૪૬ શશિને ૪૭ તૈયાર જ ૪૮ એવું છે કે

નહિ નીકળે, તો નરેણીવાળાને^{૪૯} બરકતાં ક્યાં વાર થવાની છે (ભય છે).

૧૦૦ રૂકિમણી—દેવ આવા ગોવાળિયાથી કાર્ય કરી લેવા ધારે છે—કે જેને શું બોલવું અને શું ન બોલવું તેનું ભાન નથી । ઠીક જ છે, ધણીને સૂઝવું ઢાંકણીમાં.^{૫૨}

૧૦૧ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! ખીજી કથા પડતી મૂકી પકડાવ્યો તો કેને, શા કાળે, અને તેને મુકત કેમ કર્યો, તે મને જણાવો તો ઠીક.

૧૦૨ રૂકિમણી—જે જણાવ્યાથી^{૫૨} અર્થસિદ્ધ નથી તે જણાવવામાં શા માલ ?

૧૦૩ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે 'ખેડું' ન થવા માટે.

ભુજંગી

ન સાઈં નઠાઈં જુએ કાંઈ^{૫૩} ક્યારે
કરે મેઘ^{૫૪} વૃષ્ટિ વૃષાકાળ^{૫૪} જ્યારે;
પ્રિયા સ્વામી માટે સદા એમ ધારે.
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે.

૧૦૪ રૂકિમણી—દેવ એ બોલવામાં જે મર્મ છે તે મેં જાણ્યો. તત્ત્વાર્થ એ જ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યા વગર^{૫૫} ગમે તેવું^{૫૫} બોલવું ! મહારાજ ! ગોપબંધુ શરદકાળના સુખદ સમીર જેવો મળી આવ્યો છે, તે વડે હું તો સર્વે સાઈં^{૫૬} જ માનું છું.

૧૦૫ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્ય કથા જવા દઇ વદો કે મુકત કેને કર્યો અને તેને પકડાવ્યો તો કેમ ?

^{૪૯} નરેણીવાળા નાપિતને ^{૫૦} ખૂમ કે વહાર ^{૫૧} ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝવું આરસીમાં ^{૫૨} જણાવ્યાથી કે જાણ્યાથી ^{૫૩} સ્થાન ^{૫૪} વૃષ્ટિ મેઘો ઋતુકાળ ^{૫૫} વગરનું ગમે તેમ ^{૫૬} સારાં વાનાં

૧૦૬ રૂકિમણી—દેવની તે સાંભળવા ઇચ્છા છે, તો હું મારી રીસ એક બાબુએ મૂકી કહું છું તે સાંભળો. મહારાજ ! હું કુળદેવીનું પૂજન કરી આવતી હતી. એવામાં ‘મણી’ ૫૭ ચોરે ૫૭ શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યા ૫૮ કે ત્યાં હું ઊભી રહી અને, એ કહેનાર કોણ, તેને પકડી લાવવા પદ્મપ્રભાને મોકલી. પણ પત્તો લાગ્યો નહિ.

એવામાં કનકમાલિકા દોડતી પ્રવેશ કરે છે.

૧૦૭ કનકમાલિકા—દેવિ મુક્ત કરેલા માણસને શ્રીદામો પોતાના મંદિર ભણી લેઈ જાય છે.

૧૦૮ રૂકિમણી સરોવ—શા કાળે ? હાં હાં, જશના ધણી એને થવું હશે ! દેવ ! હવે બાકી રહેલું ગોપબંધુ કહેશે. અમારા પર તમને વિશ્વાસ જ ક્યાં છે ? હું તો એ અહીંથી ઊઠ્યો ત્યારની જ સમજી હતી. ૫૯ (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાખી ઊડી આવવા માંડે છે.)

૧૦૯ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા એમ અનુમાન કરવામાં શું ? આમ રીસાવું ધટે નહિ,

એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ અટકાવવા જાય છે. તેમનો તિરસ્કાર કરી ક્રોધાવેશવાળી રૂકિમણી ઉતાવળે જતી રહે છે તેની પાછળ કૃષ્ણદેવ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે.

इति तृतीयं दृश्यम् ।

૫૭ મણિચોર ૫૮ આવ્યો ૫૯ હતી, પણ પારકાના હૃદયમાં કંઈ પેશી નીકળાય છે ?

સમન્વતી

૧ મુદિત મને—પ્રેમમાં મગ્ન મનથી આનંદિત બેઠા હતા. તેમાંની... શિર ધરી,—ભાંગ પીતા પહેલાં તેનું એક ટીપું માથે ચઢાવવાની રીત છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે. ગંગા પેલી સતીથી!—તમે સતીનાથી ગંગાને પહેલી ગણી કે? ભોગવ્યું!—ગંગાને ધરાવેલું, ગંગાએ ભોગવેલું. આ રહ્યું ઘો?—તમે આ ગંગાનું ઉચ્છિષ્ટ મને આપો છો. ગંગા ગણી—તમે ગંગાનો સત્કાર કર્યો અને મારી અવગણના કરી. નંદા૩૬—નંદી ઉપર આ૩૬ થઈને. શે દૂલું?—શા માટે તું દૂભાય છે? આ ૩૫ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. હાલ દૂલું નહિ પણ (તું) દૂભાઈ છું કે દૂભાય છે એ બે રૂપો વપરાય છે. અર્પી સર્વ—ખધીએ ભાંગ પાર્વતીને સમર્પીને. સતી સુખી શિવ કરે—શિવજી સતીને રીઝાવે છે, સુખી કરે છે. તે પ્રેમમાં હું હુલું.—પાર્વતી પ્રત્યેના શંકર ભગવાનના એ પ્રેમમાં માફ મન હુખ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ પ્રેમથી હું મુગ્ધ બનું છું.

મંગળાચરણના આ બે શ્લોકથી નાટકનું વસ્તુ સૂચવ્યું છે. પારિભત પુષ્પ ઝંકિમણીને આખ્યાથી સત્યભામા કૃષ્ણદેવ ઉપર રોષે ભરાય છે. તેને સ્વર્ગથી પારિભત વૃક્ષ આણી આપી ભગવાન મનાવે છે. આ રીતે મંગળાચરણમાં વસ્તુનું સૂચન હોવાથી તેને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં પત્રાવલિ નાંદી કહે છે. (જુઓ મુરારિનું અનર્વરાવ નાટક.) અષ્ટાવકાખ્યાન કાવ્યના મંગળાચરણમાં પણ આવી રીતનું વસ્તુનું સૂચન છે. ગુજરાતીમાં રચાયેલા કેાઈ પણ કાવ્ય કે નાટકમાં આલું વસ્તુસૂચક મંગળાચરણ છે નહિ.

૨ અલ—ખસ. મારિષ,—આ માન ભરેલા બોલથી નાટકમાં સૂત્રધાર નટને સંબોધે છે.

૩ ભાવ,—આ બોલથી નાટકમાં નટ સૂત્રધારને માનભરે સંબોધે છે.

૪ સુહૃજ્ઞન, વિદ્વજ્ઞન મહાજનાદિ—મિત્રો, વિદ્વાનો, શીડીઆઓ વગેરે. આ નાટક ભજવાયું હોય તો વાચિક અભિનયથી જ ભજવાયું

હશે એટલે કે વંચાયું હશે. કૃષ્ણચૂનુ—કૃષ્ણરામને। પુત્ર. રોપદશિકા—
નરકાસુરની કામચેષ્ટા જોઈ રોષે ભરાયલી, જુઓ, અંક—૭, દશ્ય-૧ હું,
રંભાની તિલોતમા પ્રત્યે ઉક્તિ “મુઓ કામી તો હતો જ” ઇત્યાદિં

૫ સોમિલ—માનવિકાગ્રિમિત્ર નાટક રચનાર કાલિદાસના પહેલાં થયેલા
એક કવિ. એણે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકામાં વાસવદત્તાનાટ્યકાર નામે
નાટક રચ્યું હતું. જયદેવ--પ્રસન્નરાવ નાટકનો કર્તા. દેવગિરા—સંસ્કૃત.
ખાણ—કાદંબરી નામે કથાનો કર્તા. એણે મુકુટનાટિક નામે નાટક રચ્યું
કહેવાય છે, જેમાંનો એક જ શ્લોક ખચ્યો છે.

૭ ખાલભાષા—મહારાષ્ટ્રી, ગોરસેની અને માગવી એ જૂની પ્રાકૃત ભાષાઓ.

૮ કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં—ચાલુ ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી વગેરે.
પ્રણીત—રચેલું. પ્રાકૃતપ્રમાણ—હેમાચાર્ય આ નામનું કોઈ પ્રાકૃત વ્યાકરણ
રચ્યું જણવામાં નથી. પોતાના વચન ઉપર વિશ્વાસ બેસાડવા સૂત્રધારે
પ્રમાણ તરિકે આ વ્યાકરણનું નામ યોજ્યું જણાય છે. આવી જ રીતે
પ્રેમાનંદકૃત વામનકથામાં શુકાચાર્ય એક આંખે કાણા થયાનો પ્રસંગ
કર્તાએ વર્ણવ્યો છે, તેના આધાર તરિકે વામન પુરાણનું નામ કર્તાએ
નોંધ્યું છે; (જુઓ કડતું ૮, કડી ૨૫) જો કે એ પુરાણમાં પ્રસ્તુત પ્રસંગ
મળી આવતો નથી. સિધારવા-આવવા.

૧૦ આર્થ—નટી નાટકમાં આ બોલથી સૂત્રધારને સંબોધે છે. પરિજન
—કિંકરી, દાસી.

૧૩ આ નાટક રચવામાં આવ્યું ત્યારે ગદ્ય સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા હતી જ
નહિ; અને પદ્ય સાહિત્યને જ સહુ માન આપતાં હતાં, એવો ભાવાર્થ.
આ ઉક્તિના “ગદ્યે લોચાઈ” શબ્દ ઉપરથી નીકળે છે.

૧૪ પ્રેક્ષકજનનાં.....ચાતક થઈ—જેમ મેઘનો આશ્રિત ચાતક તેને
પ્રસન્ન કરવાને તત્પર રહે છે તેમ આપણે પ્રેક્ષકજનને પ્રસન્ન કરવાના છે.

૧૬ નવલ—તાલું. ચકોરે [ચકોર+એ]—એ ચકોર કૃષ્ણદેવ નવ નીત—
જૂનાં નહિ, તરતમાં આણેલાં; નવાં. નવલ—સુંદર; નિચોરે [નિચોર, સં.
નિચોળ, ઉપર વાસ]—વચ્ચથી. કચેષ્ટિત—કામ. [ક, સં. ક કામદેવ] કૃત
વિક્રિયા. મોરે—પાગરે છે; નવ—અવનવા; વિશેષ્ય “ચકોરે.” નીત—
નિત્ય, હંમેશા; નવલ—નવતર. ચકોરે [સં. ચિકુ]—કેશથી : કૃષ્ણદેવ

માથે હંમેશાં મોરપિચ્છ ધારણ કરે છે તે કેશમાં કેશ જેવું પરંતુ રંગખેરંગી હોવાથી અવનવું જણાય છે તેને અહીં નવલ ચિત્રેર શબ્દથી ગૌણીસાધ્યસાના લક્ષણ દ્વારા નિર્દેષ કર્યો છે. કાર્યે કાર્યે-રાસલીલાના પ્રસંગ ના અભિનયો વડે. રૂદે—હૃદયમાં. નવ—નવતર. નીત—નીતિ; પહેલા “ધારી” બોલતું કર્મ. નવલકિશોર—શ્રીકૃષ્ણ. ધારી—(નીતિ) અંગીકાર કરી, સ્વીકારી. ધારી-યુવામણિને ધ્યાન રાખીને યુવામણી-જવાન સ્ત્રીઓમાં રતનરૂપ રૂકિમણી. જવાન સ્ત્રી એવા અર્થમાં યુવા બોલના પ્રયોગ માટે જુઓ આ નાટકનો ૬ છંદી અંક, શ્લોક ૪ થો, બાલ, યુવા, યુવતિ વયવૃદ્ધ, ન કોઈ સમાન મુને અડવા. ચોરે-અપહરણ કરે છે, હરે છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકના પહેલા વાક્યમાં કૃષ્ણ બચપણમાં માખણ ચોરી ખાતા હતા તેનો નિર્દેશ છે. બીજા વાક્યમાં કાત્યાયનીત્રત પ્રસંગે તેમણે ગોપીઓનાં વસ્ત્રો હર્યાં હતાં, તેનો ઉલ્લેખ છે. ત્રીજામાં કૃષ્ણે ગોપીઓને વેણુનાદથી આકર્ષી રાસલીલા દરમિયાન મોરપિચ્છધારી વેશથી તેમનું કાળજી કરી લીધું હતું તેનું કથન છે. ચોથામાં રાક્ષસવિવાહની નીતિ સ્વીકારી રૂકિમણીનું હરણ કર્યું હતું તેની નોંધ છે.

નિર્મલ બદલ નિચોરનો અને ચિકુર બદલ ચિત્રોરનો પ્રયોગ ચિત્રકાવ્ય હોવાથી ઉપેક્ષ્ય છે. વળી ચિત્રોર એનો તેમજ નવલકિશોર અને એનો સંધિ નાટકકારે યોજ્યો છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે. એ પ્રયોગ કવિસંપ્રદાયસિદ્ધ છે. જુઓ અખેગીતા (સં. ૧૭૦૫) નાં પહેલાનું અખાજ કૃત અનુલવણિદુ, છંદો ૧૬,- દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક; નહિ દોયે (=દીપક તે અગ્નિ છે અને અગ્નિ તે દીપક છે, એ દોય એટલે બે છે નહિ). જુઓ ઔદિચ્ય શૈવ કવિ માધવ કૃત રૂપસુંદરકથા (સં. ૧૭૦૬), છંદ ૫૨, જડયાગ્રણ મણિ (=અગ્રણ મણિ જડયા છે), છંદ ૯૪, વિનાપરાધે (=અપરાધ વિના) અને છંદ ૧૩૯, મોહનાવર્ત (=મોહના આવર્ત) જુઓ ઢોળા મારગ દૂદા, દૂદો ૨૭ ભૂલભરેલા મુદ્રિત પ્રિયવ બદલે મેં ચોળેલ પ્રિયવ (=૧ પીલાવ, ૫ા; ૨ પ્રિયા શ્રાવ, પ્રિયતમ! તું આવ.) જુઓ સદ્ગત નવલરામ કૃત ‘અકબરશાહ અને ખીરબલ’ એ પ્રબંધ, રંગવિરંગે પ્રતીકના દૂહાનો અતિમ ભાગ, ત્રાપ ત્રાયા ત્રાવ (૧ મેધધનુષ તાણુ) છે [ત્રાયા] અને અદ્રમા ભગ્યો છે [ત્રાયા]; ૨ ધનુષ ચઢાવીને [ત્રાયા]અદ્ર રાત્ર આગ્યો છે. [ત્રાયા]). જુઓ વળી શ્રમિજ્ઞાન શકુન્તલ નાટકનું સદ્ગત ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક કૃત ભાષાંતર, અંક ૭, સિંહ

અને સર્વદમનનો પ્રસ્તાવ, ‘શકુ’તલાલી’ (૧ શકુ’ત એટલે મોર લાલી; ૨ શકુ’તલા આલી) એ વાક્ય. શ્લેષ આદિ અલંકારમાં આવા પરપ્રધાન સંધિપ્રયોગ વિહિત ગણાય છે.

‘૩૫’ બોલમાં કરણ અધિકારનો પ્રત્યક્ષ અધ્યાહાર રાખ્યો છે તે તો રૂઢીને અનુસરે છે.

વૃત્ત નહું હોવાથી તેને નવનીત એવા નામથી આગખાવપુ’ પડે છે, એ અનાવૃત્ત સંધિનો સમયતુળપદ રૂપબંધ છે. તેનાં સંધિ, વિરામસ્થાન અને જોરદાર વર્ણ નીચેની પંક્તિમાં જણાવ્યાં છે.

લલ ગાલ લલલલ ગાગા, ગાગા ગાગા, લ ગાલલ ગાગા-
કાળાંબીખામાંથી જોરદાર વર્ણ અને અદ્યવિરામ થીવિરામ કિંવા ચતિ
નિરૂપિત છે. પ્રસ્તુત છંદમાં વિવિધ સ્વરૂપમાં ચમક પ્રધાનપણે ધ્યાન
એચે છે.

નટીનું ગાયન એકાએક દેશકાળનો પલટો કરી નાખે છે. પ્રેક્ષકની નજર અગળ શ્રીકૃષ્ણના સમયની દ્વારિકા ખડી થાય છે. ત્યાં કૃષ્ણલીલાનું આ ગાયન લલકારાય છે; ત્યાં તો કુળદેવીનું પૂજન કરી પાછાં વળેલાં રુદ્રિમણી એ માર્ગે થઇને જાય છે, તેમના કાને તેના શબ્દો પડે છે. તેનો અર્થ તેમને ભૂદોળ સમજાય છે. “નવલકિશોર નીતિબ્રહ્મ છે; એ ચુવકે જ બહુ વખતથી નજરમાં રચમંતક મણિ ચોર્યો હતો.” આવા ભાસ થયાથી એમનો ક્રોધ લલુકી હઠે છે, અને મિથ્યાવાદીને પકડી લાવવા તે દાસીને હુકમ કરે છે. આ રીતે રોષદર્શિકા સત્યભામા નાટકનો આરંભ ઝૂંચવી નાટકકાર પ્રસ્તાવના સમેટી લે છે. માત્ર નાટ્યજાત્રીમાં પ્રસ્તાવનાના જે ભેદ બતાવ્યા છે તેમાંનો આ વૃદ્ધાત્મક નામે ભેદ છે. રામચરિતની પ્રેસ્તાવનામાં ભવભૂતિએ સૂત્રધારને રામના સમયનો અયોધ્યાવાસી બનાવી દીધો છે. તેમ આપણા નાટકકારે અહીં સૂત્રધાર અને નટમંડળને કૃષ્ણદેવના સમયનાં દ્વારિકવાસી બનાવેલાં છે. તેનો ઉલ્લેખ પહેલા અંકમાં પણ પાછો આવશે.

૨૭-૨૮ રંગમહાલમાં સુખાસન પર બિરાજેલા— માત્રપ્રવેશની આ નાટ્યસૂચિમાં નાટકકારે સંસ્કૃત નાટકની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે.

૨૮ મળમાં જે મારી દશા હતી તેની અંહી પુનરાવૃત્તિ થઇ છે. દ્વારિકા મળ બનેલ છે. મળમાં માંખણ ચોર્યાનું કહેતા અને અહીં મણિ ચોર્યાનું કહે છે.

૨૯ મતલબ કે ગોપીઓને જૂરતી મૂકી તમે મળથી મથુરા અને મથુરાથી દ્વારિકા આવ્યા, તેથી ગોપીઓના નિસ્સાસા તમને આ મણિચોરીના આરોપ રૂપે પૂછે છે. ઝવેરી મણિની પરીક્ષા કરવામાં ચૂકે તો જગત ચોરની પરીક્ષા કરવામાં ચૂકે. કહે છે ને, કે માખ મારે તે માણસ મારે અને માંખણ ચોરે તે મણિ ચોરે.

૩૧ પડતીમાં પડતી—એક વાર સાખ નળણી પડે તે પછી વધારે ને વધારે નળણી પડે.

૩૪ એમ કેમ ?—એ શી રીતે ? એ કહેવાનો શો અર્થ ?

૩૫ ગોકુળની ગોપીઓનાં આંસુનો પ્રવાહ મથુરાની મણિચોરીની ચર્ચા રૂપી નદીમાં પૂર આવે છે અને કૃષ્ણદેવ તેમાં તણાય છે; અર્થાત્ ચોર તરિકે કૃષ્ણદેવનું નામ દેવાય છે. જેમ ગોપીઓના નિસાસા પૂણી મણિ ગૂમ થયાનો પ્રસંગ બોલો થાય છે, તેમ એમનો અશ્રુપ્રવાહ પૂણી મણિચોરનું આળ કૃષ્ણદેવને માથે ચડે છે.

૩૭ તલાવડી—કૃષ્ણદેવની યુવાવસ્થા. મત્સ્ય સંપત્તિ-કીર્તિ ધન. સંતાઇ રહેલાં દેડકાં-ગુપ્ત દ્રોહીઓ. ‘ચડતીમાં ચડતી’નો પ્રયોગ નદીના રૂપકથી સાર્થક કરી કૃષ્ણની યુવાવસ્થાને તલાવડીની ઉપમા આપી ‘પડતીમાં પડતી’ બોલોનો શ્રીદામા ખુલાસો કરે છે. પ્રસ્તુત ઉપમાથી તેમની ઉગતી જવાની છે અને પરાક્રમનું જળ છછરૂં છે એમ સૂચવ્યું છે. સંતાઇ રહેલા દેડકાના ડરે ડરે શબ્દથી અણસૂઈ તલાવડીનું સૂચન થતાં તેનું ધન જે માછલાં, તે હરાય છે તેમ ગુપ્ત દ્રોહીઓની હોહાથી કૃષ્ણનું કીર્તિધન હરાય છે; અને માંખણ ચોરી વગેરે ચરિત્રથી નળણી પડેલી સાખ મણિચોરીનો આરોપ માથે ચોંટયાથી વધારે નળણી પડે છે.

૪૩ પાછલી વાત—મણિ ચોરી પૂર્વેનો આરોપ.

૪૪ ન્હાંઓ પ્રેમાનંદકૃત ભાગવત દશમ સ્કંધ, કડવું-૩૨ “મેં કહ્યું ગોરસ કેમ ઉતાયું ? એ કહે કાહું છું કીડી.”

૪૪ 'સ્વગત' બદલ ઉભય ન સાંભળે તેમ' નાટ્યસૂચિ મૂકી છે.

૪૬ અને ૪૮ રાધિકા—(૧) રાધાજી, (૨) રાધાજીના જેવી રૂપાળી સ્ત્રી, સુંદરી. (ગૌણી સારોપા લક્ષણા). કટાક્ષ-મીઠી નજર.

૪૯ હું મુકિત કારણે —મને ચોરીના આરોપથી મુક્ત કરવા માટે. કો લિયા-કયું માણસ : આ બોલ હાલ વપરાતો નથી. પૂર્વે પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી બંનેને ઉદ્દેશીને તે વપરાતો હતો.

૪૦ સુદામાનો અને કૃષ્ણનો બંનેનો જાતિસ્વભાવ અભિપ્રેત છે.

૪૩ મોટામાં મોટો અર્થ, તે કૃષ્ણની અધીરાઇ વધારવાનો.

૪૪ શ્રીદામાનો મોટામાં મોટો અર્થ તે ગોકુળની પેઠે દ્વારિકામાં પોતાનું ચલણ થાય એ.

૪૬ સર્વ અર્થ—(૧) ત્રણે પુરુષાર્થ; (૨) સંપૂર્ણ સ્વાર્થભૂત કામપુરુષાર્થ. નિંદાની સમાપ્તિ-કૃષ્ણે સ્થમતક મહિ ચોર્યો હોય તો સત્રાજિત તેને કન્યા આપે નહિ, એ પ્રતીતિથી મિથ્યા નિંદાખેર ધ્રોહીઓનાં મોં બંધ થવાં તે.

૬૦ આવું જ—ધર મંડાવવા ભંગાવવાનું કામ જ.

૬૪ હંસ રાજ ને પ્રધાન કાગડો—કૃષ્ણદેવ તે હંસ અને શ્રીદામો તે કાગડો. શ્રીદામાને કૃષ્ણદેવનો સલાહકાર મંત્રી કહ્યો છે.

૬૫ હાર્યવિનોદ—હસાવવાને ગતકડાં કરવાની દેવવાળા શ્રીદામાનું ગતકડા રૂપે બોલવું અને કૃષ્ણે વિનોદમાં ઉત્તર આપી પરિહાસ પોષવો, એ શ્રીદામા અને કૃષ્ણનું સંભાષણ. જુઓ એજ અર્થની આતા પછીની શ્રીદામાની ઉદ્વિત.

૬૮ ગોવાલઇ—ગોપાળે કોને ઘેલાં નથી કર્યાં ? એવા ગોપાળની નિંદા કરવા હું પણ છાશ ઘેંશ પી તૈયાર છું.

૭૨ ફાવતું ગમેતેલું મુક્ત કરવા—ગમે તેવો ફાવતો અર્થ ચોજવા.

૭૪ અન્યથા અતિશયમાં અતિશય હોય—ચાલતી વાતના સંબંધમાં તમારે બીજા પ્રકારે (અન્યથા) ભલે ઘણામાં ઘણું કહેવાનું હોય. કરજ ને કન્યા

કલંકિત સદા ભાણું—હું ધનના ધણી પાસેથી કરગરીને પૈસા મેળવવા અને કન્યાના બાપની પાસેથી કરગરીને કન્યા મેળવવી, એ બંનેને હિણપત ભરેલાં કાર્ય કહું છું. ‘કરજ’ શબ્દ અહીં કરબડ રૂઝમ માટે લક્ષણાધી વાપર્યો છે.

૭૪ ભેંશનાં શીંગડાં ભેંશને ભારે—આ કહેવાતા પ્રયોગથી રૂકિમણી કૃષ્ણને એમ કહેવા માગે છે કે બહુ પત્ની કરનારને બહુ પત્નીની વટખણા વેઠવાની છે. જુઓ અંક-૭, શ્લોક ૮.

૭૮ “એવું વર્તન” શબ્દથી પૂર્વ ઉક્તિમાંના મહાંના મીઠડાનો બોધ થાય છે. કામિનીત્વ-ત્રી સ્વભાવ, ખાલી બોલીઓ મારવી તે.

૮૦ મુનિમુખે—વિદ્યાગુરુ સાંદીપનિ ઋષિ મહોચ્ચેથી.

૮૩ ‘અવજ્ઞાતિમ્’ને માટે “દેવી ન સાંભળે તેમ” એ સૂચિનો પ્રયોગ છે.

૮૪ આજ્ઞા માનશે—ગઈ ઉક્તિના આજ્ઞાર્થ રૂપ “બતાવો”નો વિજ્ઞાપિ નહિ પણ આજ્ઞાપિ ભાવ સ્વીકારી રૂકિમણીએ આ ઉક્તિમાં આજ્ઞા પદની યોજના કરી છે.

૮૫ તથાસ્તુ (સં. તથા અસ્તુ)—તમે કહો છો તેમ (તથા) થાઓ, (અસ્તુ) અને કૃષ્ણદેવ મારી આજ્ઞા માનો, આવો અર્થ રૂકિમણીની ઉક્તિ ૬૪ ના પ્રથમવાક્ય સાથે તથાસ્તુનો અન્વય કરવાથી થાય છે. બીજા વાક્ય સાથે અન્વય કરી કૃષ્ણદેવને વાંછિત કૃપાકટાક્ષ મળે એવો અર્થ પણ સાથે સાથે કરવો ઇષ્ટ છે.

૯૧ પરભવવા વિનોદમાં સહેજ યજ્ઞવવા. અબ્ધિજ—(સં. અભિ સમુદ્ર; જન જનમવુ) સમુદ્રમંથન પ્રસંગે ચંદ્ર ક્ષીર સમુદ્રમાંથી પ્રગટ્યો હતો, તેથી તે અબ્ધિજ કહેવાય છે. અવલોકે તપાસ કરે છે, બોળે છે. સદાય-જ્યાં ત્યારે, હરહંમેશ, જ્યાં જ્યાં વાદળ ત્યાંથી ત્યાંથી પ્રકાશ ઝબુકે છે, તેમાં ચંદ્રિકાના દષ્ટિપાતનો સારોય છે. ત્વરાવડે-સરખાવે સંસ્કૃત ત્વરણ.

૯૭ સંતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા—ઉક્તિ ૯૫ માંના અલંકારનો અતિદેશ છે. જેમ શ્રીદામો તે રાહુ તેમ કૃષ્ણ તે ચંદ્ર અને રૂકિમણી તે ચંદ્રિકા. ત્યમ વળી આવતી શોક્ય તે વાદળી. કહેવાની મતલબ એ છે કે શોક્ય આવશે ને કૃષ્ણનાં દર્શન દોહલાં થશે.

મણિચોરીનું આળ [૨૧]

૬૬ ગોપળ'ધુ ફાંસ રૂપ.....વાર થવાની છે.—હું મારી મેળે નહિ જાઉં
તો ભાણેદાર સુલટને ખોલાવી રૂકિમણી મને ભાણાની અણીએ આ
ગોપળ'ધુ રૂપી ફાંસ કઢાવે એમ છે. અહીં ભાણેદાર સુલટના ભાણામાં
ફાંસ કાઢવાની નરેણીનેા ઉપચાર છે.

૧૦૩ શૃપાકાળ...ચોમાસું; જુઓ દયારામકૃત પદ્યનું વર્ણન, આવી શૃપા
શૃષભાનુજ,

૧૦૪ ગમે તેવું—(૧) યદ્વાતદ્વા, (૨) રૂચેતેવું.

પાઠરિપ્પણી

૧ મુદ્રિત પાઠ ‘તે પાદમાં હું લુલુ’ એવો છે. તેનો અર્થ સંતોષકારક થઈ શકતો નથી. માટે પાઠ બદલ્યો છે.

૨ આ ઉક્તિના પછીની સૂત્રધારની ઉક્તિમાં “નચીનારંભ”નો નિર્દેશ છે, તેને અનુલક્ષીને પાઠ બદલ્યો છે.

૧૦ નટી નાટકની પ્રસાવનામાં સૂત્રધારને ‘આર્ય’ શબ્દથી સંબોધે છે આર્યપુત્રથી નહિ માટે પાઠ બદલ્યો છે. હવે પછીની ઉક્તિમાં નટીના સૂત્રધાર પ્રત્યે સંબોધનનો શબ્દ ‘આર્ય’ જ ઠરે છે.

૧૨ તેણે કહેલું ધણું છે—એકલો આ નાટકવિષયક આરંભ નહિજ પણ ખીજ કાવ્યાદિ સાહિત્યને લગતા આરંભ સૂચવે છે.

૧૪ તેથી કૃષ્ણદેવની કથા કહો—‘કહો’ શબ્દની પૂર્વે ‘અને તે કામ સંબંધીની’ એટલા બોલ વધારે છે. પરંતુ નટીના ગાયનમાં માખણની ચોરી, કાત્યાયનીવ્રત, રાસલીલા અને રુદ્રિમણીહરણ એ ચાર ચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે. તે ચારે કંઈ કામ સંબંધી કહી શકાય નહિ. આથી વધારે પડતા બોલ તજ દીધા છે. વળી નટમંડળી દ્વારકામાં કૃષ્ણલીલા ભજવતી હોવાથી સાદા કૃષ્ણ બોલને બદલે કૃષ્ણદેવનો મેં પ્રયોગ કર્યો છે.

૧૬ ભૂતની મુદ્રિત પ્રતમાં ચમકનાં ખૂન ઉપર ખૂન થયાં છે. એ સર્વ ચમકને અહીં જવાડયાં છે; પદો અવળસવળ થયેલાં લાગે છે તે પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવ્યાં છે; અને રચનામાં પ્રક્રમભંગ જોવામાં આવતો હતો તે પણ દૂર કર્યો છે. નવા પાઠ પણ તેટલા જ માટે યોજવાની જરૂર પડી છે.

૨૧ નટીના ગાયનના છેલ્લા બોલ “યુવામણિ ચોરે” છે તે કારણથી પાઠ બદલ્યો છે.

૩૨ કૃષ્ણદેવ કહેવા કરે છે કે ‘સખા ! પરતી કેતી ? ચડતી અલ્યુદય થયેલ છે ને.’ પરંતુ પ્રશ્નનું વાક્ય પુરું થતામાં અધવચ, કૃષ્ણને ‘પડતી’ બોલ સામે વાંધો માની લેઈ, શ્રીદામો પોતાનો અભિપ્રેત અર્થખીજ બોલમાં કહે

કે, 'ત્યારે ચડતીમાં ચડતી.' આમ શ્રીદામાને એક પળે 'પડતી' અને બીજી પળે 'ચડતી' જોલ વાપરતો જોઈ કૃષ્ણ તેને, પ્રથમ ચડતીમાં ચડતી કેમ, તેનો ખુલાસો પૂછે છે. 'સંભાષણનું' હારદ આ પ્રમાણે જ છે એમ સમજી ઉક્તિ ૩૧-૩૫ માં કાપકૃપ કરી વગદો વેડી નાખ્યો છે.

૬૧ મુદ્રિત પાઠ 'જિજ્ઞાસા' છે તેનો અર્થ, જાણવાની ઈચ્છા થાય; અહીંઆ માત્ર ઇચ્છાનો અર્થ છે માટે પાઠ બદલ્યો છે.

૬૪ મળી૦— વાક્ય રચના વિચારતાં 'મળી' તથા 'ફળી' નો અને 'કન્યા' તથા 'ધન્યા'નો ચમક અભિપ્રેત જણાય છે. એ સમજથી પાઠ ફેરવ્યો છે.

૬૮ મુદ્રિત પ્રતમાં આ ઉક્તિ આહીરની જોડીમાં નહિ પણ કંઈક અશિષ્ટ શુજરાતીમાં આપી છે. પરંતુ ૬૯ ની ઉક્તિમાં શ્રીદામાની જોડીને વિચિત્ર-વાણી કહી છે તે કારણથી તેને મેં આહીરીમાં મૂકી છે.

૬૪ અહીં ચંદ્રમા ધીરલાલત નાયકનો અને ચંદ્રિકામાં મુઘ્ધા નાયિકાનો વ્યવહાર છે. ચંદ્રિકાને વિનોદમાં દીખળ કરી પજવવાનું કરતો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ જાય છે. એટલે 'ક્યાં ગયા ચંદ્રમા ?' એમ કહી ચંદ્રિકા બાવરી દર્શિ ફેંકી તેને જોળે છે. ત્યાં તો વાદળમાંથી નીકળી દેખા દે છે. વેઢેલી વિડંબના મનમાં ન લેઈ પ્રેમાસક્ત ચંદ્રિકા ધાઈને ચંદ્રને ભેટ છે. પરિહાસ નર્મનું આ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખી પાઠ સુધારી લીધો છે.

૬૬ કાસને લેઈને માત્ર ભાલામાં નરેણીનો ઉપચાર કરવો ઈષ્ટ છે. આગળ વધી ભાલેદારને નાપિત તરીકે જોળખાવવામાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે. એ દોષ દૂર રાખવા મુદ્રિત પ્રતનો 'નાપિત' જોલ તજી દીધો છે.

૧૦૦ ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં—'આવાને તમે પાસે રાખ્યો છે તે ભલે. તમને ગમ્યું તે ખરું.' અહીં એકલા કૃષ્ણને શું ગમ્યું તે જ વાત છે; બીજાને શું ગમ્યું તે વાત નથી. અર્થાત્ ૩૯ કહેવતનો ઉત્તરભાગ નિરર્થક છે એ કારણથી તે તજી દીધો છે. ખરો ભાવ ન સમજી કોઈ અણુસમજી માણસે અર્ધાને બદલે આખી કહેવત મૂકી દીધી છે.

૧૦૨ જે જાણવાથી અર્થસિદ્ધ નથી—આ સંયુક્ત વાક્યના ઉત્તર ખંડમાં એકલો 'જાણવામાં' જોલ છે, તેથી પૂર્વવાક્યમાંના 'કે જાણ્યાથી' જોલ તજી દીધો છે.

૧૦૩ વૃષ્ટિ અને નિવેદન બંનેને માટે ચાલે એવો સામાન્ય નિર્દેશ બપે છે તે કારણથી 'સ્થાન' બદલ 'કાઈ' પદનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી ઉલટું ઋતુ ચોમાસું અપેક્ષિત હોવાથી 'ઋતુકાળ'ને બદલે 'વૃષાકાળ' પાઠ કહ્યો છે.

૧૦૬ દશ્યપહેલાની ઉક્તિ ૧૬ ના શ્લોકને છેડે 'મણિ ચોર' એવા શબ્દ છે તે જ રૂકિમણીને કાને પડ્યા હોવા જોઈએ. 'મણિચોર' એ શબ્દ નહિ માટે અહીં સુધારી લીધું છે.

૧૦૮ પારકાના હૃદયમાં પેશી નીકળાય છે ?—આ વાક્ય મુદ્રિત પ્રતમાં વધારે આપેલું છે. પરંતુ 'સમજી ગઈ હતી' કહ્યા પછી પારકાના પેટમાં પેશી નીકળવાનું ક્યાં રહ્યું ? સળગ એ વાક્ય તજી દીધું છે.

બુ ઈ

[એક કથાકાવ્ય]

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

બુદ્ધ પ્રવેશક આઠકલમી

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

§ ૧ 'વસન્તવિજયે' ખણકાવ્યોની શરૂવાત કરી, 'ભણકારા' અને 'પ્રેમનો દિવસ' માંનાં સૌનેટોથી એ જાતિ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થઈ, 'આરોહણ'થી અગેય સંગ્રહ વિચારાનુસારી લયનો પૃથ્વી વપરાતો થયો, 'અંદા'થી એ વિશિષ્ટ જાતિનાં કુદરત-કાવ્યોનો પ્રવેશ થયો (જો કે લખાયાં છે બહુ થોડાં), તેમ આ નવાં કાવ્યથી અર્વાચીન માનસ કવિતા લેખે સ્વીકારી શકે એવાં નહાનાંમોટાં આખ્યાનકાવ્યો રચાતાં થાય, એવી આશા રાખું છું. આ કાવ્યને જ પૂરેપૂરું સમજવા માટે આવશ્યક નહીં તેટલું લાંબું લખાણ આ પ્રવેશકમાં કરું છું તેનો આશય ઐતિહાસિક વા કલ્પિત આખ્યાનકાવ્યની કેટલીક મુશ્કેલી અને તે ન નડે એવી પદ્ધતિ પણ કંઈક સૂચવવાનો છે. બાકી દેખીતું છે કે વિષયે વિષયે કલાકારને કંઈક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ તો યોજવી જ પડે.

§ ૨ ગૌતમ બુદ્ધ વિષેનાં જુનામાં જુનાં વાહ્મયમાં આવતાં આખ્યાનોપાખ્યાનોમાંથી જે થોડાંક જ અનેલા યનાવનાં વિશ્વસ-નીય નિરૂપણ જેવાં લાગે છે, તેમાંનું આ એક, બુદ્ધ જેવી મહાનભવ્ય વ્યક્તિને તેના સમય પરિરચતિ આદિના છાયાપ્રકાશમાં આપણા કવિતામંદિરમાં સજીવન રૂપે પધરાવવાના અતિલોભથી રચેલી આ અલ્પ કૃતિના વસ્તુ રૂપે લીધું છે. મૂલ સુતન્તના અંગ્રેજી તરજુમા અને સાર અનેક છે. શ્રી રાહુલ સાહકૃતાયનનો હિન્દી તરજુમો પણ સુલભ છે. પણ એ મૂલ ઉપાખ્યાન સહુ ખડખડિયું જ હોવાથી તેમાંથી પ્રસંગ ઉપરાંત થોડું જ લઈ શકાયું છે. અને પ્રસંગને તથાગતની છોટી શી પણ છબી યનાવવા જતાં આ આખી રચના લગભગ નવી કહેવી પડે એવી થઈ છે.

મૂલનો સંવાદભાગ પણ સામા વક્તા પાસેથી જોઈતાં અનુમાનો અને કબૂલાતો મેળવવાની 'સેક્રેટિક' પદ્ધતિનો હોવાથી, તેને પદ્યનું રૂપ માત્ર આપતાં કવિતા અને નહીં બદલે આપું ઉલટું કથળે, એમ પણ નવા અંશ સર્જવા અને દાખલ કરવા પડ્યા છે. સિદ્ધ-સન્ત-પિતા એ સીડી આકારની તર્કમાલા યા પ્રતિપાદનશૈલીનો છુદ્દે વારંવાર પ્રયોગ કરેલો. નિર્વાણ લગી પહોંચવા માટેનો એનો સુપ્રસિદ્ધ આઠ ડગલાંનો નવો માર્ગ આનો સૌથી સારો દાખલો છે.

§ ૩ ધર્મ પન્થ આદિના ગ્રન્થોમાં સાપાવાળા વિષે (દલીલાત્મક ખંડો ઉપરાંત) જૂઠાણાં નિન્દા હુમલા ગાળો આદિ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. માણસ એવું તુચ્છ પ્રાણી છે કે આવું આવું પણ તેને રસિક ઉત્તેજક શ્રદ્ધાપોષક અને છે. આવા અંશ સુતન્તર્માંય છે, તેને તદ્દન છોડી દેતાં તો તત્કાલીન ઇતિહાસચિત્ર બનવા જ ન પામે, વળી રસ વિચાર આદિમાં ય રચના છેક ફરી જાય. એટલે એવા અંશને પણ અહીં રાખ્યો છે, જો કે અત્યંત નરમ રૂપમાં. એક મોટી છૂટ પણ લીધી છે. મૂલમાં અહીં છુદ્દના અનેક વિરોધીઓ અને હરીફોમાંથી જેનું નામ છે તે-શ્રી મહાવીર સ્વામી-અત્યારે પણ આપણી ગુજરાતી આલમમાં સારી સંખ્યાના પરમ પૂજ્ય ધર્મસ્થાણુ છે. એટલે આ કૃતિમાં એમને ઠેકાણે ખીજ એક વિરોધીનું નામ રાખ્યું છે, પ્રતિનાયકની પદવી ખીજને આપી છે. આટલી અનૈતિહાસિકતા વાચકોને ટીકાપાત્રને બદલે ઉચિત લાગશે એવી આશા છે.

§ ૪ શિષ્યો ઉપર આવતાં, એ ધર્મગુરુના શિષ્યોમાં જ આવા બેલગામ નાગા આદિ હતા, ખીજ પન્થોમાં નહીં; છુદ્દના પોતાના શિષ્યોમાં પણ અપાત્ર ખાસ ઓછા હતા, એમ નથી જણાતું. છુદ્દનો એની પેઠી ઉપરના વિજયનો-જેમ આપણા સમયમાં શ્રી મોહનભાઈ ગાંધીના વિજયનો-સાચો ખ્યાલ બાંધવા માટે એ પેઠીમાં ચારિત્રહીનતાની આધરો દેટલી મોટી ઉંડી હતી, એ દષ્ટિ

પણ આવશ્યક; અને એ હકીકતની કાળી વેખાઓ તત્કાલીન વાહ્યમયમાં ઓછી નથી.

§ ૫ અને વળી આ કવિતાકૃતિમાં જે દર્શન જે દ્વિત્વસૂત્રી જે વિચારરાગવલણના સૂર છે, તે તો રચનાનો પ્રધાન વિષય એ જ હોવાથી એ બૃહ સાચો કે કેમ, મૂળે પોતાને માન્ય કે શી રીતે, એવા એવા સવાલને આ આખ્યાન સાથે કશું લાગેવળગે નહીં. આત્મલક્ષી કવિતાઓના અતિપરિચયે પણ કલાની બિનંગત આત્મલોપી કોડક કે આરસી કે જલાશયના જેવી જ તટસ્થતાનું વિસ્મરણ ન ધટે. બુદ્ધ જેવી અતિમહાન ભવ્ય વ્યક્તિનાં દર્શન અને તો કંઈક કરાવવાં, એજ ઉદ્દેશ છે: આમાંની વિચારમાલાના પ્રચારનો પણ ઉદ્દેશ છે વા હશે વા હોવો જોઈએ, એમ ન લેવું. મહારી એક બીજી કૃતિ—Squaring the Circle એ પ્રહસનના અનુવાદમાં સોવિયેટ વિચારમિનારને જેમ માત્ર સાંકેતિક ગણું છું. તેમજ બૌદ્ધ વિચારમિનારનું આમાં.

§ ૬ બુદ્ધનો વિચારમિનાર તેના સમયના સુશિક્ષિત ચિન્તકોમાં લગભગ સર્વમાન્ય એવા (પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવેલા) ઔપનિષદ વિચારમિનારમાંના જ ઘણા અંશોનું માત્ર પુનઃસંવિધાન હતું. તથાપિ કેટલાક મુદ્દાના અંશોમાં બૌદ્ધ વિચારણા ધરાદાપૂર્વક અને દૃઢતાથી સામી પડેલી. “મધ્યદેશ”^૧માં વધી પડેલ હિંસક યજ્ઞોનો વિરોધ, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને અતિબહુમાનના રિવાજોનો વિરોધ, તપશ્ચર્યામાં અતિશ્રદ્ધાનો વિરોધ, એ ત્રણ અંશ તો ઈતિહાસપટ ઉપર ખાસ બેપસી આવ્યા એટલે જાણીતા છે. આવો એક ચોથો જ અંશ અહીં નિરૂપ્યો છે. શ્રીગીતા મનુસ્મૃતિ મહાભારત આદિમાં જોઈએ છ કે સત્ય અને હિતવચનો બોલવાના સામાન્ય કર્તવ્યની મર્યાદા વિશે પરમ્પરાપ્રાપ્ત આર્ય મત બનતાં લગી અનુદ્વેગકર બોલવું,

૧ ઉત્તર હિંદના મધ્ય ભાગને આપણી પ્રાચીન ભૂગોળવિદ્યામાં ત્રણ નામ આપેલાં જણાય છે, બ્રહ્માવર્ત, આર્યાવર્ત, મધ્યદેશ.

એવો હતો. અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં ત્રિચિહ્નં ચ ચત્ વગેરે આપણી સંસ્કૃતિનાં મહાવાક્યો જાણીતાં છે; જૂનામાં જૂના કાલથી ચાલ્યાં આવેલાં છે. ખૌદ્ મત આની સામે પડેલો અને પ્રસંગે પ્રસંગે અસંદિગ્ધ બોધ કરતો, એ ભલે ને ઉદ્વેગકર હો, તથાપિ હિતવચન બોલવું એ જ કર્તવ્ય, એજ સત્ય સનાતન નીતિ, જે કાંઈ પણ વ્યક્તિ સિદ્ધ સન્ત પિતા કે ગુરુપદે હોય, તેને મારે તો ખાસ. આ ઉપાખ્યાનમાં યુદ્ધનો તેજ્જેભાંગ ધ્વંષિતો એનો વિરોધી, આ બાબતમાં પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત મતનો જ આશ્રય લે છે, અને અલયકુમારની શ્રદ્ધા આદિને ચલિત કરવા ચાલ છે. યુદ્ધ અહીં શા જવાબ દે છે ? ભલે લોક દોષ દેતા, દૂષ્ણતા: શિષ્યોના અને સમાજના ઉદ્ધારવાંછું જવાબદાર ધર્મોપદેશકનું તો એ જ કર્તવ્ય હોઈ શકે: તથાગત યુદ્ધનો તો એ જ જીવનધર્મ. આ પ્રમાણે કૃતિનો વિષય યુદ્ધ છે તેટલે દરજ્જે સત્ય પણ છે.

યુદ્ધ મૂલ સુત્રમાં વાણીનાં પાંચ લક્ષણો લઈને શું બોલવું ઉચિત—અનુચિત તેનો બોધ કરે છે. આ પાંચલક્ષણ અનુક્રમે—

(૧) સાચી-જૂઠી, (૨) વાસ્તવિક-અવાસ્તવિક, (૩) હિતસાધક-હિતસાધક નહીં એવી, (૪) શ્રોતાને રૂચે એવી-રૂચે નહીં એવી, (૫) પ્રસંગોચિત-અપ્રાસંગિક. અને બોધ કરે છે કે,

સાચી વાસ્તવિક હિતસાધક રૂચે એવી વાણી,

તેમ સાચી વાસ્તવિક હિતસાધક વાણી જો કે રૂચે એવી ના હોય તથાપિ, તથાગત યોગ્ય પ્રસંગે બોલે જ છે. તથાગત ધણુ-ખરું તો મૌન પાળે, કાંઈ પૂછે ત્યારે અને જવાબ પૂરવું બોલે (શ્રોતા ભલે ને સાથેસાથે ખીજ પણ હોય,) તે અપ્રાસંગિક બોલે નહીં; અહિતકર બોલે નહીં; અસત્ય અવાસ્તવિક બોલે નહીં; ભલે ને આમાંથી કાંઈ પણ પ્રકારની એ વાણી તે શ્રોતાને રૂચી જાય એવી હોય તથાપિ ન જ બોલે, એ તથાગતનો ધર્મ. (અંગ્રેજી

સારમાટે જુવો Dr. E. J. Thomas; Life of Buddha Legend and History; pp 136-7

આ બોધને નીચેના સંસ્કૃત અનુષ્ટુપોમાં યાદ કરી શકાય:—

હિતં સત્યં યથાર્થં ચ બ્રૂયાત્પ્રાસંગિકં સદા ।

પ્રિયમુદ્દેગકૃદ્વાપિ બ્રૂયાદગુરુવન્મિત્રવત્ ॥

ન બ્રૂયાદહિતં યદ્વા અતથ્યમનૃતં કદા ।

સત્યપ્યતિશ્રુતિહરં નૈવ બ્રૂયાત્કદાચન ॥

હિતાહિતેઽન્નવક્તુર્ન શ્રોતુરાસ્તાં પરસ્ય વા ।

વન્ધ્વમિત્રસ્ય કસ્યાપિ એષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

કુંકામાં નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મઃ એ શિક્ષાન્તના નિત્ય નૈમિત્તિક બોધ અને પાલનમાં ગૌતમ બુદ્ધને સોર્કોટસની હારમાં પણ મૂકી શકાય એમ લાગે છે.

§ ૭ ઉપવન, ઝરૂઓ, વડચોક, ફૂલ-પાટ, વગેરે વસ્તુભૂમિના મોટામોટા અંશોને પણ આખ્યાનશૈલી તો જ્યાં જે આવે ત્યાં તેનો નિર્દેશ માત્ર કરી શકે. વાચકશ્રોતાને આ તો અપરિગિત એમ તેનું ત્યાં યથાસ્થિત વર્ણન વિસ્તારવા જાય, તો આખું કથળી જાય. તથાપિ એવા માત્ર ત્વરિતસ્વરૂપ નિર્દેશો ઉપરથી વાચકની કલ્પનામાં તેના અનુભવ કે જ્ઞાને એ અંશોના ઊપજનવી રાખેલાં બિંબ કૃતિ વાંચતાં વાંચતાં જ પૂરેપૂરાં ઊપસી ના આવે, તો વાચકના મગજમાં આખ્યાનની છાપ ધણી ઝાંખી જ પડે. વર્તમાન સમયનું વસ્તુ હોય તેમાં દેખીતું છે કે આ મુશ્કેલી ન નડે. સામી બાજુએ દેખીતું છે કે જેમ આખ્યાનનો સમય વગેરે જુના ભૂતકાળનો, તેમ આ મુશ્કેલી મોટી. ઐતિહાસિક વસ્તુઓ માટે પદરચનાઓને ઠેકાણે ગદ્ય નવલો—બધી ભાષાનાં સાહિત્યોમાં—વધારે લોકપ્રિય બની છે આ કારણથી, કે ગદ્ય નવલની સંકલના વધારે શિથિલ હોવાથી તેમાં લાંબાં વર્ણનો પણ જ્યાં ને ત્યાં ચૂંથી લેવામાં આવે તેથી રસક્ષતિ થતી નથી. પરંતુ આ રચના પદ્યબંધમાં

હોવાથી મુખ્ય સામગ્રી રૂપ અંશો વિષે અહીં થોડી માહિતી ઉમેરવી પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજમહેલ, ગદી, કોડી, લવન, મંદિર, વિહાર, મઠ, વિદ્યાપીઠ જેવાં મોટાં સ્થળોનો મુખ્ય દરવાજો, જેને મુસ્લિમ સમયમાં 'બુલન્દ દરવાજો' કહેતા, તે અંબાડી સાથે હાથી આવજ કરી શકે એવો ઉંચો પહોળો, માટે ગજ-ખાર, આની અંદર પેસતાં પહેલો સૌથી મોટો વડ-ચોક, કવાડૂંકુલ; એમાં જુદા જુદા ઘાટનાં થોડાં મુશોભિત કૃત્રિમ જલાશયો, અને છૂટા છૂટા તેમ ત્રણચાર પાંચસાતનાં ઝુંડમાં મોટામોટા તરૂવર. જટી=વડ; જટીશ=મહામોટો વડ. ચમરિક=આમલી ગુલમહેર જેવા તરૂવર, જેનાં પાંદડાં ચમરી જેવા ગુચ્છાઓમાં. શુભ્રથડા='એશ' 'ફર' ચીનાર જેવા તરૂવરો, હિંમલય અને તેની તળેટીઓમાં પામીરથી બ્રહ્મદેશ લગીના વિસ્તારમાં અનેકાનેક જાતના થાય છે.

આવા વડ-ચોકો કરતાં ઉપવનો ધણાં જ મોટાં, બધી જ રચના વિશાળ પાયા ઉપર. જુવો માલવિકાગ્નિમિત્ર મૃચ્છકટિક આદિમાં વર્ણનો. હિન્દખણ્ડ આખો અસંખ્ય અને અતિકાંચ જંગલોનો જ ખણ્ડ હતો, એ અરણ્યોમાંથી પોતપોતાને ફાવતા ભાગ દબાવી તેમાં ક્રમે ક્રમે સુધારા કરી કરીને જ આવાં ઉપવનો ઋષિજીવોનાં તપોવનો કે આશ્રમો વગેરે રચાતાં. કદમાં જ નહીં; સૌન્દર્યોમાં તેમ વિવિધ સોષ્ટની અત્રત્ર સમુચિત રચનાઓમાં, એ પ્રાચીન કાલનાં ઉપવનો અને તપોવનો હાલ આપણા ખ્યાલમાં પણ આવી શકે નહીં, એટલાં બધાં ચડિયાતાં હતાં. અહીં રાજન્ય અભયકુમારના નન્દનવનોપમ ઉપવનમાં એક વિભાગમાં ન્યગ્રોધ સપ્તપર્ણી (અહીં શબ્દ વાપર્યો છે સપ્તક) જેવા જંગી તરૂવરને થડે રચેલા સ્ફટિકના વર્તુલી ઓટલા ઉપર રાજરાજન્ય મહારાજન ઐષ્ઠિ આદિને દર્શન દેવાની વેળાએ બુદ્ધ બિરાજેલા, ત્યાં એ તરૂવરની એક શાખા ઉપર (આથે તેમાંથી પ્રશાખા ફૂટે તે ખૂણે) પંખીએ રચેલો કાષ્ઠ માળો સમડે ઝડપે છે, શિકાર પકડી લઇને

હી નય છે, એમ માણે પીખાતાં ખે બચ્યાં નાંચે પડે છે, તેમાંનું એક જમીન પર પટકાતાંજ મરી નય છે, ત્યારે ખીજું આ ખુલ્લા અને કુદરતી પણ હાયાવાળા સલાગૃહ જેવા સ્થલની એક સીમા લેખે રચાયલી ફૂલ-પાટ (ફૂલછોડોની લાંખી અને ત્રણેક છોડ સાથે સાથે રોપતાં થાય એટલી પ્હોળી વાડ, આપણને પરિચિત મેંદીના જેવી વાડ) તે મથાળે ઝીલાઈ જતાં, આખા હિગરી નય છે, એવી અહીં કલ્પના છે. પણ આખું વસ્તુ આહું છે, અને તેમાંની ખીજે તન્તુ-શ્રી દેવદત્ત અને તેના શિષ્યો, -એને વર્ણનની સળંગતા માટે પહેલો લીધો છે. અરેખો. ઉપર આવી ગયેલ ગજ-ગારની બંને બાજુ ત્રણચાર માળ જાંચા અવાસ હોય, અને તે દિવાલોએ ખહારથી રાજમાર્ગ (સરિયામ વિશાળ રસ્તા) ને અડીને લાંબા ઓટલા; લવનના દિવાનખાનામાંથી એક બાજુના ઓટલા ઉપર જરા જાંચો આગળ પડતો અતિસુશોભિત થાંભલીઓ કડેરા વગેરે વાળો અરેખો પણ ચણાતો. અને દિવાનખાનામાં કે ખીજે કામ ના હોય તેટલો વખત વળી લગલગ રોજ પ્રાતઃકાળ પછી કેટલોક વખત, લવનસ્વામી આ અરેખામાં ગાદીતકિયે બિરાજે, રસ્તે જતા આવતા લોકનાં નમને ઝીલે, નગરચર્યા જુવે, કોઈ કોઈ સાથે વાતચિતો કરે, વગેરે. આવા અરેખા માટે જુવો શ્રી વિનાયક નંદશંકર મહેતાનું નાટક, કેળાચિ.

વધારે વિસ્તાર અહીં અશક્ય.

૬ ૮ છંદો: ૧-અનુષ્ટુપ, ૧૬મા ખંડમાં ૫ શ્લોક, ૧૭ મામાં ૧.

૨-ઉપેન્દ્રવજ્રા, કૃતિનો મુખ્ય છંદ આ. એમાં કવચિત ઇન્દ્રવજ્રાપંક્તિઓ આવી ઉપજાતિ શ્લોકો બનાવે છે; ૩૨ શ્લોકમાં ઇન્દ્રવજ્રાપંક્તિ ૧૧ જ.

૩-બાકીની ૮૪ પંક્તિઓનો છંદ નવો રચેલો છે. કૃતિનો આરંભ તેમ અંત આ નવા છંદથી છે.

એનું ગણમાપ—

ન જ જ ન ગ અને ન જ જ ય
એ પંક્તિઓનું મિશ્રણ, અર્ધસમ બન્ધની રીતે નહીં; યદ્યપ્ત્યએ.
ચાર લીટીએ શ્લોક એમ પણ નહીં. રચનામાં ૧ થી ૧૮ આંક
જમણી બાજુએ કલમ (પેરેગ્રાફ) દર્શક છે; સ્ટ્રોફી એન્ટિસ્ટ્રોફી
જેવા લયપલટાના દર્શક પણ છે, જો કે ૧૭ માં ખંડ મિશ્ર છે.
વળી અહીં ગણમાપની પંક્તિઓ સાથેસાથે એ જ લયની પણ
માત્રામેળ પંક્તિઓ ય આવે કે, દરેક ૩૬ જ માત્રાની. અનુષ્ટુપ
—ત્રિષ્ટુપથી માંડીને વસન્તતિલક લગીના આપણા આખ્યાનોચિત
ગણુચન્દો સાથે આ નવો જન્દ સારો ભજે એવો જણાય છે જો કે
અતિવિવિધ કે શિથિલ બની જાય, માત્રમેળ પંક્તિઓ માટે
રાખેલી છૂટનો દુરુપયોગ થતાં. પણ આવાં ભયસ્થાન તો પિંગલ-
માંના લગભગ દરેક ઘાટને વળગેલાં છે જ, તેમ લેભાગૂ કે માત્ર
ગાણિતિક પદ્ધતેષક કોઈ પણ જન્દનું ખૂન કરી શકે છે.

આટલા ખુલાસા સાથે આ નવા જન્દની લક્ષણબંધી અને તેનું
નામ—તિથિકલ જન્દ—પિંગલશાસ્ત્રની રૂઢિ મુજબ એની જ કડીમાં
આપું છું.

નજજનગા નજ્જયા માંહિં લહરે
ગણુ બદલે કલનર્તન નાના
પદપલટા ગતિ તરંગ મુદ્રા
ધરિ તિથિકલ કરી વશ કવિ, વિહરે.

નજજનગા એ ધણુંખરું વિષમ પંક્તિનું, નજ્જયા એ ધણુંખરું
સમપંક્તિનું માપ, જ્યા=જ ય. કલ=માત્રા; પણ ખીન્ને અર્થ
કલા=૧૬, ત્રીજો અર્થ કલ=મધુર. તિથિ તો એક પક્ષમાં ૧૪,
૧૫, કે ૧૬ હોય; અતિવિરલ દાખલામાં ૧૩ કે ૧૭ પણ આવતી
હશે. એટલે તિથિકલ નામનો અર્થ આ, કે નેરચૌદ પંદર સોળ

સત્તર વિવિધતાવાળો, મુખ્યત્વે ગણપદ, તથાપિ ૧૬ માત્રામાં પણ વિહરતો સુમધુર છન્દ.

છેવટ, રણુપિંગલ ગ્રંથમાં જગતી જાતિમાં ન જ જ ય છન્દ તામરસ અથવા લલિતપદને નામે નોંખ્યો છે, અને અર્ધસમ પ્રકરણમાં દોષકન્તામરસ=દ્રુતમધ્યા અને ખેતો વિલોમ=ઘડા, એટલું જોવામાં આવે છે. અતિજગતી પ્રકરણમાં કે ખીજે ક્યાંય નજજનગ છન્દ દેખાતો નથી.

પુદ્

ઉ પ વ ન

અલચકુમારતણા ઉપવનમાં
અતિથિ તથાગત લિકખુસમૂહે.
ઉપવન એ સર કુંજ વિવિધથી
કુલ ફલ ગંજ સુગન્ધ લલકથી
પ મૃગ ખગ જૂથ વિહાર લલિતથી
સુરપતિખાગ સમોવડ સોહે. ૧

દેવદત્ત

મુનીન્દ્ર આવ્યો ત્યાંહિં દેવદત્ત,
ઘણા સહે શિષ્ય; મુકામ સારો
૧૦ ન પામિયો; ક્યાંક કયો ઉતારો.
ન સોઈ જ્યાં, —સુન્દરતા ઉધારો!
થયો અદેખો અતિકૃદ્ધ, તો ચે
ગપાવિને આશય સૌમ્ય મોંએ
ઉભો; અભેરાજ જ્યહાં ગરૂખે
વિરાજતા; —માર્ગ વિશાળ ખેડાળો
૧૫ ખુંદી રહ્યો ઉદ્ધત શિષ્યટોળો. ૨

ભ વ ન ચો ક

- ભવનતણાં ગજ--ગાર ઉઘડતાં
 ધસમસ શિષ્ય ધસે વડ-ચોકે.
 તરુવરની સલિલાશય ફરતાં
 શબલ સુશીતલ છાય-વરતુલી
 ૨૦ વિવિધ ખિછાત પરે પડિ દુકડી
 દશવિશ શિષ્ય, વિશાળ શિરીષા
 ઉઠુંબર સખતક જાંબુ જટીશા
 ચમરિક શુભ્ર-થડા બદ્રુલેશા
 તરુવર હેઠ જમાવિ સુખાસન,
 ૨૫ અપુરવ શાન્ત, સુલોહિત આનન,
 ધિરજ અધીર ધરે દુખ-ભૂખે. ૩

શિ ષ થો

- સુથાળ ફાંડાં રસ અન્ન પૂરાં
 પરન્તુ ખેડી દુકડી જુવે જ્યાં,
 ઉઠી ઉભા એ દશવીશ સાંઠ,
 ૩૦ તિરસ્કરે સાત્ત્વિક એહ લિક્ષા.
 “ભલે ભરે આ ગુરુજનિ કુક્ષા,
 ચહૂં અમો આમિષ માક્ષિકાઢ્ય.”
 ગૃહી ન ટોકે અતિથોચ્છનાને,
 અપાત્રસેવાય સુંભાગ્ય માને.

પ્ર મ્ન

- ૩૫ અભયકુમાર નમી ગુરુજનને
 નિજ ગુરુખા નિકટે શુભ ઓટે
 વિમલ ખિછાત રચી, કરિ સ્વાગત
 કુશલ પુછી કરિ પૂજન, ફલ રત-

૪૦ રતનાં સ્વાદુ સમર્પી, તર્પી,
 “તપોધના, અવ ગર્હુ,” કહિ જાયે
 “શગદશરાવલિ તવ, જે સાચે
 ભવદુખ કાટે, એક જ ચોટે!”

૫

૫ કા ઇ

૪૫ પ્રસંગ મન્યેલ વહો જ સોડે
 લહી અદેખો, થઈ સાવધાન,
 સુસન્ન રાખ્યો શર શાબ્દ છોડે,
 વિનમ્રતામાં લપવી શુમાન.
 મુનીન્દ્ર હું કિંકર અદ્યશક્તિ,
 ન શિષ્યવૃન્દે ચ પુરો પ્રતાપ,
 તપો હજી પ્રોઠ તપી રહ્યો છું,
 ૫૦ ભનું હજી મૈાન જપન્ત જાપ.
 હું તો હજી સાધક સિદ્ધિકામી,
 નથી હું સિદ્ધા સમ પશુડેન્દ્રામી.
 મહને ન સિદ્ધોચિત પ્રજ્ઞ યોગ્ય,
 પરન્તુ છે સિદ્ધ મહાન આંહી,”
 ૫૫ “હ, છે કૃપાળા મુજ કુન્નમાંહી,”
 “એવા મહાસિદ્ધ જ પ્રજ્ઞયોગ્ય.”

૬

શા બ્દ શ ર

૬૦ “સાચી અગર્વિષ્ઠ વદો છ વાણુ,
 અહો તર્યા પન્થ-ઘુણા, મુજાણુ!
 કહો કયો આપ જ પ્રજ્ઞ આજે
 પુછ્યો ત્યાહાં દર્શનવેળ છાજે.”
 “મુકીર્તિ સિદ્ધોનિ ન બહાલિ કોને,
 કલકલોળ પણ લોક-લૂલી:
 પ્રમાણ ના લેજા, ગણે ન કોઈ,

- વદે વદે છિદ્ર તથાપિ સોઈ.”
 ૬૫ “વદે છ શૂં બુદ્ધવિરુદ્ધ લોક ?”
 “અરે નયૂં પૈશુન, છેક ફેક !
 પુછો તથાપી પુછવું ઘટે તો,
 લપેટિ આચાર-ગુણે રુચે તો.”
 પુછ્યો કઈ રીત અલેકુમારે
 ૭૦ અને કયો પ્રશ્ન, કથા ઉચારે. ૭

દર્શન

- અભય સહે નિજ સાત વરસનો
 શિશુ પણ આગત દર્શનકોડે.
 નમન કરી સકલાંગ ચરણમાં
 હસત ચડન્ત તથાગત-કોડે.
 ૭૫ અભય પ્રસન્ન બને નિરખી સુત.
 ઉર કરુણાનિધિ વિભુ ઉર લાલિત,
 દુમપતિબાહુ પરે અધિરોપિત
 તરુ સમ અદ્ભુત સુરણ વિકાસિત.
 ૮૦ મહાપુરુષ-અંગુલિ કચ ગેલે,
 -શિશુદગ ગિરિગજધોગાં માંસલ
 અંગ અંગ પ્રતિ વિસ્મય રેલે.
 કથક ઘડી સમરે છે રાહુલ,
 -તડિતશીઘ્ર પણ બોધ લહે છે,
 વત્સ સકલ જે શકે ગણી સમ,
 ૮૫ મૃગ બગબન-બલક નિજ શિશુ સમ,
 નલસમુદાર ઉરે એ નિજનૂં
 સ્મૃતિઝરણું ય સુધારસ છોડે. ૮

બુદ્ધ પ્રભાવ

સુનીન્દ્રનો પેચ કુમાર ભૂલ્યા.

૯૦ વિશ્વાસ્ય આ લોચન બહાલસોયાં,
 પ્રભાવપ્રોદ્ધ રતિકોમળૂં આ
 હૈયું, જ્યંહાં લોક કુદી પડીને,
 જળે યથા ગાત્ર, મળે તમિસ્રો
 લવોતણા ગંઠિત ઘોઈ ઘોઈ
 શકે પિછાની ચકિતાક્ષ સાચો
 ૯૫ સખા પુરાણો નિજ અન્તરાત્મા! ૯

વા ૬ મ યાં દા

“પ્રભો, મુનીન્દ્રે શર શાખ્દ આજે
 ખપોરના લોક્યું લપેટિ બ્યાજે,
 હજી યથા વૃશ્ચિકડંખ દાઝે.”
 “વિરોધિ જિહ્વા ય વૃથા ન છેક,
 ૧૦૦ હશે કશું સત્ત્વ,—કરી વિવેક
 કથો જ તે ડંખઉપાયકાજે.”
 “સવાલ તો વાઙ્મયનીતિ કેરો.
 વહી ગિરા સત્ય થતી પવિત્ર;
 અસત્યથી દૂષિત શીલઘાતી
 ૧૦૫ વગોવતી જેમ, સ્વયં ડઘાતી,
 ન લેશ શંકા ઉઠતી જ અત્ર.
 વળી વહી વાક્ય હિતાર્થ પ્રાણી
 દિયે રતી, મેળવતા સમાણી.
 કદી જ મીઠી પણ સત્યવાણી,
 ૧૧૦ હિતાર્થ તો પ્રાય કદૂ કઠોર;
 વળી ઘણાં યે જન સ્વાર્થચોર,
 વિશંકતા અંગત સ્વાર્થજુગ્તી,
 બિલી શકે તે શું હિતાર્થ-ઉકિત ? ”

સ ન્તા ચ ર ભુ

- ૧૧૫ અભયવચ્ચે વક્ષઃસ્થલ મહાલે,
દગશિરકન્ધર બને અડગતૂં;
ઋજુ શર શી ઉપદેશક અંગુલિ,-
શબદ ગલીર ઝરે સમ ધારે.
“જગ જન પામરથી ખદખદતૂં
૧૨૦ કૃતિવચ મહીં પરસ્પર હીણાં :
કૃતિવચ એહ પરસ્પર દીનાં
નવ કદિ નીતિનિયમ ક્ષમ કસાવે.
નિયમન નીતિતણાં સન્તનનાં
કૃતિવચ મહીં જ અભય અદીનાં :
કરુણ, હિતે રત, સત્ય જ નિગળત,
૧૨૫ નિજપરભેદ કદાપિ ન સમરત,
-લક્ષણ સન્તનનાં જગ ગાવે.
અભયકુમાર, બનો લયજિત, મુજ
આશિષ સહ વચ ચિન્તવિ ભાવે.”

૧૧

સ ર છ ટે જ છે

- ૧૩૦ ન બાણ છૂટયું અટકે અધૂરું
અભે ચલાવે કરવા જ પૂરું.
“શ્રુણુ કહું સર્વ મુનીન્દ્રબોલ
વદો જ જે એ અતિનમ્ર ડાળ :
‘અને કહે લોક-ગમાર લોક !-
કહે નિરાધાર, વળી બનાવી,
૧૩૫ અદેખ દ્રેષે જુગતૂં સજાવી,
કહે બધું દૂષિત, છેક ફેક.
તથાપિ કહેતા વિરમે ન,-’
તેથી
અહો કપાતૂં શું મુનીન્દ્ર હેયું !

- ૧૪૦ ને ભક્ત એ સાંખિ શકે હિણાતી
 પ્રભો, તહમારી ક્યમ સિદ્ધ-કીર્તિ !
 વદે શું એ લોક ? દિયે શું આળ ?
 'ગિરા તહમારી વસમી કરાલ :
 ન હોય ઉદ્દેજક સિદ્ધ-વાણી :
 સુમિષ્ટ તે ક્યાં ! તમ ક્યાં કટાણી !' ” ૧૨

ચી લ ઝ પ ટ

- ૧૪૫ ત્યહાં શિરે ચીલ તણે અપાટે
 હુંટાય ભંગાય કુલાય કોય.
 ઉડી ગયો ચીલ થહી શિકાર,
 પડ્યાં ગરી એ મધુકીર ખાળ.
 ભુમી પડયું જન ખુવે પછાટે,
 ૧૫૦ બિલાયું બીજું પણ કૂલ-પાટે.
 ભલે તડિદેગિ બન્યું, બન્યું તે :
 ઉચે ખગો રોકકળે વૃથા તે.
 ભલે અચિન્ટ્યું બનતું, બન્યું તે :
 પછી જનો રોકકળે, વૃથા તે.
 ૧૫૫ ક્ષુધારુજમત્યુજરા શિકારી :
 શિકાર સૌ રોકકળે, વૃથા તે. ૧૩

ક પો ત ર ક્ષ ણ

- અભયસુતે કરિયું મન ઉઠવા
 કુલતરુ ઝીલ્યું કપોત ઝડપવા.
 કિસમત ચીલ ચુકાવિ ન વિરમ્યું,
 ૧૬૦ જતનનિમિત્ત અલૌકિક નિરમ્યું.
 “નહિ નહિ વત્સ !” વદન્ત દયાધન
 “નવ પડવા દઉં એ તવ ચોટે.
 મધુશુક તો શુકજાતે પ્રાણી,

- સકલ કરે વિદ્યાર્જન દોટે.
 ૧૬૫ અભય, લિયો શુક, ગુરુને દેજો,
 વય વધતાં નિત ભણવે, કહેજો.
 મધુશુકરન સહજ કર લાઘ્યું,
 અતિ ઘડ ભાગ્ય ફળે, યદિ વાઘ્યું.”
 અભય લઈ નિજ ખેસ અમૂલ્યે
 ૧૭૦ જતન કરી ઝુલવે શુક કોટે. ૧૪

પિ તા આ ચરણ

- “અને હવે પ્રશ્નસંખ્ય પેલો,
 સિદ્ધાન્તવાચે ઉકલી ગયેલો,
 દૃષ્ટાન્તવાચે ફરિને ઉઠેલું,
 સમૂલ એ દાહક ડંખ ઠાડું.
 ૧૭૫ પ્રરોહ આ લાડકડો તહમારો,
 પિતા-ઉરોને નિજ પુત્ર બહાલો.
 પરન્તુ એ બાળપણે ન પેખે
 હિતાહિતો, હદ ન એક દેખે;
 લહે ન મહાઈ દહાય શાથી,
 ૧૮૦ ન રોગ સાંખે, ન રુચી દવાથી.
 નહીં જ ઉદ્દેજક વેણ કહેવાં,
 નહીં જ ઉદ્દેજક કાર્ય લેવાં,
 કહો પિતાથી હિત પુત્રનું એ
 સધાય તો કેટલકું કદા ચે ?
 ૧૮૫ પ્રધાન ને જ્યાં હિત અન્યકેરું,
 ને અન્ય હો દીન અનાથ છેક,”
 —“યથા ગર્થ આ બચલું બચાડું!”—
 “અહો ત્યંહાં આપલ પુત્રકેરું
 નિયંત્રવાનો જ ઘટે વિવેક.
 ૧૯૦ કંઈ વળી પુત્રસુખે ગળાતું;

પેણે કંઈ, પુત્રહિલે શુંચાતું,
-પ્રતિક્રિયા હુઃખ દિયે લલે ને,
પ્રતિક્રિયાથી રુધિરે વહે ને,
પ્રતિક્રિયા આપત ટાળતી તે
કર્તવ્ય, ઉદ્દેગક તોય, છે તે.

૧૫

સિદ્ધાન્ત સીડી

“સિદ્ધાન્તે કર્મ સન્તોનાં
દૃષ્ટાન્તે તો પિતાતણાં
ધર્મ રૂપે જણાવન્તા
મૂંઝવે છે મતિ, પ્રભો,”

૨૦

“પ્રશ્ન છે સિદ્ધ માટેનો,
ત પિતાનો, ન સન્તનો.
યોગ્ય જે તાતકર્તવ્ય,
સન્તોચિત સવાઈ તે.
યોગ્ય જે સન્તકર્તવ્ય,

૨૦૫

સદ્દોચિત સવાઈ તે.
પુત્રથી છે પિતા મોટો
પિતાથી સન્ત તેટલો;
પિતાથી મન્ત છે ઊંચો,
તેટલો સિદ્ધ સન્તથી:

૨૧૦

સિદ્ધ સન્ત પિતા સીડી
ધર્મોની વાણિકર્મના
લાવના પકવતા કેવી
હર, તે પણ ચિન્તવો:
સિદ્ધ ના, સન્ત કાચો,

૨૧૫

સન્ત નહે, તે પિતા નથી.

૧૬

અન્તિ મ વચનામૃત

“અપકવ બુદ્ધ, નવ ભર્મિ તામે,

- અધા ય તે બાળ, ન માત્ર છોટા.
 સુપકવ ખુદ્દી, વશ ઉર્મિગ્રામ,
 હિતૈકલક્ષી, નર તે જ મોટા.
 ૨૨૦ વિરલ દિસે નહિ વેશધરન્તા,
 નિતાન્તવિરલા સુપકવ સન્તા!
 નિજપરભેદ ભુંસાય ક્યંહાંથી,
 હિત પરમે વજ્જર રતિ ક્યાંથી,
 જગ-તનહા કુલ છંદિ ન માયા,
 ૨૨૫ શુપત નિજાતમ જ્યંહીં ન પાયા
 અગમ નિજાતમ સત્ય સનાતન,
 અભય સુધામય સિદ્ધ શ્રેય ધનઃ
 અભયકુમાર, ન અવર પરમ ધન.
 સિદ્ધાન્તે એક આ સીડી,
 ૨૩૦ દૃષ્ટાન્તો તો ગણાય ના.
 અનન્તાનન્ત ણિન્દ્રહાં,
 આર્દ્ર એક રસે રસ્યાં” ૧૭

વ દા ય

- અભયકુમાર નમી વરચરણે
 ગહન નિદિધ્યાસન ભર નચને
 ૨૩૫ સુત સહ મન્દ વળે નિજ ભવને,
 ગળત તથાગત એ ઘડિ વિજને. ૧૮

૬ મ્મ ભુ

૨ તથાગતઃ સત્ય-જ્ઞઃ; પુર્વનાં જાણીતાં લાક્ષણિક વિશેષનામોમાંનું જૂનામાં જૂનું એક. દેવદત્ત પુર્વનો નિકટનો સગો હતો; શિષ્યમાંથી એ કદો શત્રુ અને હરીફ બની ગયો હતો. એવા ધર્મગુરુઓ ભિન્ન ભિન્ન નામો ધારણ કરે છે. લોકજિજ્ઞાસુ પણ કોઈ કોઈને અમુક નામ આપે છે, જાન્યુ કે વક્રલાલે, તેમ કેટલીકવાર ચોંટી જાય છે. આ કૃતિમાં દેવને મુનીન્દ્રજ કહ્યો છે.

૧૨ ગોપાવલુઃ સં. ગોપાયતિ, ગોપાયન, ગુપ્ત, વગેરે. આ શબ્દ શિષ્ય ભાષાને લાયક શબ્દો નહીં વાડ ?

૧૪ વિશાળ પહોળો, અતિ પહોળો.

૧૫ ઉદ્ધત, ધસમસતા, લોહુપ, અધીર, સાંઠ, ભિક્ષા તરછાડનાર, માંસ મધ માગી લેનાર, ગુરુ વિષે 'કુક્ષાભરવી' જેવું હલકું બોલનાર,— અને આ તો એમની અપાત્રતાઓનું દિગ્દર્શન માત્ર.

૧૬ હાલતાં ડાળપાંદડાંથી તરવરેનાં છાયાકુંડાળાંઓમાં તડકાનાં ચલવિચલ ચક્રરડાં પડે, માટે શબ્દ.

૨૬ ભૂખદુઃખે

૩૩ ઈચ્છના, કામના; માગણી.

૩૭ રચી, જાતે રચીને, માણસો કેને રચાવીને નહીં.

૩૮ માત્ર ફલાહાર પણ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનો.

૪૮ શિષ્યોની અપાત્રતાને પોતાની એટલી અલ્પ શક્તિ રૂપે સ્વીકારી લેવાની ઉદારતા કે વ્યવહાર કુશલતા.

૪૯-૫૦ વિનમ્રતાના દેખાડ સાથે પોતાની એટલી અસ્મિતા પણ; પુર્વ સામે કટાક્ષ પણ. પુર્વે તપશ્ચર્યાનો માર્ગ ખોટો જણાતાં છકે વર્ષે છોડી દીધેલો, એ જાણીતી હકીકત સૌ વિરોધીઓ એની સામે સંભાર્યા કરતા કેમ જે તપશ્ચર્યા તો મહા મોટી શક્તિ, અર્ધ જ મેળવી આપતી કામધેનુ એ મત ધણે જાણી અને પ્રતિષ્ઠિત.

૫૫ આ પંક્તિ અં વચ્ચે બોલી ઉઠે છે. કુંજ, સન્નન પોતાની અતિગર્વ ધરવા જેવી રત્ન સમી મિલકત માટે અતિ છોટો શબ્દ વાપરે છે.
૫૬ પ્રશ્નચોગ્ય, પ્રશ્ન (પૃચ્છા) ચોગ્ય જેને તેવા.

૫૯ ધુણા: કાઠિયાવાડી શબ્દ 'ધૂના' છે. સં. ઘૂર્ણતિ તે ઘૂર્ણવાયુ, વગેરે. વેગથી ધસતાં પાણીમાં વમળો હોય તે, અને પાણીના પટમાં વમળોવાળાં સ્થાન હોય તે, પણ, ધુણા. ઊર્મિની ઉચ્ચા ઉચ્ચ એવી ધાર્મિક-રાજપ્રકરણી પક્ષાપક્ષિમાં પંથાસ્મિતા પંથસેવાબુદ્ધિ પંથ-વક્ષાદારી આદિ વમળો જેવાં બની નય, સામાન્ય માણસનાં ન્યાયબુદ્ધિ તકે અનુભવ સ્વાર્થ આદિ એ વમળોમાં માર્યાં જ નય. આવાં પક્ષવમળોમાંથી પણ ઊગરનાર પોતાના પક્ષના ય દોષ જોનાર, સામા પક્ષના શુભ પણ જોનાર, વિરલ.
૬૨ લૂલી, જલ માટે નિન્દાવાચક શબ્દ, અદક, આમ બોલે તેમ પણ બોલે એવા આક્ષેપવાળો વર્ણનાત્મક શબ્દ.

૬૪ સોઈ, સાઝિ, સ પવ, ત્વેવ. તે ને તે. આ શબ્દ લગ્નગીતો રાસ આદિની બૈરક બોલીમાં જાણીતો છે.

૬૮ સદાચારના ફૂટ પ્રશ્ન લેખે. મું આના ખુલાસા-વિસ્તારમાં અહીં બોલેલો તે આગળ ખંડ ૧૦ અને ૧૨ માં આવે છે.

૭૨ આગત, આવેલો. સકલાંગ, સાણંગ.

૭૭-૮ તરુ, પીલો, નવો કોંટો, કે ઝાડવાં ઉપર જ ફૂટતો નવો અંકુર. તરુવરની મોટી શાખા ઉપર રોપ્યો હોય વા ફૂટી નીકળે અને અજબ અંચ પ્રકાશી રહે છે, તેમ.

૭૯ જોલે, બાળકના વાળમાં લાડ કરતી ગેલ કરતી ક્ષ્યા કરે. કુદરતી ઉમળકાજોરે આ ચેષ્ટા વગર ધ્યાને આવ્યા કરે છે. બાળકને ય એવાં 'કુણ્ડયન' ગમે છે. કેટલાક માણસ જોડે બાળક તુતું હળી નય, તેમના માંથી ફૂટતાં વાતસલ્ય બાળક જીવે છે તે કારણથી.

૮૦ ગિરિગજધીંગાં. બુદ્ધની કાયા પૂરા માપની અતિ ઘાટીલી અને અંગે અંગ પ્રભાવલય્યાં. જેવો ગજનેમાં પહોડી ગજ તેવો માણસોમાં બુદ્ધ, દશહજારના સાથમાં પણ તરી આવે. બાળક એ અંગ અંગ જોયાજ કરે છે.

૮૨ ન્હાનું કથાનક ફરી પોતાની રીતે કહેનાર કવિને સહજ પ્રશ્ન થાય છે, આ બાળકને જોજો ખેસાડી આમ લાડ લડાવતા યુદ્ધને પોતાનો પુત્ર રાહુલ આ ક્ષણે સાંભર્યો હશે ? અને તો એવી સ્મૃતિથી સામાન્ય પિતાને તો થાય એમ યુદ્ધને (કેટલા બધા સમયથી નથી જોયો એ પ્રકારની) વિરહદુઃખની લાગણી નહીં સ્ફુરી હોય ? પ્રશ્ન ઉડતાં જ તેનું સમાધાન પણ થઈ જાય છે, યુદ્ધના અત્રૌકિક-વિશાળ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો ખ્યાલ પાછો સતેજ થતાં, જન-બલક-આખી પાળી સૃષ્ટિ.

૮૬ સ્+ઉદ્દાર, એમાં સં=પરિપૂર્ણ, ઉત્કૃષ્ટ; સંસ્કાર, સંન્યાસ, સમુત્થાનિત જેવા શબ્દોમાં પણ એ જ અર્થ.

૮૮ ભૂદયા. પેચ કરી, નીતિના ફટ પ્રશ્ન રૂપે પૂછીશો તો વળી બહેતર. એવી એવી મુઠ ની સૂચના ભૂલી જ ગયા. યુદ્ધનું વ્યક્તિત્વ એવું, ભેદ પડદો કશું રાખી શક્યા નહીં, દિલમાં જે કંઈ તે બધું એમ ને એમ એ મહાનુભાવ આગળ ઠલવાઈ ગયું. મહાપુરુષના વિજયો અમત્કારિક લેખાય છે, તેમાંના કેટલાકને માનસશાસ્ત્ર આમ નર્યા કુદરતી ઠરાવે છે. મુઠ મૂકે વીછી જેવો લાગ્યો, એ તો વળી અં થી પ્રથમ પહેલું બોલાઈ ગયું. સત્યહિત કહેવાં તો જોઈએ, પણ સામા માણસને ઉદ્દેગ ઉપજવશે એમ લાગે તો કેમ કરવું, એ ફર પ્રશ્ન ને પછી પૂછ્યો, અને પછી તો જીલ અટકી નહીં, વચ્ચે યુદ્ધ બોલ્યા એટલે વખત દબાયલી, એ બોલી રહ્યા ને પાછી ચાલી; લગલગ મુઠ ના શબ્દો બોલી ગઈ, મુઠએ પોતાનો ભક્તિભાવ જણાવેલો યુદ્ધને આજ દેવાતાં સાંભળી પોતાને ગ્લાનિ થાય છે એમ પાત મુકેલી, વગેરે બધું જ જહેવાઈ ગયું. ડાંખની દાહતા આમ બધું ઠાલવી દેતાં કેટલીક તો આપોઆપ રાગે. વળી યુદ્ધની વાણી એ પરિણામને પોષે છે. પ્રજના અંગત રૂપને યુદ્ધ છેક અવગણે છે, પ્રજના જગ્યા ભાવનામયરૂપ ઉપર એકાગ્રતા કરાવીને, ડગલે ડગલે આપણે આપણું પોતાનું શોધન કર્યા કરવાનું, એને જ મુખ્ય વાત ઠરાવે છે.

૯૯ યુઠ મુઠ માટે 'વિરોધી' કરતાં આકરો શબ્દ વાપરતો જ નથી.

૧૦૩ ગિરા, વાણી; જીભ. ૧૦૮ સમાણી, સમાના, આગે તેટલી પામે.

૧૧૦ પ્રાય, ધણુંખરૂં,

૧૧૧ સ્વાર્થચોર, સ્વાર્થચોર; જાતે સ્વાર્થેકલક્ષી, મેલા, પ્રપંચી, સામાને પણ તેવા જ ગણે.

૧૧૪ મકાલે, આનન્દે અને ખડલાય, ઊંચું આવે, વિશાલ તર ખને.

૧૧૬ પહેલી આંગળી લાંગી તીર જેવી સીધી અં ની આખ સામે, જાણે તેના ધ્યાનને પૂરું પકડી રાખવા. વર્ણન વેગમાં વાક્ય કપાઈ ગયું છે.

૧૧૮-૧૨૮ અલય અદીન એવાં સન્તોનાં કૃત્યોમાં જ નીતિનિયમે જોવામાં આવે. એવાં કૃત્યો જ નીતિનિયમ રૂપ ગણી શકાય. એકએકથી દીનહીન પામર જનોનાં એકએકથી દીનહીનભીત કૃત્યો કે વચનોમાં નીતિ કે કોઈ રીતના નિયમ સંભવેજ નહીં. અને સન્તો કોણ? એમનાં લક્ષણો તો સૌ સ્તવે. એટલાં જગતપ્રસિદ્ધ છે અને સર્વમાન્ય છે. નિગળત-સત્ય ખોલે છે આચરે છે એટલું જ વર્ણન એમને માટે અપર્યાપ્ત. ક્ષમાંથી તેનો પોતાનો રસ જ ગળે, તેમ સન્તોનાં મન વચન કર્મ ત્રણે વાહન પ્રકૃતિએ જ સંવાદી અને સત્ય સમ્પૂર્ણ સત્ય નેતરંકિંચિત્ વાહન બની જાય છે. સ્વાર્થ કે અંગત કામના જેવું રતિભાર જેનામાં નહીં. તે જેવું જેટલું ખોલે કરે વિચારે, તે સર્વ નિષ્કામ કર્ણભય અભેદભાવે જ તે તો કરે ખોલે વિચારે; ખીજે સૂર, ઇતર આશય, એમનામાં કદપી પણ શકાય નહીં.

૧૩૫ અદેખા દ્રેષે, ઇર્ષ્યાંત્ય દ્રેષને લીધે !

૧૪૬ કુલાય, માળો. કોચ, અનિર્દિષ્ટ, ઘણામાંનો એક કોઈ.

૧૪૮ મધુકીર, પોપટની જાતોમાંની ઉત્તમતું નામ. પછાટ, પછડાટ.

૧૫૫ રૂબ, રોગ. વિશ્વમાં પ્રાણી માત્રની અતિલચંકર કારમી સ્થિતિ વિષેનું યુક્તનું દર્શન જાણીતું છે. ચીલશિકાર જેવા બનાવ અને તે હર વખતે આપણે (આપણી અતિ દૂંકી દૃષ્ટિને અધીન) તેને અકસ્માત ગણીએ, થોડી વાર રોકકળ કરી તેને વિસારી દઈએ, છેક જ. આખો સંસાર અનન્ત કાળથી એમ જ ચાલે છે. આપણે ઘોલ પાટ ખાઈ ખાઈને પાછા ભૂલી જઈએ, પેઢી પછી પેઢી આ દુઃખાનુભવ, આ વિસ્મૃતિ, અને વળી આ મોહમાં જીવે છે, મરે છે. આ અસહ્ય દુઃખદ પરમ્પરા અકસ્માતોની કે સ્વયમન્તવાન પરમ્પરા નથી; અવશ્લંવાવિ બનાવોની અનંત પરમ્પરા

છે. નિયતિયક આ નિષ્કુર વર્તુલ-ચીલે જ ફરે છે. આપણું આખું જીવન એટલે આ શું સમજ્યા ? આમાં અને અહીં તો જે છે તે આ, ખીલું છે જ નહીં. આમ એના ઉપર ઉચ્ચ સ્થાયી પ્રલયકાળનીગળ જેવા વિરાગ રોમે રોમે વ્યાપી જાય, અને આપણે કંઈક ઈતર વરતુ શોધતા થઈએ, ત્યારે જ આ નિતાન્ત-દુઃખનાં કારણો, એ કારણોની ચક્ષીમાંથી છૂટવાના ઉપાય, અને પુદ્ધ કહે છે કે-મહારે આઠ ડગલાંનો નિર્વાણમાર્ગ નજરે ચડે, જેવી જેની પાતતા તેટલો તેને આકર્ષે. આમ આ ચીલજપટના અતિસામાન્ય બદકે તુચ્છ જેવા બનાવને તેનાં સૌજાણીનાં પરિણામો સાથે પુદ્ધદર્શનનું રૂપક-ખીજક ગણવું, તે જ પુદ્ધદર્શનની પદ્ધતિ તેજ પુદ્ધ પ્રસ્થાન, એ દર્શનની ઉદગ્રકરણ કવિત્વમયતા પણ એમાં જ.

૧૫૭ માળો પીંખાઈ ગયો, પેલો જલ્લાદ ફાળી ગયો, બચલું મુલું તે વળી એના વિજય ઉપર છાણું, -એ કશું પણ અં નો પુત્ર જોતો નથી, સમજતો નથી, એ કશું તેને નડવું નથી, એને તો માત્ર નડું અપૂર્વ ખીલવણું ઝડપવું છે, -એનું નામ ખાલભાવ.

૧૬૧ ન હિ ન હિ-એ સંઠ પ્રયોગમાં હિનો છૂટો અર્થબોધ હોવાથી તે આપણા નહીં નહિં કરતા વિશેષ જોરદાર.

૧૬૫ ગુરુ, પુરોહિત વા કોઈ પણ તહમારા આશ્રિત વિદ્વાન આલણને, જે એનો ગુરુ બની એને રોજ નિયમસર લણાવે.

૧૬૮ વાધ્યું, ઉછરી આવે તો,

૧૭૫ બાળક ફક્ત ના કહેવામાં આવે તે ગાંઠતો નથી, ગાલી રાખવો પડે એટલો જિદ્દી છે. તે પુદ્ધ ઉપલા પ્રસંગે જોઈ લીધેલું.

૧૮૭ આ રાખ્દો અં વચ્ચે બોલી દે છે.

૧૯૧ ડિલ, શરીર; દિલ, હૃદય. આ કાફિયાવાડી ઉચ્ચારણભેદ સૌએ સ્વીકારવો ધટે.

૧૯૦-૧૯૫ આ દાખલા મૂળ સુતન્તમાંના છે.

૨૧૩ દૂર, દૂરારોહ; અથવા દક્ષિમર્યાદાની જેમ, પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ તેટલી દૂર ખસતી.

૨૧૫ પિતા નથી, પિતા લેખેનાં કર્તવ્યોમાં એટલો કાચો રહે છે જ.

૨૨૦ સન્તેશ, ધર્માચાર્યવેશ, સંન્યાસીવેશ, તપસ્વીવેશ, ગોસાંધવેશ,-
જટા, પંચકેશ, કપાય, વિભૂતિ, વગેરે જુદા જુદા પંથ સંપ્રદાય આદિ
પ્રમાણેના અનેકાનેક. પુનઃના સમયમાં નવા ધર્મપ્રવર્તકોનો જાણે રાફડો
ફાટેજો. એના શિષ્યોમાંથી પણ એકથી વધારે છટા પડીને નવો ધર્મ
સ્થાપવા નીકળી પડેલા. અને અર્વાચીન સમય જુવો. મુસ્લીમ, સૂફી,
ખ્રિસ્તી, સેલ્વેશન, આર્મી, આર્થસમાજ, થીઓસોફિસ્ટ, જૈન, બૌદ્ધ,
પારસી-એમ અનેકાનેક: દરેક જુદા, જુદા. દરેકેદરેક પોતપોતાના વેશને
વળગનારો. વળી દરેકે દરેકનો આ દાવો પણ, કે અમે તો ઓર, અમે
શુર, અમે સંત, અમે સિદ્ધ અમે ઉપદેશ દઈએ તે શ્રવણ મનનાદિ વડે
આચરણમાં વણી લેયા, ઉગવા ખીલવા છો; સુખદુઃખ મોક્ષ ધર્મ અમારી
આ છે તે જ સાચી ચાવી, ખીલ્લું ફાંડું !

૨૨૪ તનહા, તૃષ્ણા: ખૌન પારિભાષિક શબ્દ: પ્રાણી માત્રમાં સ્પૂરતી
જિજ્ઞવિષા અને ક્ષુધાથી માંડીને તમામ હિમિઓનો વાચક, કુદ્ધ આપ્ત
ચક, તે રૂપ માયા (ભાસે સાચું, વાસ્તવ, પણ તપાસતાં નીકળે અસત)
(૧) આદતને લઈને ખટધને, (૨) રૂચિસામીપ્ય ઉછેર દેશકાળ આદિને
લઈને રાગદ્વેષ, (૩) કુદરતી પ્રેરણાએ થાય બળ પકડે, અને આપણી કને
આચરણો કરાવે, ત્યારે જ આપણે સમજવા પામીએ જે આ મેં ક્યું
તે તો ક્લાણુ વલણે પ્રેરાઈને-એવાં વલણો:- સર્વેને લક્ષતો સહર અર્ધ
આ માયા શબ્દમાં આવી જાય.

૨૩૩ વર, ઉત્તમોત્તમ, આ મહાપુરુષના.

૨૩૪ નિદિધ્યાસન, એકાગ્ર અને પુત: પુત: મનન: ગાય પ્રમાણે
વાગોળવુ. મુરઘી પ્રમાણે ઇંડાં સેવવાં: માતા પ્રમાણે બાળક ધાવતું હોય
અને હંડાણમાં હુબી જવુ: કુભાર પ્રમાણે ચાકડો ફેરવ ફેરવકરતાં માટી-
ના લોંદાને ખૂદારથી અને અંદરથી ઘડયા સમાર્યા જ કરવો: કલાકાર
છબ કૃતિ સંપૂર્ણ થાય ત્યાંલગી ભૂખતરસજીવસસાર આદિને લગભગ
વર્જી જે માનસિક મન્યનમાં નિમગ્ન રહે છે, નથી લેખવતો થાક કે
ઉલ્લાસ: તેવી રિથિત.

૨૩૫ સન્દ, પુનઃધના સત્સંગનો વિરહ નથી રૂચતો એટલે.

૨૩૬ વિજન, એકાન્ત. ગળત, જાણે ક્યાંય નથી એમ જે ધડી સૌથી
અદૃશ્ય થઈ નિતાન્ત એકાન્ત-આત્માનો સાચો સંગ, જેને માટે પરિભાષિક
શબ્દ 'સમાધિ'.

રામ-વિરામ

[એક ખંડકાવ્ય]

લલિત

રામ-વિરામ

સ લિ ત

આકાશિકા હિમગિરિ શિરની મહાકીને-
તારાક્ષરી નિરખતા ઋષિ આર્ય-દ્વય-
મન્દાકિની દ્યુતિરસે અવતારી નીચે-
આ ભારતે ગજવતા અગણિત ગંગા !

ચિત્તનાં ચિન્તને હૈયાં ઉછળે છલકે દહેઃ પ
ચિત્રરેખા પ્રવાહે તો જીવન-હંસલાં તરે !

વિન્ધ્યાદ્રિથી અધવચ ધપે નર્મદાજની ગંગા-
ગર્જ સર્જે જીવિત સરવાં ગુર્જરાબિધતરંગ-
બહેતી વેગે અમૃત અલુણાં પૂર્વની ભર્મિછાળે-
અમ્બુધિનાં સલિલ સલુણાં સંગમે ઉછળાયે ! ૧૦

વિંધીને હિન્દુનું હૈયું વહે જો ! વિન્ધ્યનર્મદા-
સાગર-સંગમે તીર્થે તારે ગર્જન રાષ્ટ્રને !

સિદ્ધાશ્રમેથી ત્યમ માનસરોવરેથી-
આર્યોત્તરાપથ તપોવનમાં પ્રવેશી-
અત્રિમુનિ અનસૂયા ગુરુદત્ત રહેતાં- ૧૫
રેવા તટે ઉદ્ધાધિભૂમિ પવિત્ર સ્હાતાં !

નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિને ભૂમિપ્રભાવ પોષતો-
પ્રકટાવી પ્રતિભાને આત્મ-ઐશ્વર્ય પ્રેરતો !

પીને વ્યાસે જળ શુકજીએ ભારતીને ગળવ્યાં-
એ આરે તો વિજયગરવાં ભાર્ગવે ભાગ્ય છાયાં- ૨૦
તીરે કુંજે અભયવીરતા સ્હોતી ઉદ્યોગીઓની-
સંયોગે જો ! નદી ઉદ્ધધિને, આર્યતા એકરંગી !

ઉત્તરાપથને આરે આર્યાવર્તાર્ધ ગર્જતો :
દક્ષિણાપથને કંઠે દંડકારણ્ય ઘોરતું !

ત્યાં રાક્ષસો વનચરોની અનાય વસ્તી- ૨૫
પ્રજાથી આર્યકુલને બહુ ત્રાસ દેતીઃ
સંસ્કાર સંગમથી સુહવવાજ તેને-
સ્વપ્નો ઝીલેલ ઋષિ કૌશિક સંગ રામે !

રામબાણ કલા સાધી રામે પૂર્ણવિરામની-
આર્યસ્વામિત્વ રેલાવ્યું વિરામ રાજયોગથી ! ૩૦

યોગાશ્રમે ગુરુ વસિષ્ઠ અરૂંધતીને,-
દામ્પત્યનું વ્રત ઝીલ્યું ચરિતાર્થ રામે-
એ પૂર્વજો તાણું પ્રભવ્રત તાત-બોલે,-
પાળ્યું, દઢ જનસ્વરાજ્ય, વનાંતવાસે !

ચિત્રકૂટે પ્રતર્પી સૌ, દક્ષિણાયન અર્થ એ- ૩૫
અનસૂયાશ્રમે આવ્યાં સીતાણી રામ લક્ષ્મણે !

એ જન્મતીર્થ તળયું, કલેશ હર્યા, અયોધ્યા-
ઘાટે તરી સરયૂને, ગૂહને નિવાળ્યા-
રામે ધર્યા ભરતને યુજરાજ સ્વભાં-
પ્રત્યર્પણે સ્થિર કર્યો નિજ અંતરાત્મા ! ૪૦

બાણચર્યા ધરી બાહૂ રામે રામાયણ કર્યું-
સ્વદેશે પરિચર્યાથી આર્યત્વે ઐક્ય તો ધર્યું !

સીતા સમી ધીર વહેતી નર્મદા-
ને રામ શો અબ્ધિ જ રેલતો સદાઃ
પ્રસન્ન એ સંગમ સાધી સૌમ્યતા-
યોજે મહારામ વિરામ-ભવ્યતા !

આજને ગુર્જરી રાષ્ટ્રે અનસૂયાશ્રમેથી સૌ-
ઝીલિયે રામસીતાનાં સ્વપ્ને રેવાન્ધિ સંગમે ।

સંગમ ગીત

સાગર સરિતાને સંગમે રમે સુહાગિયાં-

ઉરને ઉછરંગે રસ બોળ :

૫૦

હૈરે જો ! વિશ્વની વિભૂતિઓ !

ધરતીને તળિયે તો દરિયાજી ડાલતા-

ઉછળાવે છાકની છકછોળ

હૈરે જો ! નલની જળહૃતીઓ !

ડૂંગરને હૈયેથી ઘોઘવે ધસી પડી

૫૫

ઠહેતી નદી હાસ્યને હિલોળ :

ગજવે જો ! જીવનની વાંસળી !

સંગમે અમી મળે અલુણાં સલુણાં-

ધરવે વરસાદે તરબોળ :

લચકે જો ! લીલી જગવેલડી !

૬૦

પાવન સંસારની ત્રિવેણીએ મહાલિયે :

ઝીલિયે માનવતાના બોલ :

ભારતી ભવબન્ધુતાની બેલડી !

અત્રિને અનસૂયાજી, અરુન્ધતી વસિષ્ઠને-

રામને તેમ સીતાજી બાણોત્કર્ષાર્થ પ્રેરતા ! ૬૫

પૂર્વેથી તોઉષા શી ધરતીધીરીત્વરા નર્મદાની રસશ્રી :

સંધ્યાશી પાશ્ર્વમેથી ભરતીઉછળતી પુણ્યઅન્ધિયશશ્રી :

મધ્યાન્હે જો ! તરંગે રવિકલગી ભરે ઉગ્રઉષ્મા જયશ્રી :

શ્રદ્ધા સેવા સ્વદેશે હિતયુગ સરજે માનવી સંગમશ્રી !

વિશ્વને વિભુ-વૈરાજ્યે; સામ્રાજ્યે સચરાચરે- ૭૦
સ્વરાજ્યે વ્યક્તિને સોહો મહારાજ્ય મનુષ્યનું !

સ્થલ સ્થિતિ સમયાંતરથી નવાં-
યુગવિધાયક સ્વપ્ન જ જૂજવાં-
જગત હેતુ હિતે હૃદયે સ્ફુરે
સદયવીર પરાક્રમ જો ! કરે ! ૭૫

પ્રેમભક્તિ ઝીલે તે તો પ્રેમભક્ત બની રહે-
સીતાના લાડિલા રામ જનતાશરણે ઝુઝે !

સીતાજીને હૃદય ઝુલવ્યાં એક એ રામબાણે !
વાત્સલ્યે તો દશરથ ઝુર્યા એક એ રામબાણે !
વિરામ્યા વિમીઝણુ ભરતે લક્ષ્મણે રામબાણે ! ૮૦
સ્વાસ્થ્યે સ્હોયાં શળરી હનૂમન વાલ્મીકી રામબાણે !

વિરામ બાણુ વાત્સલ્યે જગસંજીવને ઝુલે-
મનુષ્યો દેવ શાં મહાલે રામબાણુ રસાયને !

આર્યાવર્ત અખંડ એક કરવા એ રામબાણુશ્રયેઃ
રામે નિશ્ચય રાષ્ટ્રનેા ઉર ધર્યો એ નર્મદા સંગમેઃ ૮૫
આલ્યા દમ્પતી દક્ષિણાપથ પરે આર્યત્વ રેલાવવાં-
ભારદ્વાજ અગસ્ત્ય આશિષ ધરી ગોદાવરી સંચર્યા !

દશે દિશે સ્વદેશે તો આર્ય આદેશ ઐક્ય છેઃ
અપનાવે વિદેશીને વિરામબાણુ આખરે !

વિરામ વૈરાજ્ય મનુષ્ય માત્રનું-
રચેલ રામે ભરતાર્યખંડનું- ૯૦
પ્રજાનું સામ્રાજ્ય વિરંજને ભર્યું-
પરસ્પરાધીન સ્વતંત્ર વ્યક્તિનું !

આત્મસત્તાની સંસિદ્ધિ પ્રત્યેક જન કેળવે-
અન્યને સેવતાં સાધે સ્વરાજ્ય રામરાજ્યમાં ! ૬૫

સરસ્વતીને યમુનાજી ગંગા-
સ્વદેશતીર્થો સરયૂ અયોધ્યા-
સ્મરી, ધરી જીવનવાસ દક્ષિણે-
ધ્રુમે મહારાષ્ટ્રિય ઘાટ દમ્પતી !

મહેલે બળ્યાં બળ્યાં નાઠાં પંચવટી તપોવને- ૧૦૦
મદ્દલીમાં ઠર્યાં મહાદ્યાં રંકનાં અનુરંજને !

સાધુ પીઠાનું શાંતિગીત

સાધુ પીઠા તે સહી રહિયે :

સંસારીસંત !

દીનને અધિન બની રહિયે !

દેહ દુઃખાય, મન દુભાય, દિલ ધવાય, ત્હોાય- ૧૦૫
જીવતરને જીરવી રહિયે !

દુર્જન તો બેવડે દુઃખ બળી બાય : તેને-
શાંતિથી કારી રહિયે !

કુદરતની મહેરમાં જગતને રિઆવિયે :
બ્રમનાં બ્રુતોને ટાળી દઢયે ! ૧૧૦

તારાને કૂલ બાળ મોતીડાં સમાં સદા-
પ્રભુના પ્રસાદ ધરી રહિયે !

જીવનરસામૃત સહને પીવરાવિયે :
લીલા લહેરે નચાવી રહિયે !

હૈયાને હેત હસી સઉને જોલાવિયે- ૧૧૫
એમ જ આનન્દ રેલી રહિયે !

વિરામ સમ્પૂર્ણ મમત્વનો થતાં-
સમત્વનો જીવન મર્મ સૂઝતાં-
અમે તમે તે બની જાય આપણે :
અધીન સૌ માનવ સ્હોય સ્વાપંણે ! ૧૨૦

સીતારામ બન્યાં જાતે દીન વિશ્રામ ધામ શાં :
હનૂમાન શબરી શાં પરિચર્યાભર્યાં તર્યાં !

ભયાંપુર્યાં તૃપ્ત અમી ઉછાળિયે :
અનાથ ઓછાં અધુરાં મહલાવિયે :
થઈ જતી ભૂલ ભૂલી ભૂલાવિયે : ૧૨૫
પ્રસન્નતા આચરીને પ્રચારિયે !

સીતારામ સતી સંત પ્રજાપાલક દમ્પતી-
માનવ સંતતિ છાજે ગૃહસ્થાશ્રમ સંગતિ !

શ્રમે રચી આશ્રમ કુંજ સ્વાશ્રમે-
ધરાય વિશ્રાંતિ પ્રતપ્ત દુઃખીને- ૧૩૦
સદેહુ તો જંગમ તીર્થ માનવી-
તરી તરાવે જીવિતાલયે નકી !

ન્યાસ જીવનને માની સંન્યાસી દમ્પતી કુલે-
આર્યાવર્તે પ્રજાકુળે સીતારામ સમી કુળે !
રચ્યું સીતારામે નદીતટ જનસ્થાન નમણું- ૧૩૫

નર્યું હૈયાં જેવું પ્રભુરમણના ધામ સરખું-
વસ્યાં બન્ને ત્યાં ને ચરિત પ્રભુતા ભવ્ય પ્રકટી-

વને દીક્ષા લીધી યુગજીવનવાસે પુરી કરી !
નાસિકે દંડકારણ્યે ગંગા ગોદાવરી જળે-
ન્હાતાં ગાતાં કુંટુંબો કે ઉછાળે રસ છોળને ! ૧૪૦

ઠરવાનાં ઠામ :
વિસામાનાં ધામ :
જીવનવાસે વિરામ :
જય સીતારામ !

માઘાપને જલ સિંચે કુલખાલકો જ્યાં- ૧૪૫
આનન્દની પ્રણયકુંજ મચી રહે ત્યાં :
સંસારનું દીધું સમર્થું સવાધ પ્રીતે :
એ રામજનકી સમાં સુખ સ્થાય નિત્યે !

પ્રજા સંસ્કૃતિ અર્થે જો ! આર્ય સંસાર વિસ્તરે-
વિકસે સ્નેહલગ્ને તે લગ્ન સ્નેહે જ ફાલતો ! ૧૫૦

અયોધ્યે ઇક્ષ્વાકુ મુકુલ રઘુવંશોજ્જ્વલ ખીલ્યું-
કુલ્યું ફાલ્યું મહેક્યું ભરતભૂમિ માંઆર્યોન્નતિ ભર્યું-
પ્રજાર્થે રાજ્યશ્રી પરિચરણ માંહે ધરી રહ્યું-
અને સીતારામે વ્રતતપભર્યું જીવન વહ્યું !

હિમાલયે ભારતના કિરીટે- ૧૫૫
ભર્યું વહે માનસ સર્વહિતે :
પ્રસન્ન ગંગાજળ આર્યતાનું-
મનુષ્યના સાગરને ઉછાળે ! ૧૫૮

ઝ ર મ ર

ઉમાશંકર જોષી

જેયાં ને આ જલનિધિતટે તારનાં વૃક્ષજુંઠ ?
સિંધુપ્રેર્યા મધુરમરૂતો પાસથી ગાન શીખ્યાં.
જે સિંધુથી મુખરિત બન્યાં ગીત તેનાં ડુગ્રાડી
રાચે હાવાં નિજ નરતને મસ્ત થૈ મર્મરોમાં.

....

ઝૂકી વળાંક થકી દાતરડાની જેમ
જિતાડની ફસલ લેતી ગઇ જ ગાડી.
જેહ પૂઠે મુજશું કે બચ્ચું, તું જ ત્યાં તો !
ગાડી ચુક્યાં પણ ગયાં મળી આપણે જ.

...

“થાતાં પસાર પડખે પુરચૌવનાની
વાસી રહત પક્ષપાવડરના લપેડા.
ને જ્યાં જતી નિકટ થૈ કદિ આમકન્યા.
મહેકી રહે રૂચિર ગંધ વસુંધરાની.”
“સામે મળ્યો પુરયુવાન-ખિડાય આંખો !
વસ્ત્રોની ઇચ્છી થકી હાંકત ક્ષીણ ગાત્ર.
ને જ્યાં જતો જ પડખે વનવીર મત્ત,
હૈયું તણાય રસ ઓજસના પ્રવાહે.”

...

યુગોની સંચેલી મધુસુરભિનો તું મધપૂડા;
કદી ચાહે તો દે રસમધુરનું ખિદુ અધરે.
સુણી એવી ખીણ, ગણગણી, મળ્યો દંશ મુજને.
શું જાણું કે મોઘાં પ્રણયમધુ દંશેજ ઉતરે !

મ હા પ્ર સ્થા ન

[એક ખંડકાવ્ય]

મન:મુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

મહાપ્રસ્થાન

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

જંપ્યું છે શાન્તિની સ્કોડે જગ આજે સમસ્ત ત્યાં,
એકલા ધર્મરાજને હૈયે મન્યન શાં વસ્યાં ? ૨

પ્રાસાદના પોપટ, સારિકા ને
કપોત, મેના, સહુ ગાઢ નિન્દમાં
ઢળી ગયાં; ચન્દ્ર ચ વાદળે વીંટયો,
ઉંઘે ઢળ્યા શો જ ઘડીક થંભ્યો. ૬

આવતાં થંભતી, થંભી આવતી દહેર વાયુની;
હસ્તિનાપુરને હૈયે શાન્તિ કો ગાઢ વ્યાપતી. ૮

વક્ષે ઢળી સાગરના વિશાળ,
ફૂંડેલા જ કે અન્તરની કથાને,
અધીર આ સંતત પંથ કાપતી,
કાલિન્દી પણ આજે તો ઉંઘે થંભેલ ભાસતી. ૧૨

વસુધા પર વૃક્ષોની ને વ્યોમે વાદળો તણી
ઘટા ઘેરી ચ નિદ્રામાં ઢળીને આજ થંભતી. ૧૪

થંભી છે વિશ્વની આમ ચેતના સર્વ આજ ત્યાં
એકલા નૃપને હૈયે મન્યનો શાં ચ ચાલતાં ? ૧૬

હશે વ્યથા શી ચ ઉરે ભરેલી,
શી યાતના અન્તરમાં મચેલી
કે લોચનો દાડમફૂલ જેવાં

એના, આછો અધૂરો સ્પર્શ પણ નહીં નિન્દનો લેશ પામે ? ૨૦

વ્યગ્રતાથી ભમે રાજ, હૈયાંને નિજ ઠારવાં,
ખંડમાંથી ઝડપે ને ઝડપામાંથી ખંડમાં. ૨૨

પાસેસુતી પ્રિયતમા નિજ દ્રૌપદી આ,
 વિશ્રમ્ધ આ અધઢળ્યાં નયનેથી જેનાં
 જે એકદા અનલરેખ ઉડી ભભૂકી,
 તેણે દહ્યું કુલ સમસ્ત જ કૌરવોતું. ૨૬

એ જ નેહલયાં નેણે ભરીને વહ્નિઆળને,
 વીંધ્યો'તો ભીમને તેણે સલામાં કુરુવંશની, ૨૮

દાસત્વથી દીન બનેલ કંઠે
 ગાંજી રહ્યા પુષ્કરમેઘ ત્યારે,
 અને સરી ભીષણ કે પ્રતિજ્ઞા,
 ઝંઝામાં નીર કેરી શત શત વરસે ગુદ કે જેમ ધારા. ૩૪

મત્તકૌરવના ત્યારે નમેરા અદૃહાસમાં,
 ડૂબી'તો ભીમની વીરવાણી ભીષણ ચે ઘડી. ૩૪

અને રહ્યો ધૂધવી અગ્નિ કાલનો,
 ઝીલી ઉરે તેજ દિનેશનાં, અને
 છાયા ચ તે રાત્રિતણી ઉરે ધરી
 અનન્ત તે ધૂધવતો અનન્તમાં. ૩૮

વલકલો અંગ ધારીને, વીરોએ વનવાસની
 વાટ લીધી, ઝીલી છાયા કાળની કેઈ કારમી. ૪૦

ને કાળને અર્જુવ ધીર, પ્રૌઢી,
 મહોર્મિઓ ઉછળતો અખંડ,
 અને રહી એ લક્ષ્મણ, તેમાં
 સંવત્સરો ચૌદ થયાં વિલુપ્ત. ૪૪

ભારેલો ભીમને હૈયે વૈરાગ્નિ તોય ના શમ્યો,
 સંયમે અદકો ને જે અદકો વાધતો રહ્યો. ૪૬

પ્રિયા તણાં નેણુ થકી પ્રદીપ્ત
થયેલ જે અગ્નિ ન તે કદી શમ્યો,
નોવાર નેણુ પ્રિયનાં નિહાળી,
દુઃખની ઝડીઓમાં યે સજીવન સદા રહ્યો. ૫૦

દાસત્વ ને રોપ થકી સદૈવ
રુઢાઈ વૈરાગિ રહેલ જે હતો,
એ એકદા નાચી સહસ્રઝાળે,
વીંટી વળ્યો કૌરવકુંજને ત્યાં. ૫૪

ને લીધાં ભરખી એણે શાળાને, પર્ણપુંજને,
ને એણે પલમાં દીધી કરી વેરાન વાડીને. ૫૬

અને પછી નેણુ પ્રિયા તણા લહી
કૃતાર્થલાવે સભરે ભર્યાં ભર્યાં,
આશ્લેષથી મંગળ ધન્યતા ધરી,
શમી ગયો એ સ્વયમેવ વહ્નિ. ૬૦

વહ્નિને પ્રેરનારાં એ, પોષતાં ને શમાવતાં,
યાજ્ઞએની તણાં નેણુ ઢળ્યાં આજે અધૂરડાં. ૬૨

વિશ્રમ્ધ એ નયનની મહીં સ્વપ્નકેરી
શી ચાલેતી ય મધુરી રમણા હશે, કે
તેનો ઘડીક ફરકી અધરોષ્ટ્ર પૂરે
વાર્ધક્યમાં ય મૃદુતા નવમુગ્ધતાની ? ૬૬

ધીમેથી વાયુની લહરે ફરકે શ્વેત કેશ એ,
ધીમેથી ધર્મરાજ ત્યાં સમીપે એની સંચરે. ૬૮

અને રહીને ક્ષણ એક ન્હાળી
વિમુગ્ધ એનાં સ્મિતની પ્રભાને,
ગંભીર એ ચિન્તનમાંહી રૂળે,
ને નેણુ એને કંઈ ચિત્ર ભગે. ૭૨

ન્હાળે, નવોઢા નવલાં સ્મિતે થકી
કુટીર કુન્તાતણું. એ ઉબળતી,
પાંચે ય પાર્થિવતણી પ્રેરણા સમી,
પ્રસન્નતાની મૃદુ મૂર્તિ દ્રૌપદી. ૭૬

આળે વર્ષો પછી પાછી એની એ સ્મિતની પ્રલા
કૃષ્ણાના અધરે દેખી લસન્તી, નૃપ ચિન્તવે: ૭૮

‘વહી ગયાં વર્ષ અનેક ત્યારથી,
શમી યુવાનાં શમણાં બધાં ગયાં,
ઉલ્લાસ તેનો સહુ આશ્ચર્યો છતાં,
શાને સ્કુરે આ સ્મિતરેખ આળે? ૮૨

નિક્રાંતણે શું કર માનવીની
સંજવની દુર્લભ કેા રહી, કે
એ સ્પર્શતાં અન્તરની વ્યથાઓ,
વિષાદના ગાઢ થરો, નિરાશા- ૮૬
તણાં દળો: સૌ પલમાં શમી જતાં?
ને માનવીનાં સુખસોણલાં બધાં
સંજવ થૈ નેણ મહીં વિદાસતાં?
કે શું હશે આ? અબળાઉરે શું ૬૦
સૂઝાવવાને વ્રણ સૌ નિસર્ગ
સ્મિતો નિરુદ્દેશ જ આ વસાવ્યાં?
હેમન્તને પાશ કસેલ માધવી-
સમી થઇ પદલવ પુષ્પ હીણી, ૬૪
વિષાદની જીવનકાલિમામાં
તો યે સ્મિતો શાં જ શુચિ પ્રલાલર્યાં?
ઉદ્રિકત એ ક્ષાત્રતણી પ્રલા હશે?
ફૂડી હશે આતમવંચના વા? ૬૮

દીડી જ વા લાવિ અગમ્યને તટે
મહોરેલ એણે મનની મહેચ્છા ?
હશે જ શું ? આ સ્મિત કેમ ઉગે
વિષાદથી કેવળ વ્યાપ્ત જીવને ?

૧૦૨

કૃષ્ણની અંગવદલીએ ઉગેલા સ્મિતપુષ્પને
ન્દ્યાળતાં નૃપ ભિલે છે, મનમાં આમ ચિન્તવી. ૧૦૪

નિદ્રા તણું અંજન આંખ આંજી,
જંપ્યું ઘડી ચેતન વિશ્વ કેરું,
ધીરે જ ધીરે લહરી પધારે
વાયુ તણી આળસ ડાલતી શી.

૧૦૫

થંભે છે દીપની ઝીણી શિખાએ આજ ઘેનમાં,
થંભે છે જાગતા તોયે નૃપ ચિન્તન ઝંહેણમાં. ૧૧૦

ત્યાં વાયુની લહરિ ધીર પદે પધારી,
ને દીપની કનકરેખ જરી નચાવી.
ચાલી ગઈ; ધવલકોલટ ત્યાં કપોલે
કૃષ્ણા તણા ફરકીને ઘડી ગોકવાયે.

૧૧૪

આછેરા સ્મિતથી સ્ફોટા આવરે અધરોષને,
નિહાળી લટ તે રાજા શૂન્યચિત્તે જરી રહે. ૧૧૬

‘શેણે ય આજ મુજ અન્તર ભૂતકાળ
પાછો સજીવ થઈ વૃત્તિબધી વલોવે ?
કૃષ્ણા તણી અલકની લટ આવરે કાં
આજેય પાછી રમણીય સ્મિત પ્રભાને ?

૧૨૦

દેવી તણાં શોભન આથમ્યાં સ્મિતો,
પહેલાંય આ કેશતણી લટોથી,
દુઃશાસને જે બળભર મહીં,
ભરી સલામાં કુરુવંશ કેરી.

ને આથમ્યાં, તે ન ફરી કદી ઉગ્યાં,
પ્રદીપ્ત વૈરાગિન કદી ય ના શમ્યા;
ને કેશની આ લટ એકમાંથી
મંડાચું સંહારનું સત્ર ઘોર એ. ૧૨૮

અને ગણ વંશ તણા વિનાશની
લેરી ભયે ભરવ તે દિ' કારમી;
અઢાર દી' માનવ માનવી મટી,
ફૂળી ગયો પાશવભાવની મહી; ૧૩૨

મીઝી દઈ નેણુ, દઈ ફગાવી
વાત્સલ્ય કે માર્દવ સ્નેહકેરા,
ઝીંઝી રહી શસ્ત્રતણી ઝડીને,
હણી રહ્યો માનવ માનવીને ! ૧૩૬

ને તરે આંખમાં એની રમણા ઘોર કાલની,
ન્યારે માનવવંશોની બળ મરણખંજરી. ૧૩૮

ન કાલને નેણુ કદી ચઢેલો,
ન માનવીને શ્રવણે પડેલો,
એવો મહા માનવમેઘ પાછો,
સળવ થાતો નૃપનેણુ પાસે. ૧૪૨

ઘેરા, ગાઢા રવેથી મનુજનિધિ અહીં બિછળી બિછળીને,
રેલી રેલી મથે શું ભુવન ત્રણ જળે આજ ઝંઝોળવાને;
એના ઉત્પાતભારે કડકડ કરતી કન્દતી શું ધરિત્રી ?
એની ભેંકારત્રોડે, ગઢ ગગનતણા બાચ શું આ ગડૂડી ? ૧૪૬

સૂતેલા સર્વ જાગ્યા, ધરતીઉદરના ભીમ ભૂકમ્પ આજે;
ને વીંઝી વીંઝી કાળા પ્રલયવરસતા કોરડા કારમાને,
સાંધે સાંધા કરીને શિથિલ ધરતીના, મત્ત અટ્ટાહ્વાસે
નાથે શું તાંડવે આ, ડમકડમરૂને તાલ એ ગુદ્ર કેરા ? ૧૫૦

કે જાતે રુદ્ર અંજાનિલ તુરગ પરે મેઘ ખારે પલાણી,
 દોડે એમેર જાણે ત્રિભુવનદળના ધ્વંસવિધ્વંસ કાળે,
 કંગોળી આલકેરા ગ્રહઉપગ્રહની ગેંદની ગેંદ ધૂમે,
 જ્યાં એની ગર્જનામાં ભુવનભુવનના ભાનુનાં તેજ ફૂલે. ૧૫૪

કે ધારી મુણ્ડ કેરી ગભરુ શિશુતણા, માળ કંકાળ કંઠે,
 નેણે, વેણે બધે યે ગરલ વરસતી, વહ્નિજાળે ઘડેલી,
 લોહીતાળે ગળાન્તી, ખપર લઈ લઈ ધૂમતીને ભમન્તી;
 ચંડી શું અદૃહાસે દિશદિશ ભરતી, ફૂંદતી ઘોર માંડે! ૧૫૮

કંપે છે રાયની કાયા, નિહાળી ઘોર ચિત્રને;
 ને પદે મન્દ શય્યાની સમીપે નિજ જાય છે. ૧૬૦

ખેસી તાહીં નયનને કરચી દગાવી
 રાજા મથે વિસરવા સહુ વ્યગ્રતાને;
 ને ભૂતકાળમહીં લુપ્ત થયેલ કેઈ
 શોધી સુખસ્વપનને રટવા મથે છે. ૧૬૪

જેમ જેમ મથે છે એ વ્યગ્રતાને વિસારવા,
 તેમ તેમ વધે એ તો ઉરે અધિક રાયના. ૧૬૬

દોષ પ્રચંડ નભમંડળ વીંધનારા,
 શંખધ્વનિ પ્રખળ, સિહનિનાદધેરા,
 તીણી જ ચીસ ઉરમર્મ વિદારતી: સૌ
 લેલી યુધિષ્ઠિર તણા શ્રવણો રહે છે. ૧૭૦

ને ન્યહાળતાં નયન, શોણિતરેલ જેમાં
 અંગાંગખંડ શત કોટિ તરી રહે છે;
 ખંડો પરે હુય અને ગજનાં શબોના
 બીલે છ ચંડી નવશોણિતના કુવારા. ૧૭૪

ન્યહાળે ધડોધડ પડન્ત પહાડ જેવા
 વીરો પ્રચંડ પલમાં, અસિના પ્રઘાતે:

ને આથમ્યાં, તે ન ફરી કદી ઉગ્યાં,
પ્રદીપ્ત વૈરાગિનિ કદી ય ના શમ્યાઃ
ને કેશની આ લટ એકમાંથી
મંડાયું સંહારનું સત્ર ઘોર એ. ૧૨૮

અને બાળ વંશ તણા વિનાશની
ભેરી ભયે ભરવ તે દિ' કારમી;
અઢાર દી' માનવ માનવી મટી,
ફૂળી ગયો પાશવભાવની મહી; ૧૩૨

મીંચી દહ નેણુ, દહ ફગાવી
વાત્સલ્ય કે માર્દવ રનેહકેરા,
ઝીંકી રહી શસ્ત્રતાણી ઝડીને,
હણી રહ્યો માનવ માનવીને ! ૧૩૬

ને તરે આંખમાં એની રમણા ઘોર કાલની,
જ્યારે માનવવંશોની બાળ મરણખંજરી. ૧૩૮

ન કાલને નેણુ કદી ચઢેલો,
ન માનવીને શ્રવણે પડેલો,
એવો મહા માનવમેઘ પાછો,
સજીવ થાતો નૃપનેણુ પાસે. ૧૪૨

ઘેરા, ગાઢા રવેથી મનુજનિધિ અહીં ઊછળી ઊછળીને,
રેલી રેલી મથે શું ભુવન ત્રણ જળે આજ ઝંખાળવાને;
એના ઉત્પાતભારે કડકડ કરતી કન્દતી શું ધરિત્રી ?
એની ભેંકારત્રોડે, ગઢ ગગનતણા જાય શું આ ગડૂડી ? ૧૪૬

સૂતેલા સર્વ જાગ્યા, ધરતીઉદરના ભીમ ભૂકમ્પ આજે;
ને વીંઝી વીંઝી કાળા પ્રલયવરસતા કોરડા કારમાને,
સાંધે સાંધા કરીને શિથિલ ધરતીના, મત્ત અદ્વાદ્વાસે
નાથે શું તાંડવે આ, ડમકડમરુને તાલ એ રૂદ્ર કેરા ? ૧૫૦

કે જાતે રુદ્ર ઝંઝાનિલ તુરગ પરે મેઘ જારે પલાણી,
 દોડે ચોમેર જાણે ત્રિભુવનદળના ધ્વંસવિધ્વંસ કાળે,
 ફંગોળી આલકેરા ગ્રહઉપગ્રહની ગંદની ગેંદ ધૂમે,
 જ્યાં એની ગર્જનામાં ભુવનભુવનના ભાનુનાં તેજ ફૂલે. ૧૫૪

કે ધારી મુણ્ડ કેરી ગભરુ શિશુતણા, માળ કંકાળ કંઠે,
 નેણે, વેણે બધે યે ગરલ વરસતી, વહ્નિજાળે ઘડેલી,
 લોહીતાળે ગળન્તી, અપર લઈ લઈ ધૂમતી ને ભમન્તી;
 ચંડી શું અદૃહાસે દિશદિશ ભરતી, કૂદતી ઘોર માંડે. ૧૫૮

કંપે છે રાયની કાયા, નિહાળી ઘોર ચિત્રને;
 ને પદે મન્દ શય્યાની સમીપે નિજ જાય છે. ૧૬૦

બેસી તહીં નયનને કરથી દબાવી
 રાજા મથે વિસરવા સહુ વ્યગ્રતાને;
 ને ભૂતકાળમહીં લુપ્ત થયેલ કોઈ
 શોધી સુખસ્વપનને રટવા મથે છે. ૧૬૪

જેમ જેમ મથે છે એ વ્યગ્રતાને વિસારવા,
 તેમ તેમ વધે એ તો ઉરે અધિક રાયના. ૧૬૬

દોષ પ્રચંડ નભમંડળ વીંધનારા,
 શંખધ્વનિ પ્રબળ, સિહનિનાદધેરા,
 તીણી જ ચીસ ઉરમર્મ વિદારતી: સૌ
 લેલી યુધિષ્ઠિર તણા શ્રવણો રહે છે. ૧૭૦

ને ન્યહાળતાં નયન, શોણિતરેલ જેમાં
 અંગાંગખંડ શત કોટિ તરી રહે છે;
 ખંડો પરે હય અને ગજનાં શયોના
 ઝીલે છ ચંડી નવશોણિતના કુવારા. ૧૭૪

ન્યહાળે ધડોધડ પડન્ત પહાડ જેવા
 વીરો પ્રચંડ પલમાં, અસિના પ્રધાતે;

ને કૂંપળો સમ કિશોર જતા કપાઈ,
નેનાં મુખે મૃદુલતા હજી ના બહીલાઈ. ૧૭૮

ને વૃદ્ધ કંઠ થકી વીર નિનાદ રેલી,
ધૂમી રહે ગિરિંતણા હિમશૃંગ જેવા,
વૌધક્રિયામાં ય નવયૌવન દીપ્તિ વાળા,
તે થે ઢળે ધરણીએ રણથંભ આળે. ૧૮૨

ડાલે ધરા; ડગમગે ગિરિ, સાગરો યે
ઉન્મત્ત થૈ ઉલટતા નિજ લોપી માઝા,
આકાશની અતલતા ઉથલી પડે છે,
દે અંડિકા રણતણી નિજ ત્રાડ બ્યારે. ૧૮૬

ઉગીને ડગલે ધીમે ફરે છે ખંડમાં નૃપ,
ને થંભે યાજ્ઞસેનીની શય્યાકેરી સમીપ એ. ૧૮૮

શમી જતાં એ સ્મિતરેખ, એના
વ્યાપેલ ઘેરી વદને નિરાશા,
ને મ્લાનતા ગાઠ વિષાદ કેરી
નિહાળતાં રામ સચિન્ત ઉભે: ૧૯૨

“સ્વપ્નાનાં સ્મિત યે ઝાઝું અધરે કાં ટકે નહિ ?
હુર્લાગીને નિરાશા શે નિંદમાં ય તળે નહિ ? ૧૯૪

હુર્લાગી કેમ ? કહ્યાણી ! તમે મૂર્તિ સુલાગ્યની;
તમે તો રાંકને ગેહ લક્ષ્મીસમ પધારિયાં. ૧૯૬

પરંતુ મન્દહાગી આ અમે ના મૂલ મૂલવ્યાં;
ને રળેટી તમારી સૌ આત્મની ઋદ્ધિ ધૂળમાં. ૧૯૮

અને તમ ઢળી ગંગા પનોતી, અમ સાગરે,
દત્રાડયું હેયું તું યે અમારા વાડવાનલે, ૨૦૦

તમારા ઉરની આશાનિરાશા, હર્ષશોકની
લાવના જડ શાં હૈયે અમારા કદિ ના વસી. ૨૦૨

તમે યે લોગવ્યાં આર્યે ! દુષ્કળે અમ દોષનાં,
ખળે છે તેલની સાથે સાથે દીવેટ દીપની. ૨૦૪

તમને, તમ હૈયાને, તમ માતૃત્વલ્હાણને
હોમી દીધાં અમે દેવી ! અમ એકજ ધૂનમાં. ૨૦૬

તે દિને ચીર જેઁગ્રાતાં, અમે પથ્થરપૂતળાં
સમા ખેઠા, છતાં આર્યે ! અહો ! તમ ઉદારતા ! ૨૦૮

તમે પુષ્પો તમારાંને અમ સંગે વળાવિયાં
યુદ્ધમાં-યુદ્ધ શાનું એ ? ખેલ એ તો પ્રપંચના !” ૨૧૦

અને તરે નેણુ સમીપ એની
ગાંગેયની ગૌરવગર્જનાઓ,
બહીલાઇ તેની મહીં દીપ્તિ બાતી
દેખાય છે પાંડવસૈન્ય કેરી. ૨૧૪

નહોય આ ભીષ્મ; આ તો છે સ્વયં દેવ જ-કાળનો,
પ્રહ્લાની સૃષ્ટિ આખીના સંહારાર્થે ભમી રહ્યો. ૨૧૬

નિષ્પાંડવી ધરણીને કરવા પ્રતિજ્ઞા
એની સુણી, ભલભલા નિજ માન મકે;
ને સ્તબ્ધ નેણુ જગનાં નિરખી રહે છે,
એ વૃદ્ધવીરતાણું વિક્રમ કાર્ય આજે. ૨૨૦

ખસીને માર્ગથી એના આઘા અતિરથી પળે,
ભવ્ય ભાસ્કરની પાસે તારલા શેં ટકી શકે ? ૨૨૨

ઉત્સાહ અંગ ભરયૌવનનો ભરીને,
વર્ષી રહે શરતાણી વસમી ઝડી એ,

જેના શરે અરિશિરો શતધા પડે છે,
જેની ઝડી ભુવનને ભરખી રહે છે. ૨૨૬

ત્રાહિ, ત્રાહિ પુકારે છે ત્રસ્ત આ સૈન્ય પાર્થનું,
જેના ગાત્ર ગળી આલ્યાં સિંહનાદો સુણી સુણી. ૨૨૮

ત્યાં સામટી શરઝડી વરસી રહે છે,
એ વીરના રથપરે ક્યહીંથી અગ્નિન્તી,
કાલાગ્નિને વરસતાં નયને નિહાળે
ગાંગેય એ; પણ તહીં નિરખે શિખંડી. ૨૩૨

સંકેારી શસ્ત્રનો લીલા ખેસે છે ભીષ્મ નિષ્ક્રિય;
શિખંડી પર શસ્ત્રો શેં ઉપાડે નરપુંગવ ? ૨૩૪

શિખંડીની રહી ઓથે સંવ્યસાચી સરો તણી
રહે છે વરસી ધારા, મહાઉત્પાત મેઘ શી. ૨૩૬

અને 'ભીષ્મ પડયા !' 'ભીષ્મ પડયા !' એ હર્ષનાદથી
ગાજે છે પાર્થની સેના, પુનર્જીવન પામતી. ૨૩૮

'હયો, આ ભીષ્મ પડયા !' બોલે મનમાં જ મહીપતિ;
ભાસે છે વદને રેખા સ્પષ્ટ ત્યાં ઉપહાસની. ૨૪૦

છાયા હજી નૃપતાણુ નયને રમે છે
આ ચિત્રની; તહીં વળી શ્રવણે પડે છે,
એને ચમૂનિજ તણો કકળાટ કાળો,
ને હર્ષનાદ કુરુસૈન્ય તણો ગભીરો. ૨૪૪

રૂહેંસે છે કૂલડાં જેવા એકલા અભિમન્યુને
એક સાથે મથી મોટા છ છ કુરુમહારથી. ૨૪૬
કંપારી ખાઈને રાજ્ય મીચે છે નિજ નેણુને;
તોય ત્યાં તરતી છિન્ન એની અંગાંગપાંખડી. ૨૪૮

ફરીથી નિજ શય્યાની સમીપે નૃપ જાય છે,
ને ઢળી તહીં દશ્યો એ બધાં વીસરવા મથે. ૨૫૦

પરંતુ આજે સ્મરણે! બધાં ચે,
દાખેલ તે ઊછળી ઊછળીને,
સજીવ ચૈને શતકોટિ રૂપે,
નરેન્દ્રના નેણ સમીપ નાચે. ૨૫૪

કમ્પે છે વાયુની દહેરે ખંડના દીપની શિખા,
કમ્પે છે ધર્મની એમ હૈયાની ધૈર્યલાવના. ૨૫૬

ને દ્રોણની ડણક દર્પલરેલ કેરા
ધીંગાપ્રતિધ્વનિ નૃપાલ સુણી રહે છે,
ને તીરની સતત સૂસવતી ઝડીમાં,
હૂળી જતું સકલ પાર્થનું શૌર્ય દેખે. ૨૬૦

દ્રોણના અંગમાં, રોમે રોમે કાલાગ્નિની પ્રલા
નિર્ઝરે, દહવા જાણે સામટાં. જ ત્રિલોકને. ૨૬૨

હુંકારોથી આલના ગાલ લેદી,
સળળ શરઝડીથી શત્રુનાં શીર્ષ છેદી,
ધુમે જાણે જગલરખવા પ્રહ્મની ઉચ્ચતા એ,
એવા આચાર્ય આજે, ચપળ નિજ કરે, કેર કાળો મચાવે. ૨૬૬

શૂરપાંડવ સેનાનાં શસ્ત્રો આજે સરી જતાં,
સિંહનાદો સુણીને એ મૂર્તિ પ્રાણેય શક્તિના. ૨૬૮

અને હયગજો કેરા શબોના ઢગલા તળે,
લપાયે સૈનિકો એની બચવા રુદ્ર આંખથી. ૨૭૦

ધનુર્ધરેના ગુરુ આદ્ય આજે
ખતાવતા આતમની કલાને;

ઘડીકમાં - પાંડવસૈન્ય વીંટે
 ઝંઝાનિલોનાં દળ ઊમટીને. ૨૭૪

ઘડીમાં મેઘ ખારેની ઝીંકાયે આપટે ઝડી,
 તો વળી જવાળ દુર્ધર્ષ લભૂકે વહ્નિની ઘડી. ૨૭૬

ઘડી વળી ચેતન સૈનિકોનું
 હરાઈ જતાં પલમાં અચિન્ત્યું,
 થંભી જતા સો જડ પૂતળાં શા;
 નિશ્ચેષ્ટ શી વ્યાપતી સ્તબ્ધતા આ! ૨૮૦

ઘડીમાં જાય શોષાઈ હવાદળ સમસ્ત, ને
 ડુંધાતાં શ્વાસ, જીવો સૌ વલખે અકળાઈને. ૨૮૨

દ્રોણની શસ્ત્રલીલાના ચમત્કારોથી ત્રાસતી
 સેનાને નિરખી પાર્થો વ્યથિતો વિમાસતા. ૨૮૪

‘સંહાર આ ઘોર શમે જ શી વિધે ?
 આ દેહનો દુર્ગ દળી પડે ક્યમે ?
 સરી પડે શી વિધ શસ્ત્ર હાથથી
 આચાર્યના ? શી અચવાતણી ગતિ ?’ ૨૮૮

ઢાળીને ધરણી માથે ગદાઘાતે ગજેન્દ્રને,
 ગાજી ભીમ રહે છે ત્યાં ‘અશ્વત્થામા પડયો રણે!’ ૨૯૦

-હાલે છે મર્મ હૈયાના યુધિષ્ઠિર તણા છતાં
 ખડાવરાં નેણ એનાં આ ચિત્રમાળા અવિલોકતાં- ૨૯૨

‘પડયો અશ્વત્થામા’-વચન શ્રવણે ના પડયું, પડયું,
 પિતાનું હૈયું, ત્યાં, મૃદુલ કૂલ જેવું બની ગયું;
 વિશાળાં વાત્સલ્યે, સકળ નિજ ઉદ્દેક દ્રવિયો,
 અને શીઘ્રે એ તો નયનજળ રૂપે સરી પડયો. ૨૯૬

તૂટી જતાં જીવનતાંતણે એ
 ઝની ગયા દેહ જ માત્ર દ્રોણઃ
 સરી પડ્યાં આયુધ હાથમાંથી,
 પૂરું થયું જીવનનું પ્રયોજન. ૩૦૦

ધૃષ્ટતાથી ધસીને ત્યાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રથે ચડે,
 ને ખેંચી કેશ, રૂઢેંસે છે વૃદ્ધ બ્રહ્મર્ષિશીર્ષને. ૩૦૨

ફરીથી હર્ષની હેલી પાર્થસેનામહીં ચડે,
 ન્હાળી એ આજ રાજાનાં ભીંજવે સ્વેદ અંગને. ૩૦૪

કમ્પે છે કાળજી એનું વાયરે વનફૂલ શું,
 સીંચે છે ગાત્ર એનાં ને અમી શોષાય કંઠનું. ૩૦૬

અંધારાં આવતાં આંખે, જીવ જોડો જ જાય છે,
 નાદીમાં લોહી વેગેથી અદમ્ય ધબકી રહે. ૩૦૮

ને ચિન્તવે: ‘શી ય દુરાશ ત્યારે
 અંગાંગ વ્યાપી ગઈ માહરે, કે
 અધર્મનાં યુદ્ધ છળે ભરેલાં
 મેં ધર્મના ક્ષેત્રમહીં મચાવ્યાં ? ૩૧૨

શાને રે છેહ દીધો મેં નહોરે ‘પૂજ્યપાદને ?
 શાને વિશ્વાસને લોખ્યો ઘોર મેં છળમાં ચરે ?’ ૩૧૪

શમાવવા વ્યાકુલતા ફરે છે
 ધીમે પદે એ તહીં ખાંઠ માંહે;
 પ્રસ્તુ તેને નયને તરે છે
 પ્રપંચની ઘોર પરંપરાઓ. ૩૧૮

જળે છે રથનું ચક્ર પૃથ્વીની દાઢ કારમી,
 તં સામે વ્યગ્રતાથી આ અંગરાજ મૂથી રહે. ૩૨૦

મર્યાદ ત્યારે રણની વિલોપી,
 ને વીસરી ક્ષત્રિયધર્મ કેરી
 વિશુદ્ધિને, ત્યાં શર સવ્યસાચી
 છોડી રહે અદ્ભુત શી કલાર્થી ! ૩૨૪

અંગરાજતણાં અંગો શરોથી છિન્ન થાય છે;
 ત્યાં જ ચિત્ર તરી રૂંડે છે ખીજું કે નેણુ રાયને. ૩૨૬

નિશીથની નીરવ સ્તબ્ધતામાં,
 જપેલ પાંચાલ તણે કુમાર;
 લપાઈ એના શિબિરે પ્રવેશી,
 રૂંડેસે છે દ્રૌણિ એને, જનકવધતણાં વૈરને વાળવાને ૩૩૦

છુંદીને કુંપળો જેવી યાજ્ઞસેનીની સંતતિ,
 નહાસતા દ્રૌણિને આજે નહાળે છે રાય રોષથી. ૩૩૨
 અને ત્યાં વીરહાકોથી કૂદતા ને અજૂમતા,
 તરે છે નેણુની પાસે દુર્યોધન, વૃકોદર. ૩૩૪

તોતિંગ બે યનિજ વજૂગદ્વા ધુમાવી,
 ઝીંકી પરસ્પર રહે ઘનગર્જનાથી,
 બન્ને પડે, લડથડે, પણ મીટમાં તો
 ઉઘુકત થૈ અવનવા નિજ દાવ સાધે. ૩૩૮

પ્રહારો ઝીલતા, ઝીલી ગાજતા, ગાજી ઝીંકતા
 પ્રહારો સામસામા એ મહામદ્દો રમી રહ્યા. ૩૪૦

ત્યાં ભીમને નયન વીજળીતેજ જેવું
 ઊગી કંઈકે, પલમાં જતું આથમી, ને
 એક પ્રહાર પડછંદ ગદાતણે, ને
 આ ભોંયપેં તરફડે નૃપ કૌરવોનો. ૩૪૪

છળે છુંદાયલી જંઘા દુર્યોધન તણી તહીં
 તરતાં નૃપના નેત્રે, રોમાવલી ખડી થતી. ૩૪૬

“આ યુદ્ધ ! આ વિજય !” અસ્ફુટ એમ બોલી,
ઉઠી નરેન્દ્ર નિજ ખંડમહી ફરે છે;
ન્હાળે નમેલ નયનો ઘડી દ્રૌપદીનાં,
ન્હાળે ઘડીક ધવલા વળી કેશ એના. ૩૫૦

“છળે મથ્યા સંહરવા છળોને,
છતાં મર્યું ના છળ આખરે ચે !”
એવું વહીને નિજ સેજ માય
અધું ઢળી રાય સચિન્ત બેસે. ૩૫૪

“યશ મળ્યો, હુયમેઘ થકી થઈ
સફળ અંતરની વિજિગીષણા,
પદ ઢળી વર વૈભવથી ભરી
વસુમતી; પણ દાહ શમ્યા નહિ !” ૩૫૮

ધીમેધીમે, પદ લથડતે, રાય ખંડે ફરે છે,
ને ઓચિંતા પલમહી વળી શૂન્યતામાં સરે છે,
થંભી જાયે ઘડીક; પલમાં કમ્પતી કાય એની,
ધામે ધીમે ડગભરી, ઘડી ગોખનીમાંહિ ભલે. ૩૬૨

ને તહીં મીટ માંડીને યુધિષ્ઠિર વિલોકતા,
ગોરંભેલી ઘટા ઘેરી ધનની નલ શૂન્યમાં. ૩૬૪

નશીથમાં મેળવીને નિરાશા,
દીધું રસી હોય સમસ્ત બ્યોમને,
એવી ધરી કારમી કાલિમા આ
ઝંઝૂમતી શી ધનધોરની ઘટા ! ૩૬૮

આજે ના ચડતી નેણે આછી રેખા ય ચન્દ્રની,
દેખાયે નહિ ઝીણી શી પ્રભા તારા ય એકની. ૩૭૦

થંભેલ છે શ્વાસ જ સૃષ્ટિ કેરો,
નિસર્ગનું ચેતન આજ થંભ્યું,

ને ગાન ચે પલ્લવખંજરીતું
થંભી ગયું આજ સમસ્ત દીસે. ૩૭૪

જામેલી મેઘમાલાને વૃદ્ધનેણે વિલોકતા,
જાલે છે રાય હૈયામાં વ્યથા કેા તીવ્ર ધારતા. ૩૭૬

ગોખે જૂકી મન્થનમગ્ન ઊભા
નૃપાલનો દેહ જરી ન હાલે;
આકાશના મેઘતાણી ગભીરતા,
નરેન્દ્રનાં નેણુ વિશે સમાચે. ૩૮૦

ચીતયાં ચિત્ર કેા જેવી સૃષ્ટિ આખી ય લાસતી,
આકૃતિ નૃપની તેમાં દેખાતી ચિત્રના સમી. ૩૮૨

ધીમે રહી તે હલતી દીસે છે,
શું ચિન્તને કુંપળ કેાઇ કૂટે!
નૃપાલના હોઠ જરીક હાલે,
ને “કાલ શો!” બોલી ફરી બીડાયે. ૩૮૬

ધીમેથી વાયુની આવી, ફરકી લહેર એક ત્યાં,
હલાવી વૃક્ષનાં પર્ણે થંભી એ પલમાં જતી. ૩૮૮

થંભી જતું આલ અગાધ, થંભી
જતી વળી મેઘતાણી ઘટાઓ;
થંભી જતો વાયુ ય આજ તો ઘડી
નરેશની થંભતી વૃદ્ધ આકૃતિ. ૩૯૨

થંભેલાં વિશ્વમાં, એક થંભ્યાં ના બહેણુ કાલનાં;
બોમે પ્રત્યૂષનાં ધીમાં સુણાઈ પગલાં રહ્યાં. ૩૯૪

મેઘનું ધીર હૈયું ચે ધીમેથી ધબકી રહ્યું,
ને તેમાંથી સરી ધીમી મન્દ્ર એકાદ ગર્જના. ૩૯૬

અને ત્યાં સળકી તીખાં તેજથી ભરી વિજળી,
મેઘની કાલિમાને ચે તેજથી રસતી ગઈ. ૩૯૮

મેઘનાં નેણથી ધારા ધીરી ધીરી ઢળી રહી,
વાયુની હહેર ધીમેથી નાચતી નાચતી વહી. ૪૦૦

ને રાયકેરા ઉરના વિષાદમાં
અચિન્તવી કેા સ્મિતવીજળીની
રેખા સ્ફુરે; બ્યોમવિહારિણીની
લસતપ્રભામાં ચમકી ય એ રહે. ૪૦૪

પ્રૌઢ, ધીર પદે રાજા ખંડમાં નિજ જાય છે,
અને કૃષ્ણા તણી શય્યા સમીપે એ ઘડી ભિલે. ૪૦૬

પ્રહીપની ત્યાં વિમળી પ્રભામાં,
કૃષ્ણા તણા ઓઝ પડે લસન્તી
વિમુગ્ધ આછી સ્મિતની પ્રભાને
નરેન્દ્ર ન્હાળે કંઈ લાવણેર. ૪૧૦

સ્વસ્થ સૂતેલ કૃષ્ણાના અધરે સ્મિતરેખનાં
દર્શને લીન થાયે છે હવાં નેણા નૃપાલનાં. ૪૧૨

ખહાર મેઘતણું હૈયું અવિશ્રાન્ત દ્રવી રહ્યું;
દ્રવી સાવ જતાં, અન્તે મૃદુ મન્દાર શું થયું. ૪૧૪

સુકિત પામેલ ઇન્દુનાં કિરણોને ઉરે ધરી
ફૂલશી મેઘમાળા ત્યાં બ્યોમકણ્ઠે વિરાજતી. ૪૧૬

ધીમે પ્રત્યૂષની ઝીણી આંઝરી અણકી રહે
ધીમેથી વિશ્વને કંઠે ગાનની ગંગ નિર્ઝરે. ૪૧૮

ત્યાં મેઘનું ગર્જન મન્દ્ર થાતાં,
નિહાળતા ખહાર નૃપાલ, તો ત્યાં

શશીયરે શ્વેત બનેલ મેઘમાં
 એનાં નિહાળે જાયનો હિમાદ્રિ, ૪૨૨
 ધન્વપ્રસ્થ તણા આજે આબાલવૃદ્ધ પૌરનાં
 વહતે રમતી રેષા શાને આ ગૂઢ શોકની ? ૪૨૪

વિશાળ આ બ્યોમતણાં વિતાને,
 શાને ઝળૂંબે ઘનની ઘટાઓ ?
 ને ભર્ગ આ ભાસ્કરનાં નિરાશા
 નિસ્તેજ આજે વરસી રહે કાં ? ૪૨૮

ને ઉઘાને, નવ કિસલયે દહિરતો આમ્ર પેલો
 ના કાં આજે અનુનય શતે સદ્વિકાને રિઝાવે ?
 મન્દારો આ સજળ નયને કેમ નીચું નિહાળે ?
 સૂકયે આજે સ્મિત પરણમાં માલતી કાં લપાયે ? ૪૩૨

પ્રાશી પ્રાશી રજ કમળની સ્વાદુ, પ્રત્યંગ ડાલી
 ડાલી આજે અલિંગણ ન કાં રમ્ય વીણા બજાવે ?
 કે ગૂંઢે ના મદભર શિખી કેમ આજે ત્રિભંગે ?
 ને સારે કાં નયનજળ શાં પર્ણ પેલાં પલાશો ? ૪૩૬

પારેવાંના, શુકગણતણા, કોકિલોના, કપોતો-
 કેરાં કણ્ઠે ક્યમ બળકતું ગીત દૂમો ભરાતાં ?
 કે આજે કાં કુસુમરસથી મત્ત એ માતરિશ્વા
 ધીરે ધીરે ઉપવન વિશે વેણ ના વાય એની ? ૪૪૦

વનશ્રી નિજ વીણાને આજે શાને વિછોડતી ?
 કાલિન્દી શોકની ઘેરી કાલિમા કેમ ધારતી ? ૪૪૨

ને આ રાજ પથે પ્રૌઢી વેરાઈ પાદપકિતઓ,
 કોની પુરજનો આજે ભરી આંખે વિલોકતા ? ૪૪૪

કોની પનોતી પદપંકિતઓની
 સોહાગરેણું પુરલોક આળે,
 નેત્રે, શિરે ને હૃદયે ધરીને
 શોશર્ક ને શરણુડીન સમાન લાસે ? ૪૪૮

રહો, પુરજનો ! રખે પુનિત પંકિત એ લોપતા !
 નથી ચરણપંકિત એ; અમર રેખ એ આર્યના
 મુલવ્ય ઇતિહાસની; તપતણાં અને પુણ્યનાં
 પ્રતીકસમ ભદ્ર એ, વિજય શુદ્ધ કેરી કથા ! ૪૫૨

આદી નથી ચરણની જડ પંકિતઓ એ,
 એ આર્યની અમર આત્મકેસા અનોખી;
 એ છે વિશુદ્ધ ઉરની કવિતા ઉદાત્ત,
 એમાં લખી પરમ ત્યાગની પુણ્યગાથા. ૪૫૬

વિષમાં વિષયો કેરા બહીલાતા માનવી તણા
 પાદની પંકિતમાં આવી દઢતા કેમ સંભવે ? ૪૫૮

ક્યાં કમ્પતી, કરુણ માનવપંકિતઓ ? ને
 ક્યાં લવ્ય ને અલય આદૃશ્યન્ય આનો ?
 વૈકલવ્ય ને શિથિલતા મનુપાદની ક્યાં ?
 ક્યાં ધીર, પ્રૌઢ પદની રમણીયતા આ ? ૪૬૨

મૃત્યુના લયથી બહીલાં, ગણતાં મનુગાત્ર ક્યાં ?
 અને ક્યાં પદ આ લવ્ય, મૃત્યુનાં ગાત્ર ગાળતાં ? ૪૬૨

હિમાદ્રિ પથ એ પળે, પરમતત્ત્વ કો પામવા
 સનાતન, ન જે મળ્યું જયમહીં અને જીવને;
 વિશાળ વસુધાતણા સભર એક સામ્રાજ્યના
 સમૃદ્ધ સુખલોગ કે વિલવના સમુદ્દલાસમાં. ૪૬૮

અહોરાત્ર રહે જૂરી માનવી જેહ પામવા,
તે બધાને પરિત્યાગી ઉત્તરે પદ આ પળે. ૪૭૦

જ્યાં મહોરતી માનવનો સુમૂર્ષા,
સંતાપ બાહ્યાન્તરજ્યાં શમી જતા,
વસે સદા જ્યાં શિવશક્તિ, એવા
કલ્યાણને પન્થ પળે પદો આ. ૪૭૪

પુરમાં પુણ્યનાં પુષ્પો વાવતી, પમરાવતી,
ફરે, ફરે, સુફરે એ પંકિત આનન્ત્યમાં જતી. ૪૭૬

લોકલીલા

[કૃષ્ણ-સુદામાનો એક પ્રવાસ]

મુદ્રમ

લોકલીલા

[કૃષ્ણ—સુદામાનો એક પ્રવાસ]

સુન્દરમ

નોંધ.

[નૃત્તા કવિઓના ઢાળમાં વસ્તુ ગૂંથવાનો આ એકપ્રયાસ છે. આપણા સમાજજીવનનાં કેટલાંક પ્રધાન અંગોને સ્પર્શવાની અહીં ઇચ્છા છે. આ પરંતુ શિક્ષિત અશિક્ષિત બંનેને રોચક અને ગમ્ય રહી શકે તે દૃષ્ટિએ જે રચનારીતિઓને આપણા પૌરાણિક કવિઓએ અખત્યાર કરેલી તેનો અહીં ફરીથી આશરો લીધો છે. આખ્યાન અને વર્ણનો માટે એની સંજ્ઞતા તો પૂરવાર થઈ ચૂકેલી છે. એ કેટલો તત્ત્વવિચારભાર ઝીલી શકે છે તે જોવાનું છે. અને વર્તમાન સમયે એ વાહન તાજગીભર્યું અને અર્થવાહક બની શકે છે કે કેમ તેની અજમાયેશ કરવાની રહે છે. આ પ્રકરણો એ અજમાયેશના ઉદાહરણ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. અહીં તો માત્ર આખી યોજનાનો ભૂમિકા જ રજૂ કરેલી હોય તેની સમગ્ર રચના વિષે કહેવું કે વિચારવું પ્રસ્તુત નથી બનતું.

ઢાળોની પદ્ધતિ મુખ્યત્વે ગ્રેમાનંદમાંથી પસંદ કરી છે. દરેક કડવાને મથાળે ભિન્નભિન્ન રાગનાં મૂકાતાં નામો તે ઢાળની ભિન્નતા બહુ દર્શાવતાં નથી એમ મને લાગ્યું છે. આ વિષય જરા વધારે પૃથક્કરણ માગી લે છે પણ તે અહીં શક્ય નથી. એમાંના ઢાળો દરેક કડવાની પ્રારંભની બેએક કડી બાદ કરતાં પછી અમુક બે કે ચાર રૂપમાં ચોપાદ-હરિગિત-દોહરા-નાં નાનાં મોટાં રૂપાન્તરોમાં સમાઈ જાય છે. અહીં તો એ કરતાં પણ લાંબો વિસ્તાર કદી કદી કર્યો છે. આમાં તાલ જ મુખ્ય નિયામક તત્ત્વ છે. અને તેનાં આવર્તનો ઇષ્ટ લાગ્યાં તેટલાં કર્યાં છે. એટલે પદ્યબંધનાં સ્વરૂપનાં જરાકે સૂચક નહિ એવાં નૃત્તાં રાગનામોને અહીં ક્યાંયે વાપર્યાં નથી. ગાવાની લઢણ ગાનાર પોતાના અનુભવ પ્રમાણે ઉપગતની લઈ શકશે. કાવ્યની સંજ્ઞતા વિષે વાચકોના અભિપ્રાય જાણવા ઇતેજર છું. લેખક]

સમરું

- દોહરા -

સમરું સંતમહંતને, સમરું શૂર ઉદાર,
માનવની મહતાઈને મારા લાખ જુહાર,

લખપત વેપારી વસ્યા વાણીની વણુઝાર,
ખોડું ખાંડું પોઠિયું એનો ક્યાં જ ઉતાર?

વેપારી વણુ માલનો બાગડનો બળડાટ, ૫
કોણુ લેખવે કે ગણુ પડ્યાં અજળ જ્યાં હાટ?

પૃથ્વીના જનસાગરે એકલ સાંજસવાર,
લમતાં લાઘ્યા માલનો અદનો આ વિસ્તાર.

ઘાટધૂંટ આંટીધુંટી નહિ શોભા શણુગાર,
લેવા મન ના, તો લલે, ભેષ્ જલે લગાર. ૧૦

તેજખનો વર

એક પ્રભાતે પોઢ્યાં પોઢ્યાં કુકડાનો સુણિયો પોકાર,
અને મગજમાં આવી ઊભો કવિતાદેવીનો જળકાર.
મરઘા ઉપર બેઠેલી એ, અંગે નહિ એકે શણુગાર,
જતી ઉકરડે દાણુ ચણુવા, હાથે નહિ વીણુઅંકાર.

‘અરે સરસ્વતી માતા મોરી, આવા તારા કાં બેહાલ?’ ૧૫
મરઘા જેવી ડાક પસારી બોલી, એના સુઝા ગાલ.
‘હવે ઉકરડે ચણુવા જાવું એ જ રહ્યો મારે આધાર,
કોઈ કવિનો કોડલરેલો મને નહિ સાચો સત્કાર.
તમે તમારે કોયલકેરાં ગુલાબ ને ગૌરીનાં ગાન
ગાઈ, ખાઈને માલમલીદા ઊંઘો ને મચવો ગુલતાન. ૨૦
મારે માટે લેખ ધરીને નીકળેલા કવિઓ બળવાન
નાટક નવલે લાખણુ લણુવે ગયા ડુળી સૌ જન ગુણવાન.

મને પચે પકવાન નહિ ને સંઘડાણી ઉલટીઓ થાય,
 ગુલાબ-ગૌરી-ગાન સુણીને કીડા કાનતણા ખરી જાય.
 ‘માનસસર-માનસસર’ રટતો હંસ તજ્યો છે મેં નાદાન રય
 આ મરઘાની મઠઠ લઈને હવે ચલાવીશ હું ગુજરાન.

મરઘો બોલ્યો, ‘માતા મૂકો કચ કરવી આ કવિની સાથ.
 ચણી જશે દાણા મરઘાં ને પેટ રહેશે ઊંડું હાથ.’
 મરઘો ચાલ્યો, મેં વિનવ્યું ને મા ખેંચે મરઘાની નાથ.
 કોકો કરતાં રહ્યો મરઘડો હું બોલ્યો નેડી ખે હાથ. ૩૦

‘નવી ખેતીના તને ન ભાવે માડી બે દાણાની જાત,
 હજી ભર્યા ભંડાર જુના એ કવિઓના રગપૂર અખાત.
 નરસિંહ, ભાલણ, શામળભટ ને પ્રેમાનંદતણી બે ભાત,
 દયારામની દોલત-મીરાં અગા ધીરાની શી કહું વાત?

જુગના જુગ ખાયા કર જેઠી હાથે ઝાલી આશાદોર.’ ૩૧
 ત્યાં મરઘાએ જાવા કાળે ખૂબ મચાવ્યો શોરખકોર.
 ઉતાવળે રોકીને એને બોલી માતા, ‘કવિ કિશોર!
 તમ જેવા શું વાદાવાદી કરવામાં મારું નહિ જોર.

એ પકવાન થયાં છે વાસી, નવાં ન ઉતરે ગળે લગાર,
 અંગ સજી શૃંગાર ભમંતાં કુલમાં નહિ ફોરમ તલ ભાર, ૪૦
 પડયા ઉઝરડે કોક કવિના પાક ચણી રાખું દિલ ઠાર,
 તને ભાવના હોય દિલે તો આશા મારી પાર ઉતાર.

તમ ખેતરમાં આ દાણો લઈ વાવ, ઉછેર લઈ દરકાર
 લાવ કને મુજ પાક લણી તો કદી ઝોસરે ઉરઝોથાર.’
 એને સવારી સરસ્વતીની મરઘા ઉપર થઈ પસાર, ૪૫
 ફૂકડે ફ મરઘાના નાદે સર્યો આંખથી નીંદરભાર.

ત્યાં ઘરવાળી ઝાડી વહેલી દીવે વાંચી રહી કિતાબ,
 સળવળતો ભાળીને મુજને બોલી, ‘શું કે ઉઠ્યા નવાળ?

લખલખ લખલખ ઘણું કરો પણ આવું કૈંક લખો તેજબ,
મારા હાથ વિષે દાણાને બદલે આવી પડી કિતાબ. ૫૦

પ્રેમાનંદ કવિનું નીકળ્યું તેહ સુદામાચરિત્ર, ઠીક!
'કેમ અધૂરું મૂક્યું કવિએ,' પૂછે ગૃહિણી મારી ઠીક.
'હોય બાકી તો કરાવ પૂરું' પણ વેઠાય ન તારી ઠીક?
'રચો કથા તો જ્યાંથી બાકી' બંનેને આવી બે ઠીક.

છીંક બે શુભ શકુન છે, ને પૂર્વમાં પણ લાનું છે,' ૫૫
અંતરે છે ઊર્મિઓ ને સ્વપ્નકેરું બહાનું છે.
યતન આછો અધૂરો છે, રમતનું આ ગાણું છે,
રમણમાંયે જમણ છે જો સત્યનું પરમાણું છે.

ઉમેદ

આદર્યાં મોટે અધૂરાં રે, હવે નાનાએ કરવાં પૂરાં રે,
યજ્ઞ અપૂર્ણ ન સોડે સંતો સરસ્વતીનોજી. ૬૦

પુરાણ પૂર્વજ પૂરા રે એના વંશજ સાવ અધૂરા રે,
ધરાય એને પગલે પગ તો સાર્થક માનો જી.

- દાળ -

લઠ્ઠ પ્રેમાનંદ ગાઈ ગયા જે કૃષ્ણસુદામાચરિત્ર,
કાવ્ય કરી ગયા પુરાણ તો ચે બાકી ઘણું છે ચિત્ર.

મહામતિ તે કવિએ કાંત્યો કાવ્યકથાનો તાંતુ ૬૫
આજ લાંબાવા ઇચ્છું આગળ રેશમને જેમ જાંતુ.

અતૂટ તાંતુ રેશમ કેરા કૃષ્ણસુદામાની કથા,
એ દોર ગાલી ચાલું આગળ આંધળો લાકડી જથા.

હીરને તાંતણે હાથી બંધાયે, ડુંગર ઝોલાં ખાયે,
મારી ય નાની પોટલી તો શું એને નહિ ટીંગાયે? ૭૦

આજ નવા વળ તંતુને આપું આજને ચરખે કાંતી,
ભાતભરતને ચૂંથણ મૂલમાં શકિત નહિ ભલી ભાંતિ.

અંતરમાં ળસ એક ઉમેદ છે, હૈયામાં પૂર્ણ અશાન્તિ,
એ ચરખે આ ઉદમ, જો કે કોડી ને ક્યાં મણિકાન્તિ ?

ભાગ નહિ ભટ્ટ પ્રેમાનંદના જશ વિષે લેશ માયું, ૭૫
એનો પ્રભુજ્યો દીપ જાળવવા અંધારે એકલ જાયું.

કાવ્યકળાના કોવિદ લોકો ! મશાલચી નહિ જ્વેશો,
મશાલનું તેજ માપજો કેવળ, મેશથી હાથ ન લોશો.

1

- વળણ -

મેશ જ્વેશો હાથમાં ના, દિલ જ્વેશો ના દોષ રે
નગારાની સહાયથી તો તરણું જગવે દોષ રે. ૮૦

સુખી સુદામો

પોરબંદરે છાપરાં નીચાં રે, સુદામાજીનાં મંદિર ઊંચારે,
ભૂધરની ભકિતનો વૈભવ માણતાં રે.

સૂતા સુદામો છત્રપલંગે રે, ઢોળે દાસીઓ વાયુ અંગે રે,
પત્ની પાનની પટ્ટી આવે રે, પચ પિચકારી જ લગાવે રે.

ભૂલ્યાં ગરીબાઈના દહાડા રે, ભૂલ્યાં અન્નપાણીના ઉચાળારે, ૮૫
ભૂલ્યાં કાટલચીરના ધાગા રે, ભૂલ્યાં છોરાં ઉઘાડાં નાગાં રે.

ભૂલ્યાં રાખે આળોટી રહેતાં રે, ભૂલ્યાં માટલે પાણી વહેતાં રે,
ભૂલ્યાં છાપરે પાણી ચૂતાં રે, ભૂલ્યાં પાચે હતાં નહિ જૂતાં રે.

સોનાઘુઘરે છોકરાં ખેલે રે, ઘરમાં હવે ઘીદૂધ રેલે રે.
ભાતભાતનાં ભોજન થાયે રે, તેલકુલેલે નાવણ થાયે રે. ૯૦

પતિનાં તપ આજન્મે કૃપિયાં રે, થયાં છાપરે સોનાનાં નળિયાં રે,
ઋષિપત્નીને હર્ષ ન માયે રે, માતી હાથણ શું મલકાયે રે.

સૂકાં શરીર થયાં છ તાજાં રે, પામે રોજ ઘી ખાંડ ને ખાજાં રે,
સુદામાજીનાં ખેડેલ ડાગ્યાં રે, થયાં પુષ્ટ શું લાલ ટમાટાં રે.

વૃદ્ધપણામાં જોખન આવ્યું રે, નવાદાંત કુટયા, નૂરલાવ્યું રે, ૯૫
વાળ ધોળામટી થયા કાળા રે. સુષ્કા વડને કુટયાં છે ડાળાં રે.

ભૂખેદુઃખે જે દૂખળી નારી રે, એની તૃષ્ણાઓપુરાઈ સારી રે,
ખની સોળ વરસની શ્યામા રે, હીરચીરે રઢિયાળી રામા રે.

છોરાં હાડચામના માળા રે કૂલ્યાં પંખીનાખચ્યાં પીંછાળાં રે,
આખું ગામ ગજવી મૂકે રે, કોઈ આવી શકે નહિ દૂકે રે, ૧૦૦

ખાંધી દીધા છે હીંડોળા ખાટ રે, રોજ ચંદનનાઢળે પાટ રે.
ખારીખારીએ તોરણ ટાગ્યાં રે, મેડીમેડીએ મખમલ ઢાંક્યાં રે.

ગાદી ગાદીયા ને ગુલદાન રે, ભર્યાં તાસક તાંબુલ પાન રે,
વાજાં વીસ પ્રકારે વસાવ્યાં રે, પંખી પાજરે પૂરી પઢાવ્યાં રે.

ઋષિધ્યાનસમાધિ ચઢાવે રે, ખાકી ખીજાં ને સંસાર ભાવે રે ૧૦૫
કૂવાતળાવે નારીનો દોર રે, ચાટે ચકલે છોરાંને શોર રે.

લક્ષ્મી ભૂધરના ઋષિ જાણી રે, નથી રોષિલી લોકની વાણી રે.
સાંજે ટંટાને ક્યારે આવે રે, મીઠી વાણીએ મુનિ મનાવે રે.

એમ સુખી સુદામો સંસારે રે એક દહાડો ખેસીને વિચારે રે
તારે તારે વિચારનો ભારે રે, ખૂમે નાળિયેર શું ઝાડે રે. ૧૧૦

- વળણ -

વિચારે ખેસી સુદામો વિચારે વળ ત્યાં પડે રે,
વળાકે વળના હુયે ચિંતા કેરી આળ ચડે રે.

મિત્રમિલન

ઋષિના મનમાં ચિંતા ચાલે, પાણીમાં જેવો સાપ રે,
અષાઢ માસે વાદળ વ્યોમની ઢાંકે બિલોરી ખાપરે.

કીચૂડ કીચૂડ કરતો હીંદોળો સુદામો પાયે રોકે રે, ૧૧૫
વિચારનાં વહેણુ દોડતાં આવી મગજબારણાં ઠોકેરે.

તાજ દાઢીએ તાજ આંગળીઓ મુનિજ મૌને પસારે રે.
સામે અરીસે દેખાતા મોં પર, શોક આવે શું ધસારે રે.

‘જોઈ લીધા મેં આ સંસારે સાર અને નિઃસાર રે,
માણવું માણ્યું, જાણવું જાણ્યું, વૈલવજ્ઞાનના પાર રે. ૧૨૦

તપ કરીને તન તોડ્યું રે જોગમાં જોડ્યું મન રે,
ભૂધરે દીધાં લાવથી લીધાં લોગ અને આ લવન રે

ગોવિંદની શી જાળ હશે કે છૂટ્યું પંખી ફસાવ્યું રે,
મૂકેલ માયા પાછી બઝાડી, દામણ પાયે બંધાવ્યું રે.

રેશમ કે રાખ, લવન કે લોંચ, મન મારું સમઘટિ રે, ૧૨૫
નારી અને આ છોકરાં ઉપર અકાળે અમૃતવૃષ્ટિ રે.

અધૂરા જીવને આખું લોજન, ખરને સાકર શીરો રે,
માયાના જીવને એમ આ સંપત પતનપાપનો ચીલો રે.

અછકલાં જીવ સાવ છક્યાં આ લાળેલું કો દિન લાજ્યું રે.
વાંદરને મળી નીસરણી તે છાપરું આખું ઉખાજ્યું રે ૧૩૦

નાર ભૂલી છે દુઃખના દહાડા, છોકરાં છાશને ભૂલ્યાં રે,
પારકા તપનું પુણ્ય પામીને પોતે જ હલકી કૂલ્યાં રે.

ગોવિંદ તારી શી ગત જાણું સંપત આ શી કામની રે,
સાકરનો આ રેચ આવ્યો શું, માયા બતાવી નામની રે,

વૈલવનું આ વહાલ મને ના, દારિદ્ર્ય પાછું માણું રે, ૧૩૫
પંથ તારો પરકાશ સદા રહે, અખંડ અંતરે જાણું રે.

તપનું ફળ જો લોગ હોયે ન, લોગથી ભૂલાય લાનરે,
તપનો રહેશે તોલ પછી શું, સાની ને મૂઠ સમાન રે.

લોગ દીધા ત્યારે જીરવવાનું લાન ને જ્ઞાન ન દીધું રે,
ચૂલો કૂંકી નબળે તેને રાંધવું લાડવું સીધું રે. ૧૪૦

જીવ મારો ના ગોઠતો આંહિ વંલવે વાન્તિ પામું રે,
ગોવિંદ, ગીત ગવાડ નવું કે લખાવ નવલું નામું રે.'

વિચારની સેર સટ તૂટે ત્યાં, મંદિરે શોર બકોર રે,
'છોકરાંની કે લડાઈ પાછી, એક દહાડો નહિ ઠોર રે.'

સુદામો ઊતર્યા હીંચકા પરથી, મેડીથી ઊતર્યા નીચે રે, ૧૪૫
કૂદાકૂદ ને કલબલ જામી વાંદરાં વડવાઈ હીંચે રે.

હાંફળી ફાંફળી નાર ફરે, એના જૂંઝે છે હીરા ને હાર રે.
દુનિયા જાણે ઊધી ચતી થઈ, આ શું આજપંપાળ રે?

આજપંપાળની જાળ લેદાઈ, ધાર્યાથી જીવું લાજ્યું રે,
સુદામો ઊભા નેણ ચોળે છે, સાચું કે ભ્રમ કુંડાળું રે. ૧૫૦

ધોમ ધખંતા જેમ ઉનાળે મેઘ મીઠો દરશાયે રે,
ધરતી હૈયે ટાઢક ઊતરે મન મૂકી મોર ગાયે રે,

એમ સુદામાની સંસારજાળે બળતી આંખે જોયું રે,
ગોવિંદ ત્યાં ઘનશ્યામ પધારે, હૈયાએ લાન જ ખોયું રે.

માધવને હાથ બાળ મુનિનાં વળગ્યાં, લટક્યાં ખંભે રે, ૧૫૫
બાળલીલાનો ખેલણહાર એ બાળ શું ખેલ આરંભે રે.

નારીએ કુંકુમ અક્ષત લેને કૃષ્ણ કૃપાળ વધાવ્યો રે
ટીંગાયલાં બાળ અંગે ધરી શું હાથી મલકતો આવ્યો રે.

ઉરને ઊમળકે લાન ભૂલીને ઉંબરે મુનિજી ઊભા રે,
આગતાસ્વાગતા વીસર્યા બધું, જડાચાલોંચ શું ખંભા રે. ૧૬૦

આંખે આંખ મળી ત્યાં હસતી, મિલન માધુરી લસતી રે.
બાળ વછોડીને ભૂધરે ભુજની ફેલાવી લાવની ભરતી રે.

કેડ સુદામાની ટટાર ફરતે. હાથ વીંટાળ્યો હરિએ રે,
દીન સુદામાની હોડતી ડાલે ભૂધરને લાવ દરિયે રે.

આક્રમણ મંદિરનો મેડીએ કૃષ્ણસુદામો આવ્યા રે, ૧૬૫
છોકરાં વીંટાઈ પૂછવા લાગ્યા, ‘શું લાવ્યા કાકા શું લાવ્યા રે!’

માધવની એકે મોરલી લીધી, એકે મુગટ ઉતાર્યો રે,
એકે પહેરી પાવડીઓને, એકે કૌસ્તુભ આપ્યો રે.

મુગટ પહેરી દર્પણ દેખે, મોરલીમાં રાગ કૂંકે રે,
પંટપટ ચાલે પાવડી પહેરી, કૌસ્તુભને લઈ સૂઝે રે. ૧૭૦

બાળકની આ બાળલીલા નેહ, કૃષ્ણ હસે ને રીઝે રે,
‘ઠરવા ઘોને મહેમાનને જરી’ ગોરાણી ખીલી ખીલે રે.

“વૃંદાવનની વાનરલીલા બાળુડાં યાદ કરાવે રે,
છો રમતાં,” કહી કાનળ મિત્ર શું માત્રમુદા પર આવે રે.

બાળક રમતે મગ્ન બન્યા ને નારી મયે ઘરકામે રે, ૧૭૫
એકલ પડ્યા મિત્રને હૈયે પ્રેમ ચઢે છે ઉધામે રે,

- વણુળ -

ચઢે પ્રેમબુવાળ હૈયે સાગરેસાગર મળ્યા રે,
મલકતે મુખડે હરિનાં મુનિનાં દુખડાં ઢળ્યાં રે.

પ્રસ્થાન

હાથને ભેટ્યા હાથ રે, આંખને ભેટી આંખ
હૈયાને ભેટ્યું હૈયુ જવાં પંખી મિલાવે ખાંખ રે, ૧૮૦

અનેડ નેડી અંતરમનની કદી ન જડવી જગમાં રે.

- ઢાળ -

સોનાની સાંકળે ચંદન ઝૂલે સુદામો કૃષ્ણજી બેઠાજી
તિમિર અરણ્યે સૂરજ સોમ શા, વાતોના વનોમાં પેઠાજી.

ખાળખચ્યાનાં ખેમકુશળને પૂછી સુણી વાત કાઢીજી,
સુદામો ઠાલવે આંતરડીને સઘડી પાડે ટાઢીજી. ૧૮૫

કૃષ્ણ વદે ત્યાં મધુર મોંમાં મલકે દાંતનાં મોતીજી,
વચનમુકતકમાળ સરે છે ઉદાર અરથ સોતીજી.

“જીવન થતું જાય અકારું મને ચ લોગ ન લાવેજી,
આટલું કયું” તોય હજી ના મનમાં ધીરપ આવેજી.

એકલાં એકલાં તપ કે લોગથી જીવન ના જીરવાયેજી, ૧૮૦
કેંક નવી નીક પાડિયે તો ભાઈ દિલમાં ટાઢક થાયેજી.

સૃષ્ટિના દાનવ દુષ્ટ સંહાર્યા, રાજવીના રંજ ટાળ્યાજી,
દુષ્ટતાના પણ અખૂટ ઝરા ખળાયા નથી ખાળ્યાજી.

એક ભાંશું ત્યાં જ નમે ખીન્નું, ખીન્નને ભાંગતાં ત્રીન્નુંજી,
કપટને કૂડ અમર ભાળી આજ તો અપાર ખીન્નું જી. ૧૮૫

એહ અજંપે ઉઘ ન આવે, લોજન ભલું ન લાવેજી,
કાલે હતું જગ તેથી ન સારું આજે લાખો ઉપાયેજી.

ભીતરના એ લેદ ઉકેલવા ચિંતનયજ્ઞ મેં માંડ્યોજી.
દુવાંરકાનો સોના કુંગર એ અરથે મેં છાંડ્યો જી.”

“ઠીકવઘો મારા મોરલીધર હે, લેખ મને ભલો લાવેજી ૨૦૦
વિલાસનાં બહાણુ તાણી મને જઈ મધદરિયેજી કુખાડેજી.

ગરીબ જીવનની મનશાંતિ ગઈ તે પાછી ન આવીજી,
લક્ષ્મીને આવી લાખગણી કેં જંબળપંખાળ લાવીંજી.

અને મારી ખૂંપડી તૂટી ને લૂંટી જેવી નારી જી,
સડયાં છોકરાં પાછાં પાસું કાંચળી નાખું ઉતારીજી. ૨૦૫

‘ભાઈ, ભલી તારી ભાવના’ ખોલે કૃષ્ણજી કુન્દન વાણીજી,
‘સંયમી જીવનકેરી શાંતિ સૃષ્ટિએ હજી ન જાણીજી.

લોગની લકીમાં શેકાયા વગર ત્યાગનું શૈત્ય ન સમજે જ,
મનનું માંકડું ફેંદે પડ્યા વિણ ક્યારે ન આવે કળને જ.

વૈલવ જો બને ત્યાગપગથિયું, તૃષ્ણા જો તૃપ્તિની માતાજી, ૨૧૦
ત્યાગ અને તૃપ્તિની સિદ્ધિ માંહિ સૌ જ્ઞાન સમાતાંજી.

સંપતને ગણી સાધન મોક્ષનું જીવન બેઠવાર આધારજી.
માનવ મોક્ષને કારણ એને યોજવી ઉચ્ચ છે આચારજી.

એ આચારનો આરંભ કીજે, બાંધવ, ઘેર સૌ સુખીજી,
એમની ચિંતાથી છોડવો તને ચિંતવા જગનાં દુઃખીજી. ૨૧૫

જગનાં દુઃખી દીન દોલતનાં દળદર દિનદિન વાધ્યાંજી,
આતતાયી મેં હણવ્યા તો ચે સાચો પાપી ન લાધ્યોજી.

કૌરવનું કુલ ક્યું નિકંદન કૌરવતા ન વિનાશીજી,
એ જ જગતના અવળા થકે ને અવળી એ જ છે રાશિજી.

મૂંઝાઉ છું હું આ ગૂંચ કેરી ક્યાંય ન લાળું ચાવી જી. ૨૨૦
અંધારે ચાલતી સૃષ્ટિ બાણે ખીણને કાંઠે આવીજી,

આજ ગખડશે કાલ ગખડશે કોણ વિનાશના ગર્તેજી,
માનવતાને તારવા કાળે કોકે રહેવું તરતા જી.

મહેલનિવાસી, વૈલવબહાણે બેઠતા આપણા જેવા જી.
પોલા થડના ઝાડની ટોચે ફૂટતી ફૂંપણ જેવા જી.

થડ સડે છે, મૂળ સડે છે, બે દિન ફૂંપણ લીલી જી, ૨૨૫
ગગનચુંબી શૈલ ભવનની ભોંય છે પોલી લીલી જી.

એ મૂળ સીંચવું, થડ ટકાવવું, દઢ કરવો છે પાથોજી,
એજ વિચારથી આજ સખા, હું તારે આંગણ આવ્યો જી.

આજ ઇચ્છા છે મારે અંતર લોક જીવનના જેતરની
માપણી ભોંયતપાસણી કરીએ, બેઠએ દશા લીતરની” ૨૩૦

કૃષ્ણવચનથી સુદામાનું મુખ લાવશબલતા ધારે જ,
સૂર્યકિરણથી વાદળવદન રંગછટા જેમ ધારે જ.

દીનળાંધો તવ વાત છે સાચી, લોક જીવનને જોવું જ,
આપણે અંચળે અવનીમુખથી આંસુ બને તો લોવું જ.

દીન દર્શનની દારૂણતા મેં સજે શરીરે જાણી જ, ર૩૫
એ અનુભવમાં હું છું પૂરો, એ મુજ મુખ્ય કમાણીજ.

બહાલમા તારે વસમી શાને વેઠ આ લેવી માથે જ,
વસતીનાં જીવનકેરા કીચડ તારે ન ફેંદવા હાથે જ.

એ કામ અમ દાસને લાયક, આપ રહોને દુવારકાં જ,
દૃષ્ટિ અમારી ને દોરતા રહેજો આપ બની ધ્રુવતારકજ. ર૪૦

કૃષ્ણ હસ્યા ખખડાટ સુદામાની વાત સુણી લાવભીની જ,
એ ખખડાટે સુદામાપુત્રી વાત સુણતી તે બીની જ.

બેઠા હતા તે બિલા થઈને સુદામાસ્કંધે ધર્યો કર જ,
યુવાન વૃદ્ધની દેહ ઢંઢોળી આપતા અજબ ઉત્તર જ.

“ગાંડા રે ગાંડા, વાત ગાંડી આ શાણો થઈ શી કરતો જ, ર૪૫
સૃષ્ટિ તણો હું નિત્ય સખા છું મિત્રને રૂપે જ કરતો જ.

હું લગવાન ને લકત તમે એ લાવ કદી મેં ન પોખ્યો જ,
ધ્રુવ થઈને આકાશે બેઠે નાવિકને ખાસ લાલ શો જ.

સાગરની મજાધાર આંધીમાં કામનું હોકાજંતર જ,
સાખત હોય હલેસાં, બાપડાં સુકાન તો છે ઉદ્ધાર જ. ર૫૦

લોકજીવન પે કરુણાકેરાં આંસુ વહાવ્યે અર્થ ન જ,
લાવનાવંતે લેખ ધરીને કરવું લાવસમર્થન જ.

પળપળ લોકની પડખે રહી પાંખમાં પ્રાણો ભરવા જ,
એજ જીવનમાં એક થઈરે જાગૃતિ જલ 'વતારવાજ.

એહ કીચડમાં હાથ નાખીને તત્ત્ર નવાં લેળવવાંછ, રખય
લાવનાચાકડે જીવનગારો ચકવી ભાણડ ણનાવવાંછ.

આપણું જીવન વૈભવલયું સંપત્તિની ન ઉણપ જ,
એની ઉખામાં ભૂંજે આપણા દિલની દૈવી ફૂણપજ.

દર્શન જે છે આપણી આંખે પાંખે જે છે કોવતજ,
પૂરવું તે જઈ લોકહૃદયમાં, ગળવવી જઈ નોખતજ. ૨૬૦

યોગ અનેરો આદરવો આ વર હવે ન દેવાનાજ,
જીવનપાક પકાવવા આપણે લોકખેતરમાં રહેવાનાજ.

આજ જગતમાં ધૂમી ઘૂમી મૈત્રીભાવ જગાવીએજ,
સેવક સેવ્યકે પૂજક પૂજ્યની પંપાળ પોલી ફગાવીએજ.

અખંડ માનવતાને લાવીએ ણંધુત્વના વડ છાંયેજ. ૨૬૫
ચાલ બિરાદર, એળીજ વાવવા આપણે લેળાં બાંધ'જ."

સુદામે કેડ ટટાર કરીને છાતી ગજ છે ફૂલીજ,
આંખડી જોતી ઉજ્જવળ ભાવિ, વર્તમાનને ભૂલી જ.

જાત્રા બહાને તૈયારી કીધી ગોરીણીને સમજાવી જ,
કૃષ્ણની સલાહ સુંવાળી સેવ શી વૃદ્ધ સુદામાને ભાવી જ. ૨૭૦

ગોરાણીએ ગોળ ધીનાં ગળ્યાં મધ સુખડી શીરો રાંધ્યા જ,
જાત્રા કારણ મુનિનાં હોંશથી પોટલાં પાઘડી બાંધ્યાં જ.

પ્રાણમુહૂર્તે મિત્ર ઉઠ્યાને સ્નાન સંધ્યાને આટોપ્યાં જ,
કૃષ્ણ સુદામાને જાત્રા જતાં વળાવા સૌ કો આગ્યાં જ.

કૃદતાં લડતાં રોકશે કો ના નારી ને બાળક રીઝ્યાં જ, ૨૭૫
સુદામાને ઉર શાંતિ થઈ જેમ શિયાળે બિનાં ધી ચીઝ્યાં જ.

એકેક પોટલી ખાંલે ટીંગાવી સુદામો ને હરિ આલ્યા જ,
બિગતા ભાનુએ સોને રંગ્યા પૂર્વના પંથ તો આલ્યા જ.

નવા જીવનની નવી કેડીએ સુદામો ડગલું દેતા જી,
 કૃષ્ણ સુદામાને હર્ષ ન માયે વાતવાતે તાળી લેતા જી. ૨૮૦
 ચાલતાં ચાલતાં સૂની સીમમાં એક તળાવડી આવી જી,
 રાયણ આંખા વડ મ્હેકી રહ્યા પોટલી કૃષ્ણે નમાવી જી.

(વળણ)

નમાવી પોટલી કૃષ્ણે સુદામો ખેઠા પાળે જી,
 હુનિયા જેવી ઊંધી લટકે વાગોળો વડની ડાળે જી.

સીમાડાના પથ્થર પર

ઉમાશંકર લેખી

સીમાડાના પથ્થર પર

ઉમાશંકર જોષી

• ગુલબંદી •

હવે જરી ઉતારું થાક !

શેા નસેનસે ફરી વળ્યો અથાગ !

છે હવે ન લાંબી વાટ,

શા ઉચાટ ?

સ્પષ્ટ ભડતી જણાય ગોધૂલિ અહીં થકી.

૫

ન દૂર ગામ છે નકી.

અહીં જરી ઉતારું થાક !

અંધ અંધકારની નથી ઉરે જરી ય ધાક.

પથથરે જણાય ઓ પથ્થે !

નિર્જાને વને

૧૦

ખેસવું જ અન્ય કોણ ખેસણે ?

રમ્ય એ સિંહાસને

ખિરાજવું ઘડીક એ ય શી લહાણ ?

તળત હો ભલે પહાણ

અંગઅંગનાં અનેક છિદ્રથી છુટેલ

૧૫

વારિધાર, હો જળાભિષેક છે ઠરેલ,

ને અરણ્યપદ્મવે રચેલ મંડિલે

જ શીર્ષ શોભજે ભલે,

ભલે હજો સમૃદ્ધિ રંક

આજ તો અરણ્યમાત્રનો ખનીશ રાજવી નિશંક. ૨૦

ને હસીશ રાજવી સહૂ ય ભૂતકાલના

અને અનેક આજના-થનાર જેહ કાલના-

હસીશ ને રચીશ કાવ્યરાણી કંઠ માટ માળ,
 સ્નિગ્ધ ને મીઠી રસાળ,
 જે ઘણીક તો શુંથી અરણ્યવાટડી ભરી ૨૫
 એકએક એમ કેં ડગેડગે કરી.

આવી વાયુઝેર !

હાશ !

એક આશ :

-છો ન ખેંચવું જ ઘેર, ૩૦

ઠેરઠેર

છો ઠરેલ આથડી ભમી ભૂલી જ થાકવું,
 મળે પરંતુ ક્યાંક શ્રાંતિસ્થાન એક આહવું ;

જ્યાં ન ઝિઠ્ઠગીધમાલ

જ્યાં નડે ન આજકાલ ૩૫

જ્યાં વિરામીને ઘડી વ્યથા બધી ભૂલી જવી,

અને બની રહેવું પંડના મહાન રાજવી.

કોણ એ ? તું કોણ જાય રે ?

ન જાણતો તું કોણ સીમમાં અહીં ફરે ?

હું છું આંહી રાજવી, ૪૦

આણ એક મારી આંહી માનવી.

ને સમીપ આવીને વધો પ્રજાજન,

‘મુણેાલ, રાજના !

પૂર્વમાં ત્રિલોક સંગ,

ઉત્તરે કૃતેહમાં તણા જુઓલ ઠાઠરંગ, ૪૫

પશ્ચિમે ખુશાલભાની જાગિરે જરી ન આંચ,

દખખણે દિલેર, ત્યાં ડુબાડી તો જુઓ જ આંચ.

આપની પછી રહી વડેરી સીમ.

રાજ વીણ રાજવી

થવાની આપની દિસે છ ભારી નીમ ! ૫૦
આપની કહોજી આણુ ક્યાં રહી જ માનવી ?

રે અજાણુ !
દેખતો ન આ પહાણુ ?
એ તમામ જાગિરી,
તખ્ત એ જ;
લોમ એ જ,
અંત ના મળે કહીં ન એવી આ જહાંગિરી. ૫૫

‘જી, વડી જહાંગિરી.
કખૂલ, એકવાર ના, હંઝર વાર-લાખવાર !
રે પરંતુ એ પહાણુ- ૬૦
ની પૂરી ન આપને દિસે પિછાણુ.
ત્યાં હતું વિચિત્ર વૃક્ષ
ગ્રીષ્મમાં ન-છપ્પને ય ના-થયું જ રૂક્ષ.
આલતારલા રિઝાવી ઢાળતું જ વીંઝણા,
ડાળડાળ પંખીમાળના કિલોલજૂલણાં. ૬૫

ત્યાં હરેકસાલ ટોળી એક જંગલી
વર્ષમાં અચૂક એકવાર આ દશે વળી
વૃક્ષને લળીલળી,
પાયલાગણું કરી અનેકવાર ભેટતી,
ખાથમાં લઈલઈ જ નેણુવારિ સીંચતી. ૭૦

-રે અમે ભૂલાં પડ્યાં,
ખંડખંડ આથડ્યાં,
ક્યાંથી આમ, ખાપ, આંહીં તું ય તે ભૂલું પડયું,
નડયું તને અરે અમારું લાગ્ય રે ભૂંડું ?
બાર પેઢીઓ ભલા કહે છ કે વહી ગઈ,
પુરાણુ વૃક્ષ પારણે, ઘડી રમી ગઈ. ૭૫

હવે કહું પછીની વાત,
એહને થઇ હશે પુરી ન પેઢી પાંચસાત.

એ મહાન વૃક્ષની
ધરાનું મુખ ઢાંકતી ૮૦

વિશાળ છાંય વ્યાપતી
પ્રભાતમાં ખુશાલના ગરાસગામમાં,
સાંજને સમે ત્રિલોક સંગ ફેરી સીમમાં.
ખેંચ જાગિરો વચે હતું પુરાણું હાડવેર.
તેનું ઠારવા જ ઝેર, ૮૫

યુક્તિ આ ત્રિલોકના વડીલને સૂઝે.
કહે અહીં ઉડો ઉરે પડેલ ઘા રુઝે,
વિશાળ પેલું ઝાડ જેહ વેરીસીમનાં
ઢોર ને મનુષ્યનાં
ઠારતું જ ખેસણાં ૯૦

એહને ઉખેડી નાખું તો જ માધપૂત હું !
તૂર્ત વેણ મોકલ્યું :
અમારી બાપજાગિરી મહીં પઢે છ કૂડી છાંય,
જાત આખરૂં પરે ફરી વળે છ ખૂરી અંચ.

અન્ય સાલ આવિયાં મુસાફરો. ૯૫

ઠાલવે કહીં જઈ લયાં ઉરો ?

ગોતી લાવી ખડાણુ આ, પછી

સમાધિ વૃક્ષની રચી.

(જમીનદારને ય સીમચિહ્નની પીડા બચી.)

ને મુસાફરો-બધાં ય ઝિંદગી મુસાફરો-

૧૦૦

દેશદેશ ખાંડખાંડ એજ જેમનાં ઘરો,

ભૂમિની ગિછાત ને વિશાળ આલછાપરાં,
મિલકતે કસાયલાં ખુદા દિવેલ બાવડાં-
એહવાં મુસાફરો
ઘડીક આંહી ઠેરી ઠાલવી જતાં હતાં ઉરો ૧૦૫
લેઈ વૃક્ષઆશરો.

હવે ન અન્ય કો વિરામ
ને હવે ન આયખાતું અન્ય કોઈ અશ્રુઠામ.
માત્ર આ સુકો પહાણ.
ના નવીન લોકને રહી હવે કંઈ પિઠાણ. ૧૧૦
હોય ! પેઢીઓ લલા ઘણી ઘણી વીતી ગઈ.'

અને નિશાની છાંય શો નિશામહી
વૃદ્ધ એ શમી ગયો;
એક, એકલો જ હું રહ્યો.
હું રહ્યો ન રાજવી, ૧૧૫
ફરી થયો જ માનવી.

ના-રહ્યો હવે ન માત્ર માનવી,
પ્રાણીમાત્ર માંહી એક પ્રાણી હું બની રહ્યો.
ન ત્યાં જ થંભિયો
સ્થૂલ પ્રાણહીન જે ગણાય તે બધાયનો ૧૨૦
અંગ શો બની રહ્યો.

વિશ્વ આ ચરાચરે
રેલતા, અસીમ ખેલતા, મહાન પ્રાણનો
અંશ શો શ્વસી રહ્યો.
દેશ ને દિશા તણી, ૧૨૫
કાળની, કૃતાન્તની,

વિત્ત, વિત્ત, મિત્ર, પુત્ર, પ્રેયસીતણી
 ઠેરઠેર ઘેર ઘેર સાંકડી
 તુટી બધી ય સીમ છોડી લોભવ્યોભ,
 ને સ્વસી રહ્યો અસીમ રોમરોમ.

પ્રિયા કવિતાને

૭

પૂજાલાલ

પ્રિયા કવિતાને

પૂજાલાલ

પ્રિયે ! કવિતસુંદરી ! નિકટ અંતરંગે રહે,
સદૈવ તવ સ્નિગ્ધ દર્શન કરાવ આનંદિની !
નિહાળી સુખ તારું અંતર દ્રવી દ્રવીને વહે,
ખની સ્તપિત નેન તારી શિવ કાંતિમાં કેમલા !
કૃતાર્થ સમ ઉદ્ભવે ગગનતારલા શાં શુચિ. ૫

તું એક મુજ અંતરંગ સહુ જાણનારી સખી !
ન ગુપ્ત તુજથી કશું ય હૃદયે કદી સંઘચું,
ન અન્ય કહીં યે જઈ ઉર કદી ય મેં ઠાલવ્યું;
કહે, અનુભવ્યો કદી તુજ સમીપ સંકેત મેં ?

અનન્ય તવ પ્રીત, ઉજ્જવલ શિખામયી જ્યોત શી ૧૦
સદૈવ સ્થિર જાગતી, પ્રવલચિત્ત સંસારની
તમોમય નિશામહીં શુભ પ્રકાશ દેતી મને.
તું અંધ મુજ નેનની વિમલ દેખતી તારકા.

ભયંકર ભવાખિધમાં તું તરણી ખની માહરી,
તરંગતુરંગે ધસંત તુછકારતી મૃત્યુને, ૧૫
સરંત સુખ સહેલથી ગહન સિંધુની સૂરતા-
તાણું મરમ લેદતી, અમૃત મંત્ર કેરા ધ્વની
ગભીર પડઘાવતી શ્રવણ કેરી તંદ્રામહીં.
વિમુક્ત ચમપાશથી કરત સત્ય સાવિત્રી તું.

સમસ્ત સુખદુઃખમાં સતત એક તું સંગિની, ૨૦
અચૂક મુજ દુઃખમાં પ્રણય લાગ તું માગતી,

વિષાદ મુજ પ્રાણનો વદનચંદ્રિરે ધારતી,
વ્યથા વિષલ મારી અંતર ઉઘાડીને ઝીલતી,
વહી વચન મીઠડાં સરસ હેતી અશ્વાસનો.

વહંત મુજ અશ્રુધાર તવ અંચલે નીતરે, ૨૫
વીલાય તવ ફૂલ કુંળું મુજ ઉણુ નિઃશ્વાસથી.
વધેલ મુજ તાપમાં હૃદય તારું ફૂદી પડે,
તું ક્ષીણ વિધુલેખ શી કૃશ તપસ્વિની શોભતી.

અને હૃદય મારું જે સમય હૃષ્ટ લાવે ભર્યું
પ્રસન્ન મુખ-ઊર્મિએ વિલસતું સુહાગી લયે, ૩૦
સ્મિતે સ્મિત મિલાવતી તું મુજ સંગમાં તે સમે
સ્ફુરંત તવ નેનમાં પુલક તેજતારાતણાં;
પ્રહૃષ્ટ ઉરના પ્રદાપ મહીં માધુરી ગીતની
અખંડિત વહાવતી, સમયભાન ભૂલાવતી,
અનેરું લઈ ખીન સૂરમય સ્વર્ગમંદાકિની ૩૫
પ્રવાહિત કરી ચિતાભસમને ચ ઉઠાડતી.

ટળે મુજ શ્રમે સમસ્ત તવ શીઘ્રોડી છાયમાં
મળે અજબ તાજગી, આણુ આણુ બળે ઊભરે.
અખંડ સહવાસમાં તવ બંને ક્ષણે શા દિને,
વહી સરલ જાય જીવન અસીમની શાંતિમાં. ૪૦

પ્રવૃત્તિ તુજ કાજ ઉત્સવતણે બને છે ઝરે,
વિરામ તવ નામ પ્રેમ તવ કમનાસિદ્ધિ સૌ
હસંત મુખ તાહારે જ મુજ કીર્તિની ચંદ્રિકા
અથે વિજયમાળ મારી તવ પુષ્પ સદ્ભાવનાં.

રમે તું નયને ન તે સમય દોર રાત્રીતણા ૪૫
દમે લવ મને, નિશો ઉતરતો નિશાનો જવે,

સૂણી તવ પદ્ધવની શ્રુતિ સતેજ મારી થતી,
તને અનુસરંત નિત્ય મુજ ાચત્ત કેરી રતિ
ન અન્ય કહીં રાચતી તરલ કૈં સ્વભાવે છતાં,
ચિદંબર કરે તું સૌ વિશદ શારદાસ્પર્શથી, ૫૦

તને પળપળે કને હું બની મુગ્ધ બોલાવતો,
અહોઅહ ઉછંગમાં પ્રણયિની ! લઈને તને
કથા મુજ પ્રવૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો:-
તરંગ, કંઈ ઊડણો, હૃદયભાવગિછાળ કૈં,
અર્પૂર્વ અનુભૂતિઓ સરલતાથી સૂણાવતો. ૫૫
ધરું તુજ સમીપ હું સ્ફટિક જીવનાદર્શને,
પ્રકૃદ્દલ મહીં તાહરું વદનગિંબ સોહી રહે.

પ્રભાતસમયે કરી પ્રથમ તાહરાં દર્શનો
નવી સપનસૃષ્ટિના અકલ રંગ આલેખતો
તને મધુર સ્વપ્નસંગિની બનાવીને રાચતો. ૬૦
તને જ નીરખું ઉષામય ગુલાબના સાજમાં,
સુણાય તવ કંઠસૂર વિહંગો તણા વાદમાં,
સુવાણ્મય અંગુલી તવ ઉઘાડતી પદ્મનાં
સહસ્ર દલ, તાહરાં લલિત આસનો શોભતાં.

મુગંધભર શ્વાસની લહર તારી ત્યાં જાગતી, ૬૫
થતું ભ્રમરગુંજને સરસ ગાન તારું સખી !
તને જ રવિરાજના કનકન્યોતિના આસને
વિરાજિત નિહાળી હર્ષિત બની બની નાચતો;
અને હૃદયપદ્મની મધુરસે ભરી અંજલી
લઈ મલપતે મુખે રવિમિષે તને અર્પતો. ૭૦

સમસ્ત દિન ચેતનામય પ્રકાશ વર્ષી રવિ
તજ જગ કૃતદન જાય પણ થોભી અસ્તાચળે,

વિરંકત મુખ લેખ ધારણ કરંત સંન્યાસનો.
 તું સાંધ્યવદના તહીં વિકલતા ભરી આવતી,
 જતી દિવસનાથ પૂંઠળ મનાવવા, પાથરી ૭૫
 સુવર્ણમય રમ્ય અંચળ ધરાતણી ધૂળમાં,
 સમસ્ત મુખરંગ વારી જતી તો ય ના માનતાં
 પ્રભાકર અલોપ એક પળમાં થઈ રે જતા !
 હતાશ ઉર તું થતી, વદન મ્લાનિ તારી વધે,
 વ્યથાની ધન મૂર્તિ શી તું રવિરાજ કેરી રજે ૮૦
 લપાવી મુખ દે, ઢળંત તવ પ્રાણ મૂર્છામહી;
 અને તિમિર સિંધુ ઘોર ઉપરે ફરી રે વળે !
 અકથ્ય તવ એ વ્યથાતણી કથા ધ્વને નીંદરે
 અને સ્વરવિહીન સૂર રડતા જગે ઊભરે.

નિગૂઢ રજની સમે રલસની નરી પાંખથી ૮૫
 પ્રશાંત ગગને ઊડી નભ અનંતના તારકો-
 મહીં પલકતી તને હું નીરખું, મને ઈંગિતે
 અસીમ મહીં મહાલવા પ્રણયપૂર્ણ જોલાવતી,
 સુધાકરતણી સુધાની ભરી શુભ્ર ઝારી લઈ,
 પ્રકુલ્લ શુચિ હાસ્યપૂર્ણ વદને ધરા ઉપરે ૯૦
 અમીરસ તું સીંચતી, સ્નપવતી મને શીકરે;
 સુશીતલ અનેરો સ્નિગ્ધ ભરી શાંતિ અંગાંગમાં
 અર્પૂર્વ રસસ્વપ્નના સુખતરંગદોલા પરે
 સલીલ વિલસાવતી: અજળ બાદુએ આંજતી
 વિમુગ્ધ મુજ લોચનો, વિત્રશ આંખ મીંચાય ત્યાં ૯૫
 છળી તવ નિહાળું નોલ લસતા ચિદાકાશમાં
 વિહાર કરતી હસંત સખી ચંદ્રિકા સાથમાં.

વિમુગ્ધ ઉર તાહ્યું વન વને ભમે રાચતું
 પ્રસન્ન વનદેવી સાથ હરિયાળીમાં નાચતું,

ધ્વજો ફરફરે જહીં હરિત વૃક્ષ ઉત્તુંગના, ૧૦૦
મહા ગગનરાજને પવન નાખતા વીઝણા;
જહીં કિલકિલાટ કોટિ વિહગોતણા કંઠથી
ઝરી સરલ માધુરી હૃદયશૈલ ગાળી મહીં
કરંત રસરૂપ; પુષ્પમય પત્રના પુંજમાં
કરે ભ્રમર શુંજના; મધુર ગંધ નિઃશ્વાસને ૧૦૫
વહી પવન જાય ડોલત પ્રમોદના પૂરમાં,
અને હૃદયક્યારીએ ઉપવનો નિષેવી સદા
સુધા સરસ સીંચતી મૃદુલ કૂલ ખીલાવતી
સુહંત નવ રંગ સાથ મધુ ગંધ મીલાવતી.

લઈ કુસુમખાંદડી હરિત ઝૂલતા પારણે ૧૧૦
ખિછાવી શિશુઓ સમા પ્રિય પતંગિયાંને તહીં
સુકોમળ કરે હુલાવત લળી લળી ચૂમતી,
ઉમંગભર હાલુડાં લલિત કંઠ લહેકાવતી.

વસંત સખી તાહારી રસિક રમ્ય શૃંગારના
કળાકુશળ હસ્તથી મધુર ગંધથી મહેકતી ૧૧૫
લઈ કુસુમમંજરી ગૂંથત વેણી તારી પ્રિયે!
સુરંગિત સુગંધી પુષ્પરજ છાંટી તારે મુખે
અવણ્ય રમણીય રૂપકમનીયતા ત્યાં ભરે

સુવર્ણ સહકાર મંજરીતણાં મધુ ચૂમતી,
નિકુંજનિલયે વિલોલ રસરંગમાં ડોલતી, ૧૨૦
વસંતતણી વેણ શી યુવતી કોકિલા કોડથી
અંખાંડ રસપૂર પંચમ સુરે વહાવી દઈ
તને પ્રિયતમે! ઉરે મુજ નચાવતી હર્ષથી.

ગુલાખી ફૂલરંગની પ્રણય પીચકારી ભરી
ભરી રસની હોરીએ નવ વસંત પ્રાણે પૂરી ૧૨૫

ખનેલ મદમત્ત ખેલ સખી ! ખેલ તું કાગમાં,
ધ્વનાવ મુજ કુંજ ચૌવન જગાડતા રાગમાં.

અચાઠ ઘન આવતો ગડગડાટથી ગાજતો,
દશે દિશ લસંત લાસ્ય અપલાતાણું વેરતો,
દયાળ જગદેવની કરુણ ધાર વર્ષાવતો, ૧૩૦
સુકાયલ ધરાપટે ગિરિ, વનો, નદી ને સરો
પરે વિપુલ પ્રાણુની હરિત લહેરીઓ લાવતો.

પ્રિયે ! તું મુજને તહીં નવ તૃણાંકુરોની પરે
સુવાડી સરિતાતટે મરમરંત લહેરી કને,
ભર્યા ગગનગર્ભથી ઝરમરંત ઝાંચાં તળે, ૧૩૫
સુનીલ ઘન-અંજને નયન આંછ ખેલાન શા
મને તું લઈ જાય મેઘમય ગાજતા મંડળે;
સુરેન્દ્રધનુની કમાન પર તીર ધારી મને
અનંત ગગને ઊંચે સરર છોડી દેતી, અને
સ્વયં અપળ વીજસ્વાંગ ધરી લાસ્યમાં લહેકતી, ૧૪૦
કટાક્ષ કરુણાતાણા ભુવન ઊપરે ફેંકતી,
ધબાક કરતીક સિંધુહૃદયે ઊડે ઊતરી
કથા ગુપ્ત ખહાર કાઢી લઈ આવતી મેઘનીઃ
મહા ગગનધામના પ્રતિનિધિ સમા સિંધુથી
ઊડી, પળ મહીં જ આવી મુજ પાસ આકાશમાં, ૧૪૫
રહસ્ય મુજ કાનમાં કથત ભવ્ય એકાંતમાં.

રસાર્દ્ર ઘન કુંજમાં કુસુમ રંગ જ્યાં રેલતાં,
તહીં તપનતાપરક્ષિત સહાસ્ય બે આપણે
વિલાસમય હીંચકે પ્રણયદોર સાહી કરે
ઉમંગભર જૂલતાંઃ અલક તાલારા ઊડતા ૧૫૦
હવા લહરીએ; રમંત મૃદુ વાદળી શી લટો

શરીર પુલકાવતાં કરત કૈં મને ચુંબનોઃ
 કપોલ અડતા કપોલ, શિર સ્કંધ મારે ધરી
 ઢળે તું, કરવદલરી રણકતી મીઠું કંકણે
 વિંટાવી મુજ કંઠમાં—અમર પ્રેમના બંધમાં. ૧૫૫
 હું ચે ઊછળતે ઉરે પ્રણય—અંકમાં તાહરા
 ધરી શિર નિમેષહીણુ તવ ચંદ્રની પૂર્ણિમા
 નિહાળત રસપ્રદેશ ગમ સ્વપ્નપાંખે સરું,
 લપાવી મુજ પાંખમાં વિલસતી કલા તાહરી
 સિંચાઈ અધરામૃતે મુખસમાધિ માંહે ગઢું. ૧૬૦

નરી કૃણુ મૂર્તિ વિશ્વજનહુઃખથી દાગતી
 વિલાપ સૂણી આર્તના તું ઉરમાં વિધાઈ જતી,
 નિહાળી તનુ ઉજ્જુ અશ્રુ નયનાંબુ નીતારતી,
 ગરીબ ઘરમાં ઉતાવળ કરી કરી તું જતી
 લઈ સરસ શાંતિલેપ સહ સ્નેહ—અશ્વાસનો. ૧૬૫
 દુખે ઢળી પડેલને લળી લળી લઈ ચૂમતી.
 તું ગાન કૃણુતાણાં પવનદહેરીએ પાઠવે,
 દશે દિશ, સુધાભર્યા કળશ વિશ્વમાં ઠાલવે;
 બિછાવી ઉર કેમળું ભુવનના વિશાળા પટે
 અશેષ જગખાલને લઈ રમાડતી બહાલથી ૧૭૦
 બને સકલની તું વત્સલ સ્વભાવની માવડી;
 દયામય તું નાવડી વિકલ શોકને સાગરે.

પ્રિયે ! કવિતસુંદરી ! પ્રકટ કલ્પનામૂર્તિ હે !
 રહે નિકટ નિત્યજ્યોત બની આત્મને મંદિરે.
 વિખૂટી પડતી નહીં, નહિ રીસાઈ જાતી કદી ૧૭૫
 વિમુગ્ધ મુજ ચિત્ત એક તવ દિવ્ય માયામહીં,
 પ્રસન્ન કરવા તને તપ નિષેવું આનંદથી;
 ત્વહીય વસનાર્થ શાળ મુજ ચેતનાની સદા

મનોહર વિચારને સરસ લાવવાણે વણે;
બને પ્રણયકુજનાં કુસુમ માલિકા તાલ્યરી. ૧૮૦

પ્રભાતપટરંગિણી, હૃદયનંદિની, તું ઉપા
સદૈવ ઉદ્યાચળે જીવનના પ્રકૃત્સ્થાનના
અખંડ શિવ દર્શને, પરમ મંગળે પ્રેરજે,
સુવર્ણમય જ્યોતિની અનુપ સૂરતા અંતરે
અહોનિશ ધ્વનાવજે; અમૃતપૂર્ણ આનંદના ૧૮૫
પ્રસાદ પ્રકટાવી આત્મ મહી, લલ્ય ચૈતન્યના
તરંગમય સિંધુઓ હૃદયગાગરે રેલજે.
પ્રિયે ! તું થઈ ઓતપ્રોત મુજ જીવને બા લખી
મહા અરવ શૂન્યમાં ય મુજ સંગ રહેજે હળી ૧૮૬

ઉર્વશી

[એક ભરિંનાટિકા]

દુર્ગેશ શુક્લ

ઉર્વશી

એક ઇર્મિનાટિકા

દુર્ગેશ શુક્લ

થોડુંક પ્રાસ્તાવિક

"Mythology, like a parent's blood, has passed into all the veins of literature, of which it is still one of the sweetest and most persisting currents. What the alphabet is to words, and what words are to vocal or written expression of thought—such is mythology to poetry."

જૂહોન ડીન્કવોટરનું ઉપરનું વાક્ય, કાવ્યોમાં રત્નકલિકાસમ ઓપતી ભૂત-કાલીન કથાઓનું મહત્ત્વ સૂચવવા પૂરતું બસ થશે. યુરોપના સાહિત્યમાં તો શ્રીક કથાઓ અનેક રૂપાંતરો પામી છે. એકે એક કવિએ એ કથાપ્રસંગોને પોતાની વાણીમાં બહલાવ્યા છે. અત્યારે તો પેન કે જ્યુપિટર કાને પડતાં એ દેવોની આકૃતિ, એમની પરાકમલીલા વગેરે કંઈક સ્મરણ જાગે છે, અને સ્મરણમાંથી જન્મતો રસાનંદ પ્રકટાવે છે.

માનવોએ પ્રકૃતિમાં ચેતનનું આરોપણ કર્યું, અને એમની કલ્પના પ્રકૃતિના વિવિધ આવિર્ભાવોમાં કશુંક અભિનવ અને અગમ્ય નિહાળી બાહ્યોચિત સાનંદાશ્રય અનુભવી રહી. ઇન્દ્ર, વરૂણ, અગ્નિ જેવાં સમર્થ સત્ત્વો સાથે, ઉષા, ઋષભા, જળમાં સરકતી અપ્સરાઓ, અને નૃત્ય સંગીતાદિના ઉપાસક ગંધર્વો સમાં સુકોમલ સત્ત્વો પણ જન્મ પામ્યાં.

શ્રીક દેવતાઓ અને વેદના દેવતાઓમાં એક વસ્તુ ઉડીને આંખે વળગે તેણું સ્પષ્ટ છે. શ્રીકલોકોના જ્યુપિટર, ઓપોલો, નેપચ્યુન અને પેન સાથે ધૌમ્પિટર, સૂર્ય, વરૂણ, અને પૂષનને સરખાવીએ તો જણાશે કે શ્રીક દેવોની આકૃતિ ન્યારે અખંડિત અને સુરેખ છે સંપૂર્ણ રીતે કલ્પી શકાય તેટલી સ્પષ્ટ આલેખાઈ છે, ત્યારે આપણા વેદકાલીન ઋષિવરોની સૌન્દર્યદષ્ટિ આકૃતિના બાહ્ય અંગાગ ઉપરાંત કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિચારને પણ ભૂત કરવાના પ્રયાસો કરતી જણાઈ આવે છે. આ

કારણે વેદકાલીન દેવોની આકૃતિ, તેમની જીવનલીલા, આદિ નક્કી કરવું તે અતિ મુશ્કેલીભર્યું છે. આ દેવોને અંતરિક્ષ, પૃથ્વી અને આકાશના ત્રણ વિભાગોમાં વહેચવામાં પણ મુશ્કેલી ઉભી છે. આમ આપણા દેવતાઓ, નામ પડતાં જ નયન સન્મુખ તરવરતી ગ્રીક મૂર્તિઓ જેટલું નિશ્ચિત સ્વરૂપ ધરતા નથી; પરિણામે તેમનું આલેખન અઘરું પડે છે.

કવિતા વસ્તુને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપે છે. અનેક કવિઓ, શિલ્પકારો કે મિત્રકારોને હાથે વીનસ કે એપોલો સર્વાંગસુંદર નથી થયાં શું? દમયંતી કે અભિમન્યુ કાવ્યોચિત પાત્રો બની કેટલાં હૃદયગમ બન્યાં છે? તેવુંજ શું આપણા પૂર્વજોએ કલપેલાં, ઉપસ કે ઇન્દ્રનાં પાત્રોનું ન થાય? અનેક કવિઓ આ ભૂતકાલીન દેવોની મૂર્તિનું ઘડતર આરંભે, નવા વિચારતત્ત્વે નિહાળે; તત્ત્વજ્ઞાનની નવી કલ્પનાની છાળે એ તેજપૂર્ણની કલા સહસ્ર ગણી વધારે; તો ફરીવાર એ હુપ્ત થતી પૂર્વજોની કલ્પનાકથામાં પ્રાણ આવે. અને ગમશેય એ સહુને, કેમકે માનવને હૈયે હજી ઉપા કે સૌન્દર્યદર્શને એની એજ સાનંદાશ્ચર્યની-પૃથાના પ્રથમ પહેલા બાળકે અનુભવેલી-ભાવના જગે છે, અને જાગરી.

હવે 'ઉર્વશી'ના આ ઊર્મિનાટ્ય પરત્વે થોડુંક. ઋગ્વેદમાં આ સ્વર્ગ જળદેવીઓ, અપ્સરાઓ જળમાં સરનારીઓ વિશે થોડાક મંત્રો છે. ગંધર્વોને પ્રણયલોચને રેખતી અપ્સરાઓ પાછળના વેદોમાં, પૃથ્વીપાળે વૃક્ષોમાં વીણા વગાડતી કલ્પવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણોમાં તો નૃત્યકુશળ લાવણ્યમૂર્તિઓમાં તેમનું રૂપાંતર થયું છે. અત્યારે અપ્સરાઓ ઇન્દ્રની સભાની વારાંગનાઓ બની ગઈ છે; અને સોમ, સંગીતનો રક્ષણહાર; અપ્સરાઓનો પ્રિયતમ, કંદર્પ સમાન રૂપવાળો ગંધર્વ સ્વર્ગમાં મૃદંગ ઉપર થાપ દઈ સભારજન કરે છે.

આ બે સ્ત્રી અને પુરૂષની જોડલી અજોડ હતી! પરંતુ ક્યારેક ત્યાં પણ બળવો થતો ખરો. ક્યારેક વરૂણતાતને જળપુત્રીનો આજ્ઞાભંગ સહેવો પડતો. જળપુત્રો ઉર્વશી પુરૂષસ્ માનવ સહ પ્રણયબદ્ધ થઈ. વરૂણતાતની લાડકી 'મનુજ ક્ષુદ્ર પે' પ્રણય' ધરી રહી. ગંધર્વસમી દેવમૂર્તિ ત્યજી, મનુષ્ય સાથે ચાલી ગઈ. ગંધર્વોના સુવર્ણગૃહોમાં રૂપકલા પૂરવાને બદલે, પૃથ્વીના એક માનવની જીવનકલા બનવાની એને હોંશ જાગી, અને એ પુરૂષસ્ની સહચરી બની, સખીઓની શિખામણ કે સાગરની આણ અવગણી

પ્રેમોન્માદે મસ્ત ઉર્વશી પુરવસના જીવનમાં નવવસતનો ટહુકો કરી રહી.

આ કથા પણ સમય જતાં નવાં રૂપો પામી છે. ઋગ્વેદમાં અસ્પષ્ટ એવો એક ઉર્વશી અને પુરવસ વચ્ચે સંવાદ છે પ્રિયતમને અમરત્વ પ્રાપ્તિનું વચન આપી ઉર્વશી ચાલી નીચે છે પાછી ફરતી નથી.

શતપથબ્રાહ્મણમાં આ કથા વિસ્તાર પામી છે. અહીં બંનેનાં પ્રેમનો સમય એક શરતપાલન ઉપર અવલંબે છે. શરતનો ભંગ થતાં ઉર્વશી ચાલી નીચે છે, પરંતુ જળપાખી રૂપે કમળસરવરમાં તરતી ઉર્વશી પુરવસના કંઈ દશા જોઈ, વરસ પછી એકવાર આવવા વચન આપે છે.

તે પછી તે કવિકૃત્તચરિત્રે હાથે ચઢી આ કથા અમરત્વ પામી છે. 'વિક્રમોર્વશીય' નાટક અનેક સૌન્દર્યપૂર્ણ અલંકારે આપણું પ્રગટ થયું અને શકુન્તલા જેમ ઉર્વશી પણ અનેકનાં મન હરણ કરતી બની. સહુ કોઈ એ કથા જાણે છે.

એ જ કથા ફરી કહેવાનું કારણ ? જે કથાઓના વાચને આ ઉર્વશીની કથા પ્રતિ મહાદેવ આકર્ષણ વધાર્યું. એમાં એક તો ગ્રીક લોકોની પેલી સુવિદિત સુમધુર પ્રોસરપાઇનના (Proserpine) અપહરણની, ઓલીડથી શરૂ કરી મોરિસ સુધી અનેક કવિઓથી ગવાયેલી વાર્તા; અને બીજી તે સમર્થ નાટ્યકાર ઇબ્સેનનું 'ધ લેડી ફ્રોમ ધ સી' (Fruen Fra Havet) નામક નાટક.

પ્રોસરપાઇનની કથા ઉર્વશી સાથે સામ્ય ધરાવે છે. પૃથ્વીદેવી ડીમીટરની (Demeter) પુત્રી પ્રોસરપાઇન, સીસીલીમાં આવેલા એના (Enna)-ના પુજિત પ્રદેશમાં ફૂલ ચૂંટતી ફરતી હતી, ત્યાં તો એ કુમળું વધુ રૂપાળું પુષ્પ જ પાતાળના રાજા પ્લૂટોને હાથે ચૂંટાઈ ગયું ! પ્લૂટો એને હરી ગયો. પુત્રીવિયોગની વેદનાથી ડીમીટરે ચીસ નાખી અને સહુ એને દુઃખે ત્રાસ પામ્યા. રાજા જ્યુપિટરે મરકચુરીને પ્લૂટો પાસેથી પૃથ્વી પુત્રી પાછી લાવવા મોકલ્યો. સાથે શરત કરી, કે, પ્રોસરપાઇને પાતાળની એકપણ ખાદ્ય વસ્તુને સ્પર્શ કર્યો હોવો ન જોઈએ. પણ પ્રોસરપાઇને તો એક દાડમ ચાખી લીધું હતું. અન્તે નક્કી થયું કે, છ મહીના માતાપાસે અને છ મહીના પતિપાસે પાતાળમાં પ્રોસરપાઇન રહે. આમ પ્રોસરપાઇન પાતાળ અને સ્વર્ગ વચ્ચે

સાંકળ સમી બની રહી, જેમ ઉર્વશી પૃથ્વી અને સમુદ્ર વચ્ચે બની તેમ.

ઈળસેનનું નાટક એક સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદન અર્થેજ રચાયું છે. વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વિચારવ્યાપારમાંથી જન્મતું કંઈજ સાચું હોઈ શકે; બીજાની આજ્ઞાએ કે બુદ્ધિએ દોરાઈ કંદેલું કાર્ય નહિ. આ વિચાર Ellida એલ્લિદા પાત્રમાં સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સાગરતટથી આવેલી સુન્દરી એલ્લિદાના, ડૉ. વેન્ગેલની (Dr Wangel) પરિણીતા છે. પતિની આજ્ઞાઓથી એનું સ્વતંત્ર માનસ ત્રાસે છે. સાગરની એને રહે જગે છે. કોઈ અજ્ઞાત મુસાફર (Stranger) એને સાથે આવવા આજ્ઞા કરે છે. એલ્લિદા મુંઝાય છે. મુસાફર અને ડૉક્ટર વેન્ગેલ વચ્ચેની પસંદગી એને અકળાવે છે.— કેવો સરસ આ સંવાદ છે !

Ellida — But my mind—all my thoughts all the longings and desires of my soul— these you cannot bind ! These will rush and press out into the unknown that I was created for, and that you have kept from me. !

Wangel — I see it, Ellidia. Step very step you are slipping from me. The craving for the boundless, the infinite, the unittainable will drive your soul into the darkness of night at last

Ellida — Yes ! I feel it hovering over me like black noiseless wings !

અંતે વેન્ગેલ સમજે છે. એના દરદીની નાહ એના હાથમાં આવે છે, અને કહે છે,— “Now you can choose your own path in perfect—perfect freedom ! ” અને એલ્લિદા વેન્ગેલનેજ પસંદ કરી પૃથ્વી પર રહે છે.

ઉર્વશીની કથાનું આકર્ષણ આ અવનવીન વિચારમાળાએ વધાયું; પરંતુ એનું આલેખન જુદીજ રીતે થયું. પહેલા બે અંકોમાં માનવો જેવાંજ દેહ અને ભાવ ધરતી અપ્સરા ઉર્વશી છેલ્લા અંકમાં તેા ભાવના ભરતીનું પ્રતીક બની ગઈ. પુરુષવસ્ત્ર માનવજાતિનો, ‘દમકર લલાટ હા ભરતિ-

અંખતા ચંચલું !' વદતો આત્મા બની રહ્યો. આમ સાગરતટે અદ્વિજાઈ, વિદીર્ણ થઈ ઉડી જતા મોત્તં જેમ, ઉર્વશી સ્થૂલ દેહાદિ ત્યજી સાવ સૂક્ષ્મ બની વિલીન બની. કેવી સરેગ એ ઉર્વશી આવે છે અને કેવી સરેગ ચાલી નય છે ? ઊર્મિઓનો સાગરપતિ એકાદ ઊર્મિ આપે અને તે પણ હરી લે એ તે કેવું કર્ણ ? કોની નિર્ધનતા ? કરોડોનો પતિ કર્ણ લૂંટી લ્યે એની, કે ભૂખે મરતો એ કર્ણ જવા દે એની ?

ઉર્વશીનો એમાં શો વાંક ? માનવબાળને કલ્યાણભૂતિ યમનો સાદ, તેમ સમુદ્રપુત્રીને સમુદ્રનો સાદ. એ સાદને વશવર્ત્યેજ છૂટકો. ઉર્વશીનો ભાવનાપ્રદેશ અવનવાં સ્વપ્ને રંગાઈ નય છે. મલયની લહરી કે સાગરની ધીમી છાળો વિહંગમના ટહુકાર કે શ્યામદેહી ખડકોનાં બંધ નયનો એને આમંત્રી રહે છે. ઉર્વશી છળે છે, નહાતું એવું બાળક રાતે કુંણી ઉથેડી છાતી ઉપર રાખે અને ભાર લાગતાં છળી ઉઠે એમ. સાગરખોળે પાછા વળવાની, જળતરંગે ઉછળવાની ઊર્મિ નળે છે; સાથે સાથે સાથે,

જળચરો હસાવું, વળી

ઢળેલ નયને કુંણા કુસુમપેપચાં ઊંચડી
નિહાળું રસથી ભુરી ટમટમંત કીકીમહીં.

કેવીએ સાગરની લલિત મુગ્ધ કીડા ! આપણા પૂર્વજોએ જળચર મટી શા માટે પૃથ્વીને ભારે મારવાનું પસંદ કર્યું હશે ?

નાટિકામાં વપરાયલા પૃથ્વીછંદ માટે તો કંઈ કહેવા જેવું લાગતું નથી. એ છંદના કુછંદથી ઘણા પંડિતાને મુખે તોળરો ચડે છે; પણ શું થાય ? લેખકની વાણી જેમાં સરળ રીતે વરે તે અનુકૂળ છંદ. 'છંદ તો જોખુંમાત્ર, આત્મા તો વસ્તુ.' તો જોખા ઉપર શી ચહીડ ? ગૂજરાતની કવિતા-કલાની દશા તો ચેલા ધટિકાયત્રના લોલક' જેવી રહેવાની. ધડીમાં રાસની ગેયતા પ્રતિ તો ધડીમાં પૃથ્વીસમા છંદોની ધમધમાટી પ્રતિ હિલોળા ખાધાજ કરશે. પૃથ્વીનો અતિરેક થયે જોતોને પાછાં આપણે કયાં દૂદીએ છીએ તે.

આ નાટિકાના માત્ર જોજ અંકો લખેલા, ને તે પણ ત્રણ વર્ષ પહેલાં. કારણ મનમાં એની સફળતા માટેનો સંદેહ. શ્રી. વિજયરાયે પ્રથમ અંક વાંચી આગળ વધવા સૂચના કરી, પરિણામે એ ચોપાનીયે ચડે છે. એક આ નવી દિશામાં પ્રયોગ તરીકે.

ઉર્વશી

અંકપૂર્વી.

પાત્રો

પુરૂરવા
ઉર્વશી

વરુણ
જળકન્યાઓ

અંક પહેલો

[ઉપાની કૂટતી રંગટશરે. પ્રભાતની મનોરમ્ય પ્રભામાં કંચનવંશધારી વિશાળ સમુદ્ર અને વચ્ચેજ સાગરની નિંદર તનવતી જળલહરીઓની છાજે અહર્નિશ રનાન કરતો સ્થામ ખડક.

એ ખડક ઉપર, હ જળકન્યાઓથી વોંટળાઇને બેઠેલી, કાળી ભસ્મર લટે લટકતા સમદરપુષ્પે કોડા કરતી સૌન્દર્યમૂર્તિ ઉર્વશી.

કોઇ હથેલી ઉપર મુખારવિંદ ટેકવી, કોઈ દેહલતાને આકર્ષક રીતે લંબાવી, કોઇ જળમાં પગ રાખી કુંડાળા રચતી, તો કોઇ બીજી સખીને અંકે શિર ઢાળી, પણ સહુય ઉર્વશી પ્રતિ ધ્યાન આપી બેઠી છે.

પડદો ઉપડે છે, ત્યારે સહુ વાર્તાલાપમાં મગ્ન છે.]

પહેલી જળકન્યા. (આશ્ચર્યથી પોપચાં બચકી.)

અરે ! પણ અબાણુ તું પ્રિતમનામથી ચે, સખી ?

ઉર્વશી (રમથી, બાણે)

મુરખ ! માત્ર અજ્ઞાત હું
રસાત્મ પ્રિયનામથી; નવ અબાણુ સ્નેહાબ્ધિની
મહા પ્રણયગિર્મિથી.

(આનંદોર્મિ અનુભવતી)

પ્રણયમસ્ત હિંડોલપેં
 ગુલે રસદ આત્મ યે નયનમાંજ ઢાળી નયન,
 ઉગે હૃદય ઊર્મિ લવ્ય રસઆશ મીઠી ગહન;
 મહા પ્રણયઅખિધને પરમ અંક શું નામની
 કરી જરૂર કે, સખી ?

ખીલ જળકન્યા (મરડાટમાં)

અહો ! વરણુનેય શો ઉમળકો તહને, ઉર્વશી ? ૧૦

ઉર્વશી (રસથી)

અને ઉર મહીંજ છે ઉમળકો, પ્રકુલ્લાવતો
 પ્રસુપ્ત ઉર પાંખડી રસમયી સખી ! ફૂંકથી.

(સ્મરણે સરતી)

પણે ખડકપેં હતી સુરજતાપ મીઠો સહી
 સુતી, જળ હલાવતી, મધુર ગીત ગુંજી રહી,
 સદા મન રહી વૃથા સ્વપનમાળ ગુંથી, સખી.
 “કદા મૃદુલ આત્મગોખ રસરાજ ગંધર્વની
 મહા વિમલ મૂર્તિ દિવ્ય સરશે અહીં સ્વર્ગથી
 અને પિયુહુદે કળી વિકસું હું ય કૌમારની.”
 ન લાન, શમણાં ભરી અધુકડી ઢળો આંખડી,
 તહીં સ્વપન મધ્ય એક તરતી કુંણી અંગુલી ૨૦
 અડી તરલ પોપચે મુજ, ઉઠી હું બેખાકળો,
 જ્વલંત રતિનાથ શી મનુજમૂર્તિ મીઠું હસી,
 “પ્રિયે, ઉર્વશી જ તું ઉર વસીય મારે” કહી
 લઈ કર મને ચુમી, હલમલીય હું ના શકી,
 મહા વિસમયે, ભયે શબ્દ એક બોલી નહી.

પહેલી જળકન્યા (સ્મિત કરી)

શબદ તું વદે, જુડી ?
રહી પ્રિયભુજે તરંગ સમ, વૃક્ષપે વલરી
સમી, ભરતિ ચંદ્રદેવ મુખ પેખીં ઘેલી રહડે
રહી ત્યમ તું ચે, પછી 'શબદ એક જોડી નહી'
કહે ? શરમ ના રહેને ?

૩૦

ઉર્વશી

મુરખ તું ચ શાને થતી ?
કથા મુજ પુરેપુરી ન સુણતી છતાં બાળતી
રહેને ? કદુ વદી કુંણા હૃદયભાવ શોષી રહી ?

(પળ થંભા.)

'ખસો દુર' પછી કહી ઘડકતી સરી દૂર હું.
'સુદૂર, પણ પ્રાણમાં પ્રિયતમે સદા હું રહું'
કહે; વચન શાં કહું ઉર વરાળગોટે ભર્યું.

ત્રીજી જળકન્યા, (સહાનુભુતિથી)

વરાળ નહિ, વાદળાં પ્રણયસૂર્ય સંતાડતાં
હતાં ઉર સખી, ઉઘાડ રસનાથ કેરો થતાં
વિદુષ પળમાં થયાં.

ઉર્વશી

કહે ત્યમ કબૂલ આજ.

૪૦

ચોથી જળકન્યા

અને મનુજ નેહમાં,
અરે ! તરફડાટ પૃથ્વી પર વારિકન્યા તણે
લલાટ નિરમાય તે સ્મરણમાં ચ આવ્યું નહીં ?

ઉર્વશી

સહો પ્રથમ ણાણુ એ કુસુમણાણુના, ને ડસો
મને સહુય સર્પિણી સમ પછીજ આવી અહીં.

(ધીમા પડી)

ઢળે ધસમસી નદી સમહરે, પળે તે સખી,
તરંગ તરશે કથા અકળ પ્રેમઉન્માદની ?
વળી વિમળ ગંગમાત શિવપ્રેમઉન્માદિની
સહો ય વિનિપાત લબ્ય પૃથિવી પડી, સાગરે
ઢળે કિલકિલાટ સાથ; જડતા તરંગે તદા ૫૦
ઉકેલ પિયુનેહના ગહનપંથ કેરા કદા ?

(નિત્રો ઢાળા)

હું એ ત્યમ ધસી, ઢળી પ્રિય કરે; ન જાણ્યું કંઈ,
પ્રવાહ ઉર ઊલટયો પ્રણયપૂર ફેરો જશે
કંઈ દિશ ? સહીશ શું ? વિકળ આમ હૈયે ણની.

ખીજી જળકન્યા (સ્ત્રીસુલભ જણાસાથી)

પરંતુ નવ નામ કે ?

ઉર્વશી

કહું અધિર, હું વહી “કવાણુ કામ કંદર્પનું ?”
સુધાસ્વર ઝરંત મંજુલ રવે સખી,એ કહે,
“પ્રિયે ! પુત્ર હું, ન નામ કંઈ, આપને નામ કે ?”
અને શરમમુગ્ધ હું વહતી, “નામ ? ના. સ્ત્રી જ હું”
-હજીય સમજી નથી શબ્દ કેમ યોદ્ધી શકી- ૬૦
પછી ઉમળકે લિયે સમિપ નાથ મીહું હસી
લઈ ફરિ ફરી ચુમી, થકવી દીધ હૈયે જડી
“અનામી ? અહ, તું, ન નામ મુજ, હાથ, દૈવે મ્હને

નકી દિધ તને, હવે ઉર ઉરે જડી જીવશું.
અનામી ! આત્મમાં જીવન સર્વ મારું લહું.”

(પળભર અટકી)

અને વચન મીઠડાં પ્રણયમંત્ર કૂંઝી ગયા.
અકલ્પ્ય અકળાટ, દા', વિકલ ચિત્ત મૂકી ગયા.
કરોડ રસચિત્ર હા ! નયન સન્મુખે ઉતર્યા
પિયુ પ્રિય તણાં; વળી અદિઠ ઓષ્ટ યે વિશ્વની
સુધા સકલ લે રહે સ્વપનમાં સદા ચૂમતા. ૭૦

(વેદનાથી)

અરે ! તરવરે હમેશ પિયુનેત્ર મસ્તીલચાં,
તહીં કયમ ભુલાય હા ! પ્રણયસ્વપ્નમાધુર્ય આ ?

પહેલી જળકન્યા

ફક્ત વેદના આટલી,
તહને મનુજ કુદ્રપે પ્રણય, હા ! અહિં ઉવશી ?

ઉર્વશી (સ્નેહથી)

નિરાશ કયમ થા, સખિ ?

બીજી જળકન્યા

હવાં મન હતાશ, આ શિશુહઠે સખિ, તાહરી
મહા સમદરે રમી અવનિ અંક જાશે શમી.

ઉર્વશી

ભુલે કયમ સખી, હવાં પ્રણયઅંક જાવું શમી.

ત્રીજી જળકન્યા

મતિ જ મંદ મોહે, તહીં કશી શિખ તને રૂચે ?

પહેલી જળકન્યા (વિચારે સરતી)

પરંતુ જળકન્યકા અવનિઆંક જીવી શકે ? ૮૦

ઉર્વશી (સ્વાસ્થ્ય જાળવી)

મને મન નિરાંત, કે હૃદયસાગરે નાથના
સદૈવ કુબ્રહ્મી દઇ વિવિધ દાવ હાવાં રમું.
સવેગ ચડવું તરંગ, પછડાટ ખાતી વળી
અહા ! પ્રિયભુજ મહીં; વદ પછી તમા શી રહી ?

(ખડકો ખતાવી)

અહીં ખડક શ્યામ આ, સમદરે ઉભા ભૂત શા
પરે, વિકલ વિહ્વલા સમ સવેગ દોડી, રહડી,
ચુમી, ઉર દખાવી પત્થર, અરે ! શી શાન્તિ લહું ?
અહીં અનિલ આ હમેશ મદમસ્ત ઘેલો ખની,
લિયે નિજ ભુજ મહીં કમળદેહ હર્ષે અતિ,
પરંતુ પળમાં પળે વિવશ પ્રાણ મૂકી, ક્યહીં. ૯૦
અરે ! ભરતિ ઓટ આ પ્રણયમાં સહું શે સખી ?

(નિશ્ચયથી)

નહીં પળ જીવાય નાથ વિણ, વેણ કૂડાં તમે
વહો, અહ ઉસો, વીંખો હૃદયપુષ્પ, આત્મા ચૂંથો.
વૃથા સરવ જ્યાં તરંગ પછડાટ ખાઈ થયું
વિદીર્ણ, જળ પૂરજ્યાં કંઠણ કોક કાંઠે રહડી
કરોડ કણ ચે, ગયું દિશ દિશેજ ભડી પછી.

પહેલી જળકન્યા

પરંતુ ક્યમ ભૂલતી વરણતાતના રોષને ?
વરી ન જળપુત્રી કે મનુજ, આજ તું લાડકી
પિતાવરણની અરે ! ઉદધિઆણ લોપી રહી !

બીજી જળકન્યા (બળગતી)

સુણી અધમ આ કથા સકળ ઇવ કચ્છી જશે. ૧૦૦

ત્રીજી જળકન્યા

કુબેરનગરી મહીં અજળ વાત આવી થશે,
“વરે મતુજ અપ્સરા, ધનદ છાંડી ગંધર્વને.”

ઉર્વશી (નિઃશ્વાસ મૂકી)

વૃથા સરવ ! હા ! વૃથા !

પહેલી જળકન્યા

નિશાકુસુમ પર્ણપે પવનમાં ન થાંભી શકે,
ટકે શિખ ઉરે, કદા પ્રણયવાયુ જ્યાં ઘૂઘવે ?

ઉર્વશી

પરમ સત્ય બોલી, સખી.
અને પળ ટકે, નમી કમળ પર્ણ પાંખેરશે
તુષાર જળગિંદુડાં મલ્લયનાથના ચુંળને.

ત્રીજી જળકન્યા

અકથ વાત ઉન્માદની,
વદે શબદ જે ન એકે અહ ! આમ બોલી રહી. ૧૧૦

ઉર્વશી

ઉરે પ્રણય માંડતો ડગ પછી સખી, વાત શી !

બીજી જળકન્યા (તિરસ્કારમાં)

કુળ કલંકિની !

[રાધથી ઉર્વશીનું વદન રાતું થાય છે. અપમાનથી રૌપરાતી, કમ્પમાના ઉર્વશી ત્વરાથી ઉભી થઇ જાય છે. એની મુદ્દેખ દેહલતા ગૌરવથી ટકાર થાય છે. સૂરજ ઉઠે અને કિરણકુસુમો વેરાય તેમ એની વેણીનાં પુષ્પો વેરાય છે.]

ઉર્વશી

તમે ઉર બળો, જળો, થરથરોય રોષે હવાં.

મને ન પરવા, ન ખોક, લય ના, ન કોનો તમા.

[તિરસ્કારથી પીઠ ફેરવી રૂપરાણી ઉર્વશી ખડકની પાછળ ઉછળતા મોજાઓ ઉપર ઝંપલાવે છે. વિદ્યુતને હૈયે લઇને વાદળી સરી જાય તેમ, સાગરમોજાં એની કોમળ દેહલતાને લઇ દૂર સુદૂર સરી જાય છે. જળકન્યાઓ વદને શોકરેખા ધરી શાન્ત બેસી રહે છે.]

પહેલી જળકન્યા (લાગણીથી)

અહો હૃદય ! મોહ અધ !

બીજી જળકન્યા

પ્રણયમસ્ત કેવી હતી ?

ત્રીજી જળકન્યા

કથા કરૂણ સાંભળી, વદનુતાત કમ્પી જશે.

ચોથી જળકન્યા

ચલો સમિપ તાતની.

ઉપાય થકી મોહનું સ્વપન તાત ટાળે નકી.

[દ્વરથી ધીરે ધીરે શંખનાદ સંભળાય છે. ચકિત હરિણીઓ સમાં મનોહર નયનો વિકસી સહુ સમદરપુત્રીઓ પાછળના સમુદ્રમાં નિહાળી રહે છે.]

પહેલી જળકન્યા

નકી વદનુતાત એ.

બીજી જળકન્યા (સવિસ્મય)

વરુણતાત !

ત્રીજી જળકન્યા

હુશે અહીંજ આવતા ?

ચોથી જળકન્યા

ઘડો સ્વપન કલ્પના કંઈજ તાતથી શુભ ના.

પાંચમી જળકન્યા.

નકી જળતરંગ આ કરણ વાત ગૂંજી જતા.

છઠ્ઠી જળકન્યા

કરીય રસવાત ના ગુપ્ત.

પાંચમી જળકન્યા (મસ્કરીમાં)

તહેને ઉર અજંપ કે ?

છઠ્ઠી જળકન્યા (ખભો ઉલાળી)

ઉહું, નવ મને કરી મનુજ પ્રેમની જંખના.

[રાંખનો ઘેરો ગભીર નાદ નજીક આવતો જાય છે. ખડકની પાછળ મોઝાનો હાથ વધતો જાય છે. એક પ્રચંડ મોઝા દહળી અને સ્થિર થાય છે. ઉપર સમુદ્રનાથ વરુણની ભવ્ય તેજસ્વી મૂર્તિ સાકારે યાય છે. જળની લહરીએ સમા વળાંક લેતા, કાળાભસ્મર વાળ વચ્ચે સૌમ્ય ભાવો નીતરતું વરુણનું દેહિયમાન વદન જળકન્યાઓ પ્રતિ શાસ્ત્રકથાભાવે નિહાળી રહે છે. વરુણનો ગંભીર સ્વર કણે અથડાય છે.]

વરુણ

ઉષામૃદુલ, પુત્રીઓ ?

પહેલી (પ્રણામાંજલિ રચી.)

નથી સરલ કોમળી રસમયી ઉષા આજની
કદીય નિરખી પિતા.

૧૩૦

બીજી

સમીપ તાત, આવી જુઓ.
ઉષા સુરૂપ અંગમાં રજસુવર્ણ રંગોળીથી
પુરા અતુષ રૂપ, શી વિમલ આજ હાસી રહી ?

ત્રીજી

તપો હરહમેશ તેમ, પણ...

વરુણ

કવણ કાજ થ'લી ગઈ ?

ત્રીજી

વહું વચન શાં, કહો ? અમ ઉરેય ઉદ્દેગના
તરંગ અહ ! તાત, વેગલર આજ ઉઠ્યા મહા.

વરુણ (સ્મિતધરી)

કથા ઉરવશી તણી ?

ચોથી

કથા કુળકલંકની ન તમથી ચ છાની જરી ?

વરુણ (સ્નેહથી)

અયે મૃદુલ પુત્રીઓ ! કવણ કાજ હૈયે ડરે ? ૧૪૦
અને કમળકોમળે હૃદય શી વ્યથા આ ધરે ?
હસો, જળ સરો, રમો, મધુર કિન્નરી કંઠથી
સમુદ્રનલ ગુંબવો, સુરજ તેજઅંગારના

ધરી ધવલ અમ્બારે કિલકિલાટ મીઠો કરે,
રહડો ખડક, લવ્ય રાસ રમતા તરંગે સરે,
ચુમે ગગન, ઝીલતા રસદ આત્મ ગંધર્વના
રહો છુતિ ભરી અનસ્ત રસપૂર્ણ રત્નાકરે.

(અનુભવગાંભીરે)

તહમે હૃદય ચીંતવો; કદીય વિશ્વવટોળમાં
જીવે ઉદ્ધિગ્ન્યકા ?

નિરંતર સહે ઉરે ભરતિઓટ જે પ્રાણ, તે ૧૫૦
સદૈવ નવ પ્રાણમાં પ્રણયઊર્મિ પોષી શકે,
મહાભરતિના તરંગ પછડાટ નક્કી સહે.
અને ઉદ્ધિગ્ન્યકા, ઉરતરંગ શાં જેમના,
વળી જીવન મુક્ત, એ ભુજ તણાય પાશે, કદા
જીવે? સ્થિરરહે ઉરોર્મિ? સહુ કલ્પના એ જુઠી;
સમુદ્રતનયા સદા સમદરે સુહાવી જીવે.

પહેલી (પ્રણમી)

થશે વચન સત્ય તો જીવન ધન્ય માનું; પિતા.

ખીજ

પ્રકુલ્લ મન, જો ટળે કુળઠલંક કેરી કથા.

વરણ

તજો હૃદય શોકભાર,

રમો સમદરે, જરીય. નવ ચિત્ત ચિંતા લહો ૧૬૦

કદા ઉદ્ધિગ્ન્યાણુ ના સ્વપનમાંય લોપી રહો. ૧૬૧

[સહુ કન્યાઓ સ્નેહથી, લક્ષિતથી, પ્રણામાંજલી રચી નમન કરે છે.
ખડક પાછળનું મોઢું નીચું નમે છે, અને તે સાથે વરણની મૂર્તિ
અદ્રશ્ય થાય છે.

સાગર કન્યાઓના લવ્ય સંગીત સહ દ્રશ્યને આચ્છાદતો આછો
આકાશરંગી પટ નીચે ઢળે છે.]

અંક બીજો

[એજ દિવસની ચંદ્રપ્રકાશિત રાત્રિ. આકાશમાં રૂપેરી કિરણો વેરતો ચંદ્ર પૃથ્વીમાની ભરતિ લાવતી ભમિંઓ પ્રકટાવે છે. સાગરનો સારોયે પટ એના સ્પર્શ માત્રે, પ્રિયતમસ્પર્શે ખીલી રહેતી યૌવના સમ, ચમકી રહી છે. સાગરના અતલ ઊંડાણમાંથી ધીરં, સુરીલું સંગીત વહે છે. પેલા ખડક ઉપર દેહલતાને લંબાવી ઉર્વશી સુતી છે. સાગર જેવુંજ એનું હૃદય મુખ્ય છે.]

ઉર્વશી (વિચારવેગે અકળાતી)

રહસ્યમય રાત્રિ ! શો તિમિર ગાઢ ઊબળાતો
હિમાંશુ ચમકે ! દ્યુતિ પ્રસરતી જળે ને સ્થળે.
પ્રકાશ કણ આ તરંગ તરતા અહા ! ચોદિશે.
મહેને મન વિચારની ભરતિ હા, ઉઠે, કે, અરે !
હશે હૃદયઅંધકાર શશિતેજ મીઠું સર્થું,
નિશા જીવનની હણી દ્યુતિ અનસ્ત પૂરી ગયું ?

(નિરાશ થતી)

હશે અગર આહવું ? શશિ સમર્પતો આત્મ તું
રુપે ધવલ ગિમ્બ સાગર અનંત અંકે, અને
ઝકોળ તુજ પુષ્પ અંગ જળમાં, તદા તાહરા
થતા અણ અણ અનેક જળલોહ મહોટે રહડી. ૧૦
હુંયે પ્રણયઅંક આત્મ અરપું, શું મહારું થશે ?

(શિર હલાવી)

પરંતુ અહ, શે ભુલું પ્રિયતમઓષ્ઠસીતકાર એ ?
વિસારું ભુજપાશ કંઠરવ મિષ્ટ કર્ણે સર્વો ?
મનોરથ, ઉમંગ, હોંશ, રસ, લાવ એવા કંઈ
સ્ફુરે, પ્રકટ થાય કે અરણ્ય, નેત્ર નાચી રહે.
રંગેરંગ ચક્રે મહા ભરતિ દિવ્ય આકર્ષણ.

સરે વિશદ શાન્તિ, ભૂત ઝળડી ઉઠે બીકથી
વિચાર મચવે અરે ! મહત વેદના કારમી
અશક્ત રડવા, ઉરે ઝુઝિયા ઘણી તે છતાં
પ્રભો ! વિષમ શી દશા !

૨૦

[ખડકના પાછળના ભાગમાંથી ક્યુંક અથડાવાનો અવાજ આવે છે.
ઉર્વશી વિચાર તંદ્રામાંથી ઝળકીને ઉભી થાય છે. શાન્તિમાં કોઈને પદરવ
સંભળાય છે, પછી મોઠો સ્વર સંભળાય છે. તે અપ્સરા ઉર્વશીનો માનવ
પ્રિયતમ પુરૂરવા, બુધ અને ઇલાનો કંઈપં સમાન પુત્ર છે.]

પુરૂરવા

પ્રિયે !

ઉર્વશી (ઝળકી)

ક્યહાં પ્રિય, તહમે ઉભા ?

પુરૂરવા (રસ ભરી)

પ્રિયે ઉર્વશી !

ઉર્વશી (દર્શનાતુર)

પ્રગટ થાવ જલ્દી, તણ

તુફાન, પણ ના રહે ધિરજ, બીક લાગે અતિ.

પુરૂરવા

અહીં તુજ સમીપ છું.

ઉર્વશી (વિકળ બની)

હજી અસત કાં વદો ? શપથ માહરા પ્રાણના.

વદો કંઈ દિશે ઉભા ? કવણ કાજ થ'લી ગયા ?

પળો યુગ સમી સહી દરશને તહમારા, સખા.

પુરૂરવા (સ્વરમાં અમી ભરી)

પ્રિયે ! પ્રિયતમે !

૩૦

ઉવેશી (ધીમેથી, સશોક)

શબદ મિષ્ટ કેવા અહો !

પુરૂરવા

ત્વરા પ્રિય, કરો હું નાવ સહ આપ કાળે ઉભો.

ઉવેશી (શિર હલાવી)

અહો વિધિ !

પુરૂરવા (ચમકી, નજીક આવી)

અરે ! ઉર વિષાદ શો ?

ઉવેશી (હૈયું ઠાલવતી)

વિષાદ, ઉકળાટ, કંપ, અતિ મોહ મૂર્છિત હું.
દગે તિમિર ભિતર્યાં ભયવિચાર ભૂતો લઇ.
વ્યથા અકળ પોપચે જગતભાર રૂહેતી ભરી.

પુરૂરવા (અકળાતો)

વૃથા ભ્રમિત શું બની તુ'ંય તરંગ જુઠે મ્હડી ?

ઉવેશી (શોકભારે)

ભ્રમિત ! ભાન ભૂલી ! નકી ?

મ્હને સમજ ના પડે, મતિય મંદ મારી બને. ૪૦
અસત્ય સત પૂંજમાં સત કયું, ન લાળી શકે.
કંઈ દિશ ઉરોર્મિ આજ ઉમટે, ન જાણું અરે !
કહો પ્રિય, મનુષ્ય સાથ જળકન્યકા પૃથ્વીને
પટે ચ ઉતરી ? વસી ? દયિતસંગ જીવી ? હસી ?

(પ્રિયચક્ષુમાં નિહાળતી)

પરિશ્વજનમાં સુગાઠ ગળશું, સ્મિતે રાગશું
 સદૈવ? વસશું વહી પ્રણય નિત્ય નેત્રો તણાં?
 ઉરોર્મિ શુચિ આપણી, હૃદય હુંકે ઉખા મહી
 હમેશ ઉગશે,? પ્રકુલ્લ કરશે? સુહાવી જશે?
 વહો પ્રિય! તરંગ નિત્ય રહુડશું મહોલ્લાસમાં?
 અને પ્રણયચોટમાં ન પછડાટ આત્મા સહે? ૫૦

પુરવા (સશોક)

હૃદય ઠાલવી તું રહી?

ઉર્વશી.

રહો, ભરતિ આ પ્રચંડ શમવા દિયો તો ખરા.
 અતાગ જળમાં સરે અરવ નાવ આવી કદી
 તુફાન મન કલ્પતો અનિલ પાંખ ખેંચાળી કરી
 ઘડીક ડુબતી ઘડીક નલ ચુંબને ઊડતી
 કરે તરલ નાવને, પ્રિય! અજાણુ એ વાતથી?
 અરે! ત્યમ વિચારના અનિલ સામટા ઊછળી
 કરે પ્રણયભંગ, આત્મ રસરેલ શોષે, વળી
 સુકોમલ તુષાર શા હૃદયભાવ મીઠા હરી

કરે નિરસ પ્રાણને-

૬૦

પુરવા (આશ્ચર્યે ડૂબી)

અજળ વાત આ શી કહે?

ઉર્વશી (નિઃશ્વાસ મૂકી)

ખરે અજળ વાત; આત્મ પણ અંધ એથી બને.
 કુંજો કુસુમઅંગ શલ્ય નિત નિત્ય ભોંકાય, ને

‘મનુષ્ય સહ અપ્સરા પ્રણય તૃપ્ત થાશે કદી ?
અને ઉદ્ધિકન્યકા અવનિષેઃ પ્રકુલ્લે હગ્ની ?’
સ્વયમ ઉર હલી પુછે વિવિધ પ્રશ્ન, જાણું નહી ?
જવાબ. અહ ! ના કશું કઠિન કંટકો તીર શા
કડીંજ ખુચતા ? અરે કવણ કાજ કાળી વ્યથા ?

[વિચારની સૂતાવળે અકળાયલી ઉર્વશીને બાહુમાં લઈ કંદર્પભૂતિ પુરૂરવા
એને હેયે ચાંપે છે, જાણે ત્યાંજ મુંઝવણો ચમકવાની ન હોય ! થોડી પળો
વીત્યે, એનો સુધામય સ્વર એ શાન્ત વાતાવરણ ભરી દે છે.]

પુરૂરવા

પ્રિયે ! પ્રિયતમે ! હવાં હૃદયઝાળ હેયે જડી
શમાવિશ. ટળી જશે વિપદ, વેદના શોક, ને ૭૦
તુકાન તવ દેહવેલ ભુજ માહરે જે પળે
વિટાઈ વળશે તદા. ધબક આત્મ કેરી સદા
પછી ધબકશે અહા ! ગગનગીતને તાલ દે
સ્વરે મધુર. ને અલેહ ઉર પામશે, તે પળે
કહે પ્રિય, ઉરે ન શું પ્રણયસૂર્ય સાચા ઉગે ?

(પળ થ'ભીને)

મનુષ્ય સહ અપ્સરા, અહ ! શું નેડ ખોટી દિસે ?
પૃથા ઉદ્ધિ એક તો રસતરંગ દેવા ઉઠે ?
પછી પ્રણયતૃપ્તિની પ્રિય, પળેય શંકા ધરે ?

(દૂરનાં દશ્યો ખતાવી)

પ્રિયે સરલ ! ને પળે ગગનતાત હર્ષે રહ્યા
ધરા ઉર ઝળુંબી. આ વિદ્યુ ચ ચૂમતો વાદળી, ૮૦
સમુદ્ર રસપૂર્ણ ને સરિત કોટિ ચૂમે હસી.
પરિશ્વજન આ અનંત દગ તું ન પેખે કદી ?

(પ્રિયવદન કિંચુ લક)

તું એ કમળકુસ્તથી લલિત મુગ્ધ ચેષ્ટા કરી
પદે જળ ઉઝાળતી સરકતી, અનંગે તારી
રહી ખરક, પુષ્પબાણ રતિમંત્ર મૂકી વિધી.
તહને વિવશ તું બની વરકુટુંબજાળે બળી.
શિશા ઉર દબાવતી અકથ આશ જાંખી રહી.

ઉર્વશી (અવિરમય)

રજે રજ કહો તમે, સ્મિય શું હતા આપ કે ?

પુરુરવા (સ્મિત કરી)

યુવાદુહયજાંબના કદિ ચ અન્યથા નંલવે
પ્રિયે ? સુર વસંતના મધુર કોકિલા કંઠનાં લલ
સદા, ત્યમ યુવા અનંગસુર આત્મ પોષી રહે.
પછી દિવસ એક એ અરવ મંગ શું છ ઉઠે,
હલે ઉરગટા, રંગેરંગ ઉર્મિ બળી પડે.
હજો સ્વપનમધ્ય કો વિરલ મૂર્તિ જાંખી રહે.
અકલ્પ્ય અકળાટ, લાવ કંઈ દોટ મૂકી ધસે.
વળી વિવશ આત્મ કો અગતજાળ મીડી સહે.

ઉર્વશી (આશ્ચર્યપૂરે તણાતી)

સરવ વાત મારી કહો ?

પુરુરવા

કથા સરવની પ્રિયે.

અને દુગ પડે પછી વિમલ રમ્ય તારુણ્યની
સદા સ્વપન જાંખી તે, પ્રણયદોચને પેખતી ૬૦૦
તૃષા અધિર પ્રાણની, પરમ મૂર્તિ કંદર્પની.
તદા દુગ દુગી પડે, અધુરકાં પરંતુ રહી

જુવે, નયનથી વદે શબદહીન વાચા, વળી
સમર્પણ કરે યુવા મન શરીર આત્મા બધું
ઢળે ચરણ રૂપવિદ્ વપુવેલ કંઠર્પના.

(ઉર્વશીનો કર ગ્રહી)

પછી કર લઈ વદે, “પ્રિયતમે સુહાવો મહને,
કરો જીવન ધન્ય આપ પગલે પધારી હૃદે.
કૃતાર્થ મુજને કરો. હૃદયરિદ્ધિ જે રંકની
રહો વિષમ કાલકૂંક થકી નિત્ય રક્ષી અહીં.
કરે મૃદુલ શાન્ત કલાન્ત ઉર થાય તહારા, પ્રિયે. ૧૧૦

ઉર્વશી

અબળ પાસ પ્રાણેશની
બાંધી અફળ આશ આ.

પુરૂરવા (ન સાંભળ્યું કરી)

ઉગાડ ઉર રાનમાં કુસુમ કેમળાં, તાહરા
કરે મૃદુલ, વારિસિંચન કરી જ રક્ષી રહે
બધોય પરિપાક, ભાવ કુસુમો, મહારિદ્ધિ જે
અકિંચન તણી, પ્રિયે, પ્રિયતમે, પ્રિયે ઉર્વશી.

ઉર્વશી

અવ રહો, હવાં નાથ, આ
કથા નવ સહાય, હા !

પુરૂરવા (વિવાદમૂર્તિ શો)

કહું કવણ અન્યને હૃદયવાત, ભાંડી વ્યથા ?
કથા પ્રણયની અરે ! અબુધ લોક બૂઝે કદા ? ૧૨૦
રહું કવણ સાંભળે ? કવણ આત્મ મારી તથા ?
રડી ટળવળું મરું જગત લોકને શી તમા ?

જહીં નિહુર દૈવ હા ! સુખદ અંક સંતોષનો,
દયા ઝરણનો, સદા શરણ તમ આત્મા તણે
હરે, અહ, તહીં કશી જીવિતઆશ ભગનાશને ?

(કેપોલે કર ધરી)

અને વિકટપંથ આજ પ્રણયોર્મિ કેરો બને.
થતાં ભ્રમિત તું, અરે ! તિમિર આવરે યે મહને.

ઉર્વશી (સશોક)

હું યે તિમિરપાલવે ટળવળી રહી એકલી.

પુરૂરવા

નવ પછી તું એકાકિની,
યદા રસદ આત્મ કેા હૃદય ચાંપશે હેતથી. ૧૩૦
સમુદ્ર શમતા બધા સરિત ભાવ, નહાની વળી
વિરાટ જલ-ભિર્મિમાં સરિત ભિર્મિ જેવી બની
રહે, ત્યમ બની રહે હૃદયભિર્મિ મહારી તું યે.

(શમણાં જગવી)

સ્ફુરંત નવ બુદ્ધબુદ્ધો સ્મરણના તહને ઉર્વશી ?
પણે ખડકપેં, અહા ! સ્વપન અંક સાથે સરી
અનૂપ શમણે રચી સુખદ સૃષ્ટિ સંસારની,
અને વદન ચૂમતાં જીવન સાર લીધો ચુમી.

ઉર્વશી (સ્મરણે સરતી)

જીવંત સહુ ચિત્ર એ.

પુરૂરવા

અને અચલ કોલથી જીવન એક કીધાં વળી ?

ઉર્વશી] _____ [૧૨૯

ઉર્વશી

ભુલાય ઉરથી ન એ.

૧૪૦

પુરુરવા

પછી ક્યમ મને દમે કઠિન શબ્દ આવે, સખી ?
અલો જીવન ! નાવ આપણુ વિલાંબ સાંખે નહી.
ઢંહડી બસ તરંગ સૌમ્ય શશિતેજ પીલું હસી.

ઉર્વશી

નકી ?

પુરુરવા

અસત્ય પણ માનતી પ્રિયતમે ? અરે ! હા, વિધિ !

ઉર્વશી (પ્રિયશોકે શોકાતુર બની)

જીવનનાથ ! બહાના ! સખા !

પુરુરવા (બાહુ લંબાવી)

પ્રિયે ઉરવશી !

ઉર્વશી (ફૂટી પડતી)

અહો કુસુમ દેહ હસ્ત અરધું તહમારે, પ્રભો.

પુરુરવા (ઝીલી, ચૂમી)

પ્રિયે ! ઉરવશી !

૧૪૯

બાહુમાં લઈ પુરુરવા ખડક પાછળ રાખેલી નાવ પ્રતિ જવા વળે છે.
સાગરના અતલ બિડાણમાંથી વેદનાના સૂર, વાતાવરણને ભરી દે છે. અંદ્ર
પુરુરવસના પિતામહ, મલકે છે. તેજ વધી પડે છે.

ઝીણા જળરંગી પડદો દશ્ય ઢાંકી દે છે.]

અંક ત્રીજો

[થોડો કાળ વીત્યે, એજ સમુદ્રકાંડાની એક સંધ્યા. આકાશમાં સંધ્યાએ મનોહર રંગોળી ખરી છે. પવન મંદ વહે છે. સઘળું શાન્ત, નિરાશ્વ પડ્યું છે. સાગરમાં હવાં અત્યારે, તરંગોનું લાસ્ય નથી. માત્ર આછી આછી લહેરીઓ આવે જાય છે. થોડાંક સાગરખંખીઓ પાંખો પ્રસારી લહેરથી તરતાં હોય છે. સદૈવ તરંગનૃત્યે રાયતા જળહૈયાને ન રૂચે એવી શાન્ત સપાટી છે. ત્યાં વિપાદે ઘેરેણા પુરૂરવા સ્હામે ઉભેલી અકળાતી, મુંઝાતી, અને તરંગે ચડતી સાગરકન્યા ઉર્વશીને મરોઝ નિહાળતો હશે છે. ઉર્વશીની દષ્ટિ સમુદ્રની શાન્ત સપાટી ઉપર ઠરી છે.]

ઉર્વશી (શાન્તિ ન મહેવાતાં)

તહમે રવ મુણો છ કંઈ?

પુરૂરવા (વેદના શબ્દે ભરી)

ખધું અરવ લાગતું અવશ આત્મને, ઉર્વશી.

ઉર્વશી (અકળાતી)

અરવ? શાન્ત? સૂનું ખધું?

પુરૂરવા (સવિપાદ)

અચેતન ઉરે પડે શબ્દ? સંભળાયે કશું?

ઉર્વશી (શોકપૂર્ણ)

અરર? ભિન્ન કેવી દશા?

સમુદ્ર પટ શાન્ત, શી ઉર તરંગલીલા છતાં?

(ધડકતી છાતીએ હથેલી મૂકી)

અહીં હૃદય આથડે જલધિછોળ, કણે પડે

અનંત અવિરામ ભવ્ય રવ, વારિ હૈયે સ્ફુટે

સવેગ, ભરતી સ્ફુટે ઉમળકે મહા ભેટવા

અનંત નભ, બંધ હા! કંઠણુ સર્વ તૂટી પડે. ૧૦

‘ધરો ડગ સમુદ્રપંથ’ કહી શબ્દ કોના રહે.
અનાણુ પથ ગ્રીધતી અદિઠ અંગુલી નહોંતરે
ખનું વિકળ, પંથ કો અગમ પ્રાણુ અંખી રહે.

(સહજ થંભી)

અસત્ય રજ ના કહું પ્રિય, અશાન્ત કેવાં રડે
કહો ગગનનેત્ર મેઘ સહુ ક્ષુબ્ધ દોડી ઉઠે
પછી? લહર ને ધસે મલયમંત્રથી મસ્ત થૈ
સમુદ્ર પળ શું, કહો, ભરતિ ભવ્ય ખાળી શકે?
હુંયે હૃદયનાથ, પૂર ઉમટે, ન ખાળી શકું

પુરૂરવા

તહને અવર અંખના હૃદયમાં, પછી વ્યર્થ સૌ.

ઉર્વશી (ચમકતી)

મ્હને અવર અંખના?
સદા પુરૂરવા તણી પ્રણયમૂર્તિ હાસે જહીં ર૦
હૃદે, નયનમાં, રંગેરંગ...

પુરૂરવા (વચ્ચેથીજ)

અહં! પ્રણયમૂર્તિ એ, ઉર્વશી?
પ્રયાણ કરતા ડગો કદિય કદિપયા, શું નહીં?
સુકોમળ સુરેખ કુંકુમકિનાર પાદાંબુજ
હવાં પ્રતિપદે દળે હૃદય વજ્ર શા, છૂંદતા
ઉરોર્મિ. તવ શી દશા પ્રણયમૂર્તિ કેરી, પ્રિયા?

ઉર્વશી (પોપચાં ખીડતી)

તમે મુજ વિષાદની જરી કલ્પના તો કરો.
રડું નયનથી તદા જળ વહી મહાવેગથી
દળે સ્વપનદેશની સહજ તેજછાઇ કુણી ૩૦

રચે વિમલ લોભ, ચિત્ર નવલાં અનેરાં મહી
થતાં પ્રકટ; નેત્ર શે પ્રિય હું બંધ રાખું તહીં ?

પુરવા (દ્વાક્ષથી)

રસદ ચિત્ર ગંધર્વનાં ?

ઉર્વશી (કમ્પીને)

અસહ્ય ઉપહાસ આ.

અરે ! નવ ઉરે દયા વ્યથિતની, કુંણા પુષ્પની ?
શશાંકકિરણો અહું રવિસમા તપો તે ધડી.

(સ્વપને સરતી)

કઠોર વચ્ચને વધે વિષમ તીવ્ર આ વેદના.
પળે પ્રતિપળે બને હૃદય બહાવડું ફૂટવા
સમુદ્રજળપે, અહો ? રસતરંગપે ખેલવા.
પદે જળ ઉછાળવા, મધુર ગીત કે ગુંજવા. ૪૦
ઉરે રવિ હિમાંશુનાં સુભગ તેજ બીડું સદા,
'અરે ! અવરપે પિયુ પ્રણય' ભાન જાગે તદા
ઉષા, લલિત સંધિકા, રજનિના ન સંતાપના
રહે ન કંઈ પાર, શી મધુર મસ્તિ કેરી મઝા ?

(ખડક સૂનાં જોતી)

અરે ! અરવ એકલા ખડક ક્યામદેહી તણાં
ઉછંગ આવ ઉર્વશી વિણ નકીજ સૂનાં થયાં.
ફરી બસ ઉમંગલેર, રસલેર, મસ્તિ ભરી
રંગેરગ ધસી પડું; કિલકિલાટ મીઠે ભડું
વિશાળ જળકોતરો. જળચરો હસાવું, વળી
ઢળેલ નયને કુંણા કુસુમપોષ્યાં ઊગડી ૫૦
નિહાળું રસથી ભુરી ટમટમંત કીક્રી મહી.

પુરુરવા (ધેણી સમ જોઈ, મુંઝાઈને)

પ્રિયતમે !

ઉર્વશી (ભાનમાં આવી)

અરર ! સ્વપ્નઘેલી બની.

ક્ષમા પ્રિય, અભાન હું વચન કોઈ ફૂડું વહી.

તરંગ તટ આફળી ઉર અશાન્ત મારું કરે,

સરવ બુદ્ધિ મારી ફૂળે.

પુરુરવા

બધૂંચ શમશે પ્રિયે, ઉર તુફાન તારું શમ્યે.

[અકળાતી, મુંઝાતી ઉર્વશી ગરીબકું વદન સાગરસપાટી પ્રતિ રાખી ઉભી રહે છે. એના કમળકોમળા કર ડોકે લટકતી કમળમાળના પુષ્પોની પાંખડીઓ ચૂંટી, ચૂંચી નાખતા હોય છે.

દર દર સૂરજદેવ ફૂળી જવા નીચા ઉતરે છે. વાતાવરણ શાન્ત છે. એક સાગરપાંખી ઉર્વશીના શિર ઉપર ચક્રરાવો લઈ, ટહુકી, પાછું સાગર પ્રતિ ઉડી જાય છે.

સહજ ધ્રૂજને, ચમકીને, ઉર્વશી ટકાર બને છે.]

ઉર્વશી (ગળગળી બની)

વરુણતાત એવું વદ્યા ?

નકી ? સ્મરણ માહરું પણ ન તાત ભૂલી ગયા ?

(ફસ્ફું ખાઈ)

ભુલે કયમ ? કહી કહી ઉરવશી, ન વાતસલ્યના ૬૦

ક્ષણે ચ હળવા થયાં ઝરણ તાતહૈયા તણા.,

પળે સ્મિત ન ઓસર્યાં જનકઓષ્ઠ ઓદાર્યનાં.

અરે ? નિકુર હું જ, અંશ ઉર નાં દયાનો, પિતા.

પુરૂરવા (અકળામને સ્વગત જેમ)

ભ્રમિત ચિત્ત ત્યાં શું કરું ?

જહીં તટુ ચ ભૂત શા, સરિત કાલ શી પુષ્પમાં
મહા મણિધરો સુતા, મલય અગ્નિજ્વાલા સમો.
કઠોર જહીં પાળીના કિલકિલાટ ! હા, દૈવ, હા !

ઉર્વશી

દશે દિશ ભરી અરે ! વચન આમ ગુંજી રહે.
“ધરો પદ પિતાગૃહે ઉદ્ધિપુત્રી હાવાં તહમે.
જ્યહાં ઉગમ ત્યાં થવું વિલય. તાતઆદેશનો ૭૦
વિરોધ નવ સંભવે.”

પુરૂરવા (ઉર્વશી સાંભળે તેમ)

પ્રપંચ, છળ સર્વ આ અધમ દુષ્ટ ગંધર્વના

ઉર્વશી

તમે ક્યમ વિસારતા પરમ સત્ય પ્રાણેશ, આ,
સમુદ્રતનયા ઉરે ભરતિઓટ કેરી સદા
સહે પ્રબળતા ? વળી હૃદય ભિર્મિકેરી કલા
રૂપાંતર મયંક શા વિવિધ નિત્ય રૂઢેતી સહી ?

પુરૂરવા

હૃદય ! ભિર્મિ ! હાવાં અરે !
કશાં સ્વપન કદપના ?

ઉર્વશી

કલા કનકપાત્રમાં ધવલ પૂર્ણ અંદેશની
ભરી, ગટગટાવિને, રસદ મત ગંધર્વ સૌ ૮૦

લઈ અનિલ સાથ, દિવ્ય અવિરામ સંગીતની
 વહાવી રસછોળ, મુગ્ધ જળકન્યકાઓ બધી
 સવિસ્મય સુણે અલૌકિક અનંત સંગીતની
 સુરાવલિ જહીં પણે ખડકપેં, તહીં ઊતરે
 સમુદ્રતનયા સહે વિવિધ નેહચેષ્ટા તણી
 ધરી હૃદય આશ; તે પણ પ્રચંડ કમ્પાવતી
 દર્ધ હણહણાટિ, અગ્નિશિખ કેશવાળી છુટી
 મુકી, શિખરફાળ દે, વદન પ્રીણુ ભતાં વહી,
 કરાલ વિકરાલ કોડ હય પાણીપંથા તહીં
 પિતા વરુણના, અન્નણુ રતિનાથચાપલ્યથી ૯૦
 અનૂપ સરલા સમુદ્રતનયા સહુ રક્ષવા
 ચહુડે મલપતા મહાભરતિ ઓમચૂંબી સમા.

(ધામી પદ)

કદી જળતરંગના લિષણુ નર્તનો નાથ; આ
 પડયાં નયન ?

પુરવા (નિશ્વાસ નાખી)

વિસાત અહ ! કયાં, જહીં તવ તરંગનૃત્યે સદા
 રહ્યું ઉછળવું, પ્રિયે ?

ઉવેશી

વિષાદ અળગો અરે ! પ્રિય. પળેય થાશે નહીં ?
 વસે ન ઉર પુત્રીને ભરતિ તાતહૈયા સમી,
 કરાલ ગતિ ઓટનીય ?

(હૈયે હાય મૂકી)

ક્ષણે ધસમસે મહાનદ પ્રચંડ અજ્ઞાત કો ૧૦૦
 સમુદ્રદિશ ચિત્તખુદ્ધિ વમળે ધુમી ફૂળતી

અમાપ જળમાર્ગ માત્ર જ તરંગ જાવું રહ્યો.
 અને ક્ષણપછી શમ્યે ભરતિ, ઓટ આત્મા સહે.
 શમે સહુ તરંગ, મંદ થડકાર હૈયે પડે.
 સુદ્ધર પળતી ઉરોર્મિ સહુ શોકભારે નમી
 ઢળે જલધિઅંક નીંદર અનંત આશાધરી.
 તુષાર સમ ઓટભાર મુજ પુષ્પ અંગાંગની
 હરે વિમલ ભિર્મિ; અંતર દશા ન કારુણ્યથી
 છલોછલ ભરી ? દયા ઝરણ અંખતી ? રે ! હવાં
 વળે હૃદયભાવ સૌ ગૃહભણી જવા નાથ, હા ! ૧૧૦

[અટકે છે, કેમકે સાગરમાંથી સ્વર ઉઠે છે. સંપાદી હલી રહે છે. એક જળકન્યા સાગરમાંથી અડધી બહાર આવી, તાળી પાડી, સુરીલે કંઠે સખીવંદને બોલાવે છે.]

પહેલી

ઇલા, સુનયના, કલા, અરુ, તલા, સુકેશી, પ્રલા.

[સુરેખ દેહલતા પાણી ઉપર લાવી, જળકન્યાઓ સખીની ચોપાસ વીંટાઇ વળે છે. નેત્રોમાં પ્રશ્નો તરે છે.

બીજી

કશું તવિન ?

ત્રીજી

કહ્યું વરુણતાતને, 'નવ સહાય હા ! ઓટની
 પળેય અવ શાન્તિ ઘોર ?'

ચોથી

શમી ભરતિ સાથે ભિર્મિ ઉરનીય, શી દેવની
 વિચિત્ર ઘટના, ઇલા ?

પાંચમી

મહુને બસ ગમે સવેગ મહુડવું તરંગે, પ્રભા,

છટ્ટી (મશ્કરીમાં)

અને વદન બ્યોમનું ચ ચુમવું ?

પાંચમી

પડી ન કદિ તુંય પાછળ, પછી ઉપાલંભ શા ?

[સહુને મુખે સ્મિત વિલસે છે. ઉર્વશી પુરૂવા સવિસ્મય આ વિચિત્ર ઘટના નિહાળી શાન્ત હલાં રહે છે. પહેલી જળકન્યા સસ્મિત સહુને શાન્ત રહેવા સૂચવે છે.]

પહેલી

રહો, અવ સુણો સવિસ્મય કથા કુલોદ્ધારની, ૧૨૦
પળે ઉરવશી ફરી ઉદ્ધિઅંક; શી આ ઘડી ?

[હર્ષના મંજુલ સ્વર સંભળાય છે, ચારે દિશામાં.]

બીજી

કવણુ ઓષ્ટ સુણ્યું, સખી ?

પહેલી

વરુણતાત આવું વદા,
ગૃહે પિતૃતણા વળે ઉરવશી, સુસત્કારની
પ્રસન્ન કરતી રચો વિવિધ ઇન્દ્ર કેરી છટા
ધરી વિહસતી અનેક રચના; સુસંગીતની
લહેર મૃદુ મીઠડી જલપટે પ્રસારો, ફરી
સુલંગ વપુવેલના જલ તણા કુવારા રચો;
તજી ઉરઉછાળ શાન્ત કુમળી ઉરોર્મિ ધરો;
સિતાર, મૃદુ બીન, વીણ મધુ મંજુ સંગીતની ૧૩૦

સહે ઝણણવા દિયો; પ્રણય પૂર્ણ હૈયે તહમે
સુતા પ્રિય તણું સુસ્વાગત અપૂર્વ હર્ષ કરો.

બીજી (સાનંદાશ્ચર્યથી)

અકલ્પ્ય અહ ! શી કથા !

ત્રીજી

વળે ઉરવશી ગૃહે, મનુજ ગાહું હૈયે ઢળી
બની પ્રણય સોમ, પાન થકી મસ્ત, પ્રેમાંધ શી ?
રહસ્યમયે આ કથા ?

ચોથી (હસીને)

અગર દેવ ગંધર્વનાં
રહી જ રસપૂર્ણ ચુંબન તણી ઉરે ઝંખના ?

[પુરુરવાની સૂચક દષ્ટિ ઉર્વશીને વદન રતાશ જન્માવે છે.]

પાંચમી (સાનના ગાંભીર્યે)

કય હીં મનુજ, ક્યાં ઉરોર્મિ પ્રણલા ? ઉરે પદ્મલે
શમે વરતુલે ટુંકે ભરતિ આલચૂંખી કદા ? ૧૪૦
મનુષ્ય ! અહ ક્ષુદ્ર હીન, નિજ પંડ સીમા તણ
કદી દગ ભવિષ્ય ભૂત રસથી ન ઊકેલતાં,
કદી ડગ ભર્યાં ન સીમ સ્થળકાળને લોપવાં,
કદી ન ભુજ વિશ્વ આલ ભરતાં, ન રે ! ઝંખના
અગાધ અવકાશની, ક્ષિતિજની, પૃથાની, ન વા
રહસ્યમય મેઘનાં સુરૂપ કોટિ ચિત્રાંકને
તણી; સ્થિર ન ચિત્ત, વિશ્વ કવતું સુમંજુસ્વરે
પડે બધિર કર્ણ મત્ત જગના, વિસંવાદના
રવે અતિશ ક્ષુબ્ધ ?

કય હીં ભરતિ છોળ, કયાં મનુજ દેહડી રંક; કયાં ૧૫૦
મહા પ્રણય ધોધ, કયાં શિવ સમર્થ કેરી જટા ?

[સહુ ગભીર વદને શાન્ત રહે છે. કોઈને કશું જોલણું સૂજણું નથી; એટલે-]

પહેલી (મીઠો ઠપકો દઈ)

કરી વદન શોકછાય ?

ગભીર સહુ શોકમૂર્તિ સમ આમ પાપાણુ શી
ઉભી કયમ ? પળે ગૃહે ઉર્વશી ન પ્રેમોર્મિનાં
તરંગ હૃદયે રહડે ? પ્રિય સખી તણા સ્વાગતે
ઉરે ન રસ હર્ષ કે ?

(સહુ સળવળે છે)

સમુદ્રપથ આવતી સુતનુ કન્યકા લાડકી
ઉછંગ રમવા, પ્રકુલ્લ હસવા, નિહાળી ઉરે
વિરાટ હરખે. વિમુક્ત નિજ અંશ આજે વળે
ગૃહે, ઉદ્ધિઅંક શાશ્વત અનંત નિદ્રા મહીં ૧૬૦
સુનેરિ શમણાં લસંત નિરખે. ગૃહે તાતના
અકલ્પ્ય રસઅંદ્રિનાં, નલ વહંત લાગીરથી
તણાં, તરલ તારકે તગતગંત વારિવહન
અખંડિત ઉરપ્રભા, વદન તેજ પૂર્ણેન્દુનાં
જહીં સુરખિ રમ્ય ગાલ ધરતી ઉપા સન્ધિકા
સદૈવ. વહતો જહીં મલય મંદ, સોમે ભર્યા
લસે કનકપાત્ર કોટિ સહુ આષ્ટ આમંત્રતાં
તહીં; અવ સુરેખ દેહ રસમૂર્તિ શી ઉર્વશી,
સખી પ્રિય, ધરે કુંણા કમળપાય શી હર્ષની
અમોલ પળ ! શો પ્રસંગ !

૧૭૦

(અઠકાને, સહજ)

હવાં દઈ મૃદંગથાપં, લઈ ખંજરી, નૃત્યની
સહે રણકવા દિયો પદનુપૂરની ઝાંઝરી,

વિરામ નહિ લેશ ધન્યપણ ઉત્સવે, ઊર્મિ સૌ
મચ્છે, મૃદુલ તાલ કેમલ હથેલી કેરે દધ
અનંત રસ રાસમાં. વૃણુતાતઆજ્ઞા સહુ
ધરે શિર, રચી કુંણા કર તણી પ્રણામાંજલિ.

[સહુ વારિનાં સત્ત્વે મંજુલ નાદે સ્વાગતનું સુમધુર ગીત ગાય છે. સાગર
પટ સંગીતરવે છવાઇ જાય છે. ઉર્વશી ઉછળતે અંતરે, મૌન રહી સાંભળી
રહે છે.]

સાગરને પાળ પાછાં આવો હો સુન્દરી,
સાગરને પાળ આછાં સોણલાં હસે.
સાગરની ચુંદડી સ્વીકારો હો સુન્દરી,
ચુંદડીને કોર કોટિ હીરલા ઝગે.

[ગીત શમી જઇ માત્ર ધ્વનિરૂપેજ રહે છે. શબ્દ સ્વરમાં લય પામે છે.
ધીમી ધીમી સંગીતલહરી આકુ રહે છે.]

ઉર્વશી અને પુરૂરવા મૃદ, મૃદ એકબીજા પ્રતિ નિહાળતાં હતાં છે. સમુદ્ર-
તટે ભજવાયલી લીલા અને નિમંત્રણ ગીત બન્નેમાં ભિન્ન ભાવો પ્રકટાવે
છે. ઉર્વશીના વદન ઉપર સ્વાર્થણ, ઉદ્ધિસ્વામિત્વના સ્વીકારની ભાવના
છે. અબળ બની, યુવતી એ લબ્ધ 'અહીં, અહીં' એવા દિવ્યતાદને વશ વતે

છે. વાચ્યા અશક્ય બને છે. આકર્ષણ, સાગરનું, પ્રબળ બને છે. ;

પુરૂરવા દીન વદને, સશોક, સધળું સમજ, ભાવિને આધીન બને છે.
ઉર્વશી સાગરના જળમાં ઉતરે છે.]

પુરૂરવા

પ્રિયે !

[ઉર્વશી વદન ફેરવી કરૂણ દષ્ટિથી પુરૂરવાને નિહાળે છે. જવાની આજ્ઞા
યાચતી દીન દષ્ટિ પુરૂરવાને હૈયા સોંસરવી જતી લાગે છે.]

પુરૂરવા

અરે ! પ્રણયઅંધ પ્રાણ !

પળે ય નવ કલ્પના પ્રણયમગ્ન દ્વેષે ઉગી.
સમુદ્રતનયા ઉરે ભરતિઓટ પ્રાણલ્યની ૧૮૦
સમાન ગતિ.

[ફરી ઉર્વશી દીન વદને આજ્ઞા માગતી હોય તેમ દષ્ટિપાત કરે છે. પુરૂરવા ભાંગેલે હૈયે રજા આપે છે.]

સ્મિતાંકિત સમુદ્રની વિમલ ચુંદડી, સુન્દરી,
સુરેખ તવ દેહવેલ પર ઓપશે નિત્ય, એ
નિહાળિશ ભરી ભરી દગ અહીંજ બેસી સદા.
રહીશ ગતકાલના સ્મરણચિત્રસામર્થ્યથી
ટકાવી મૃત પ્રાણ, તું અરવ ધન્ય એવી પળે
દઇશ ઉર કોમળે મૃદુલ પાય; આશા ધરી
અહીં વિરમવું રહું હૃદયભક્ષને, ઉર્વશી.

[ઉર્વશી આગળ ડગલું ભરે છે. સાગરનું આકર્ષણ પ્રબળ છે. ગીત ફરી શું જ રહે છે.]

સાગરને પાળ પાછાં આવો હો સુન્દરી,
સાગરને પાળ મીઠાં સોણલાં લસે.
સાગરની ચુંદડી સ્વીકારો હો સુન્દરી,
ચુંદડીને કોર કોટિ હીરલા ઝળે.

[ઉર્વશી ધસી જાય છે. સાગરતાત વિશાળ મોજાં એને લેવા મોકલે છે. એને અંકે બેસી ઉર્વશી સુદૃઢ વહી જાય છે. બેળાકળો પુરૂરવા 'ઉર્વશી' 'ઉર્વશી' એમ ખૂબ મારી, શાન્ત બની, પાસેના પથર ઉપર બેસી જાય છે.]

પુરૂરવા (શોકપૂર્ણ સ્વરે)

મનુષ્ય અહ, ક્ષુદ્રના જીવનનૃત્યકારુણ્યની
કલા અય વિરાટ ! અંતર પળેય કલ્પી કદા ? ૧૮૦

(મસ્તક દખાવી)

અહીં અવનિઅંકપે,

અહીં રજનિપાલવે કુણુ ભાવિ આવું, પ્રભો !

દઢ કર લલાટ હા ! ભરતિ અંખતા થંભવું. ૧૮૩

[એક પંખી ટહુકવું ઉડે છે. સાગરરંગી પડદો દૃશ્ય ઢાંકી દે છે.]

[દ્વંદ્વ પ્રસંગકાવ્યો]

ગૃહત્યાગ

સુન્દરજી ગા. ખેટાઈ

શિક્ષકનું સ્વપ્ન

વાદરાયણ

પુત્રજન્મ

મોહિનીચન્દ્ર

ભૂતિયો મહેલ

રમણલાલ સોની

શિવાજી માલોજી

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

ગૃહત્યાગ

સુન્દરજી ગા. બેટાક

(પૃથ્વી)

હજી અગ્નિ-છેડલો તિમિર કેમ છોડે નહિં ?
પ્રભાત થઈ શૂન્ય આમ અનિલે વહે મન્દ કાં ?
નહિ શ્રવણ કાં પડે પુનિત મંગલાના ધ્વનિ ?
હજી નહિં ઉઠી હશે સરલ સાધુની મંડલી ?
ન કાં પ્રગટ ભક્તિ-ગંગ સમી સૌમ્ય મીરા સતી ૫
પ્રવાહ નિજ આત્મના પુનિત ગાનનો રેલતી ?

(અનુષ્ટુપ)

ભક્તિની પીમળે મોંઘું કૃષ્ણના ધામના સમું,
હતું ભવન જે કાલે, આજ તે શૂન્ય શું પડ્યું.

(વસન્ત.)

સંસાર દોષતણી ઝેરભરેલ જવાલા,
તેથી સુદ્ધર, રચી જીવન-સૃષ્ટિ ખાલા, ૧૦
આત્મસ્થ કેં વિકસતી નિજ ભક્તિવેલ
સીંચી રહી વિમલ કૃષ્ણજલે અમોલ.

(અનુષ્ટુપ)

ભક્તિ પીચૂષનું પાન શક્યું જગ ના સહી;
મીરાની ભક્તિને એણે વિકારમદિરા કહી.

(સગ્ધરા)

રાણે સંદેશ કહાવ્યો, “સહન અતિ કર્યું ના હવે તો ખમાતું, ૧૫
મીરા, જો કૃત્ય તહારું, મુજ કલવિધુનું તેજ જો અંખવાતું,

લોપે તું નિત્ય માઝા, જગત ભટકતા સાધુનો સંગ સેવે,
ને તું રહેતી સદાયે મુજ વિમુખ બની નાચ ને ગાન માંહે.

(અનુષ્ટુપ)

કુઠંગ આ બધા છાંડી રાજની રીતમાં રહે:
રાણીપદ તણ શાને સાધુના સંગમાં વસે?" ૨૦

(ક્રિત.)

શ ત ક્ષણ ધર નો ઉર મર્મ માં
વિષમ ડંખ થયો શું અગ્નિન્ય આ ?
યુવતિને મુખ શું વિષયામતા ?
સરલચિત્ત સતી બની વ્યગ્ર કાં ?
અસહ ઝેર મોરાં ગર્ધ જીરવી, ૨૫
કરી વિસર્જન સાધુની મંડલી,
કઠિન કે નિજ અંતરને કરી
ત્વરિત નિશ્ચય એ ઉર ઉચ્ચરી:

(અનુષ્ટુપ)

“રાણાનો દેશ હું છાડું; ના છાડું કૃષ્ણ-ભક્તિને,
વસુધા વિસ્તરી છે આ મહારા શ્રી વાસુદેવની. ૩૦
કૃષ્ણને હૃદયે ધારી સ્થાને સ્થાને જઇશ હું,
ભક્તિની લહાણ મોઢેરી ઘેર ઘેર ફઇશ હું.”

(મન્દાકિન્તા)

આણેલી જે પિતૃસદનથી સેવિકા સાસરે તે
ભક્તિસ્રોતે વિમલહૃદય સ્વામિની-સંગ નહાતી;
બોલાવીને હૃદય સરસી આજ એને ધરીને ૩૫
બોલી “જહેની! અવ વિસરને, બળિ હું ફર આજે.

(વસન્ત.)

“મહારો ધર્યો હૃદયમન્દિર કૃષ્ણ મહેં તો;
આ મૂર્તિ કૃષ્ણતણી સાચવળે હવે તું;

સેવા અનન્ય હૃદયે કરજો સદૈવ;
સંભારણું મુજ હું અન્યત્હને શું આપું?" ૪૦

(અનુષ્ટુપ)

“ખાલાવી સાંઢણી આવી સજી ખહાર ઉભી રહી,
ખાલાવે એ મહને; જાઉં, પ્રેરે છે મુજને હરિ.”

(કૃત)

ત્વરિત એ નૃપમન્દિરને તજી
ઝડપથી નિજ સાંઢણીએ ચઢી;
અનિલ શી ઝટ સાંઢણી ઉપડી, ૪૫
ઝણઝણી ઉર-તન્ત્રિ મીરાતણી.

(ભાલિની)

અનિલમહિં સ્વરો એ ગાનના મૂક રેલ્યા;
ક્ષિતિજ તિમિરદ્વારે ના પ્રકાશે ધકેલ્યાં;
સમિર રહી રહી શું મન્દ નિશ્વાસ નાખે ?
કદિ ય નહીં હવે એ લહિતના લાવ આખે. ૫૦

(અનુષ્ટુપ)

સ્વપ્નથી ઝખડી રાણો શૂન્ય શો કંઈ નીરખે
‘ગઈ મીરા? ગઈ ક્યાં એ ? ગઈ શું ?’ એમ ચોચરે.

●
શ્રુત્યાગની અનુપૂર્તિ

રાણા ત્યાગું હું તમ દેશ

ધોધરા લાગી તમકુળ મેશ

હું તો હરિની લાડિલી, મહારે શાં કુળને શા દેશ ?
અવની મહારે આંગણું ને વિશ્વ સકલ આ દેશ.
વિલસે જ્યાં ત્યાં કૃષ્ણ મહારો ભર બ્રહ્માંડ સદાય;
મીરા મનભર પરમ મૂલ્યનાં કૃષ્ણ સલિલમાં ન્હાય.
રાણાજી ! હું સાંભરું તો અનિલહરિની માંસ-
નેળે, મીરા-હરિ ચેખશો, જ્યાં હરિ ત્યાં નિત્ય મીરાય.

શિક્ષકનું સ્વપ્ન

વાદરાયણ

રમે હસે બાળક કૈંક છૂપાં,
પાટી પરે કૈંક લખે, ભુસે વળી;
કો પ્રાઢ શા શાન્ત રહેલ બેસી,
કો વાંચતા, કો કવિતા ચ ગુંજતા.

ઘડી ઘડી શિક્ષકને નિહાળતા,
ને વાતમાં લીન વળી બની જતા.
ને આસનેથી કરી દષ્ટિ ઊંચે
જોતા કવચિત્ શિક્ષક બાલ શું કરે.

૫

છે પાટિયા ઉપર કૈં લખેલું
તે જોઈને બાલક સૌ લખે છે.
જે વર્ગમાં બાલ વડો ગણાય
તે ધ્યાનથી સર્વ નિહાળતો રહે.
અને વિરાળ નિજ આસને ત્યાં
થૈ સ્વસ્થ બેઠા ગુરુજી દિસે છે.

૧૦

બે પાચની વેલ ગુંથી પ્રસારી
છે ગોઠવી ટેબલની પરે એ.
પવિત્ર છે એ ચરણો, પવિત્ર કૈં
છે અન્ય વસ્તુ વળી સન્નિધે પડી.

૧૫

સોટી પડી કોમળ બાળકોની
ધાત્રી વિધાત્રી જગમાં ગણાય જે;
સંરક્ષતી ચેતન પ્રેરણા દઈ
ને જ્ઞાન કેરા ચમકાર દાખવે.

૨૦

પાસે પડ્યું પુસ્તક એક ખુલ્લું
પ્રકાશતું જ્ઞાન સ્વયં સદૈવ જે;

નામાવલી બાળક સર્વ સંગ્રહી ૨૫
પોથી ખુણે એક પડેલ છે વળી.

સરે સકલ બાલ, વર્ગ સરતો અને નેત્રના
પ્રસુત દ્રવ્ય તારકો જગત સ્થૂલ દેખે નહિ.
શું આ સ્વપ્ન નીદ વા ગુરુ કાંઈ બાણે નહિ;
પરંતુ કંઈ અન્ય સૃષ્ટિ નિજ પાસ થાતી ખડી. ૩૦

“નવીન ના આ કંઈ ચે જણાતું,
છે ભવ્ય આ દર્શન ભૂતકાળનું.
મહેં શીખવ્યું બાલકને સદા ય જે
પ્રત્યક્ષ તે આજ નિહાળતો અહિં.”

પ્રખુદ નૃપ કૈં, શિવાળ સમ શૂરવીરો વળી ૩૧
અમાત્ય કંઈ, કૈંક ધર્મગુરુઓ પડે દૃષ્ટિયે;
અને સકલ જીવને ગુરુતાણી પ્રભા ઓપતી,
નિહાળી ગુરુ હસે સ્વપ્નમાં મહા ગૌરવે.
અને મનમહિ વિચારસરણી ઉઠે ગૂઢ ત્યાં—

“કળીરનો જે વડ વિશ્વમાં વડો ૪૦
તે પાંગર્યો એક જ બીજ સૂક્ષ્મથી;
કૈં માનવી જીવન પાંગર્યાં અહિં
તે બીજના પોષક સૌ અમે છીએ.

મહાન નરનારીઓ જગતને ધડે, ફેરવે
નશીબ જગનાં, પ્રકાશ નવ વિશ્વમાં દીપવે; ૪૫
પ્રચંડ રણઘોષ કો ગજવતાં, વળી શાન્તિની
મહા અચલ પ્રેરણા જગતને ધરે; ડોકટરો
હરે દરદ લોકનાં પરમ સેવના સાધતા;
અને પ્રખર પંડિતો, નવલ સૃષ્ટિ-સાહિત્યના
વિરાટ સુવિધાયકો કૃતિ અમૂલ વિશ્વે સ્નેહ; ૫૦

અનેક કવિ-ગાયકો કવન-ગીત લલકારતા
પ્રસન્ન કરતા વસે જગતચિત્તને; સર્વ એ
અનેક વળી એ સમા જગતને સદા પોષતા
અમે જ સરજ્યા વિરાટ કણ પોષતાં વૃક્ષ એ.

અમે ભલે દુર્ખલ ને અકિચન ૫૫
સડી રહ્યા વિશ્વતણે ખુણે પડી;
ન જીવને વા નવ મૃત્યુ જાણતું
ભલે અમારું જગ મોહ ઘેરું.

અમે પ્રગટ દીપ કૈંક જગમાં કર્યા તે વડે
પ્રકાશ જગ મેળવે, નવ ભલે ગણે મૂળને! ૬૦
અમે જગતભોમને કંઈ કઠોર કૈં કોમળી
કરી જતન કેળવી, લયતી કાલથી તો ધરા.

ન દેહનાં સૌખ્યતણી કરી તમા,
ને જોતરું જીવન કાર્યમાં સદા
શું મેળવ્યું? કીર્તિ? નહિ; નવિત્તવા; ૬૫
વિસારિયાં બાલકુટુમ્બનાં હિતે

ન માનની કૈં પરવા ધરી ઉરે,
સદા ઘણાંયે અપમાન બોલને,
ખુદ્ધિપ્રભાહીણ ગણાઈ વિશ્વે
જીવ્યાં અમે જીવન બૃહત્ કરી. ૭૦

વર્ષાતણા બિન્દુ અનેક વર્ષે;
ધરા-ઉરે પદલવ એક પોષતું
કૃતાર્થ થૈ તે લય પામતું ભલે-
ભલે અમે યે લય સર્વ પામીએ-

વિચારસરણી હજુ ન અટકી ત્યહિં ઘાંતનો ૭૫
થયો રવ, નિનાદ બાલક તણો ભળ્યો તે મહિં.
ગઈ સ્વપનભોમ, ચિત્ર થયું હ્રસ્વ, નિઃશ્વાસમાં
શમ્યાં સકલ ચિન્તનો ય અણદીઠ કો અન્યને. ૭૮

પુત્રજન્મ

માહિનીચંદ્ર

(શાદ્દલવિક્રીડિત : મન્દાકાંતા)

મારા મસ્તકની શિરા પ્રતિ મહીં બુદ્ધિરૂપે જે વસ્યો,
નેનોથી કરી ડોકીયાં, જગતને જેણે નંહાળ્યું હતું,
છાતીના ધબકારમાં ક્ષણક્ષણે પ્રહ્લાંડનિનાદને
રેલાંયો, અધરે મુકી રસવતી પૂજો રચી બંસરી;
અંગેઅંગ તણી નસેનસમહીં માધુર્ય થૈ જે લસ્યો, ૫
મારા અંતરને અગોચર ખુણે અન્ધારમાં ઘોરતાં
સૂતાં સ્વપ્ન જગાડતો, કનકની રેખા શી અંગુલીએ;

જેના કોકિલકંઠથી ખલકની લાધી મને આદ્રેતા
જેની નેત્રપ્રભા મને અગમની કેડી ખતાવી રહી,
જેણે જોખનતંત્રની દિલરૂખા છેડી, દીધાં શુંજનો ૧૦
મીઠાં મુગ્ધ વસંતનાં, હૃદયની વાડી લીલી સાચવી,
જેના પ્રાણપરાગમાં અનુભવ્યું વિશ્વેશસાન્નિધ્યને,
એવી આત્મકલાસમી સહચરીના સ્નેહનું ચિન્હ જે;
મારી ચક્ષુવિહીન રાતરમણાનો જેહ ઝીણો ધ્વનિ;

ના જાણું લવ, તોય જે ઉરમહીં છૂપી ઘણા લાવથી ૧૫
સોણાં શુંથી રહ્યો ત્રિલોકભરનાં દાની અને પ્રેમીનાં,
સંતોનાં, કવિનાં, વળી વીરતણાં; વિશ્વે વિભૂતિ થવા-
ના જે કોડ કરી રહ્યો અવનવું ધીમું ધીમું ફૂજતો;
જેના મર્મસ્વરો મને રજનીના પેટાળમાં ચૂમતા,
ત્યાં આંખો મુજ ખૂંતતી, ફરકતાં કીકી તણાં ઢાંકણાં; ૨૦

સોનેરી ધ્વજ જેહના ફરકતા ઘૂમન્ત આકાશમાં,
એવા દુર્ગ કર્યા મહાન ઉરની આશા તણા જેહપે,
આકાંક્ષાલર વર્તુલે હૃદયની, ગિન્દુ બની જે રહ્યો;

જેની હાજરીના પ્રકાશરસથી ગોરંભના ચોરડે,
ક્યાંયે લીન થઈ ન દૃશ્ય બનતો, અંધુ છતાં જેહને: રમ
જેમાંથી સ્ફુરણા મને પ્રભવતી, વાલી તણું વીર્ય જે,
કર્મોમાં બની ખીજ જે રમી રહ્યો, સિદ્ધિતાણું તેજ જે;

એવો આજ સમસ્ત પૃથ્વીપટની સમ્પત્તિને ભેટતો,
મારો અંશ અરે, -વિભુપ્રણયનો-વાઘો ધરી સ્થૂલનો,
જન્મે ને ગત જીંદગી સ્મરણમાં લાવી કરે સ્મિત શું ! ૩૦

(૨)

હીમાદ્રિના હીમકણ સમી શ્વેત કાયા વરેલ,
સોના જેવા ઝગમગ થતા ઊજળા પ્રાણવંત,
ખ્રહાકેરી નયનકીકી શું અશ્રુરૂપે સરેલ,
પુણ્યાંશુના ફળ શું મળીયો પૂર્વજોના મહારા,
પ્રાણોત્કર્ષી ! મણીહૃદયના ! નેત્રના જ્યોતિનેન ! ૩૫
હૈયે હૈયે અભિ નીતરતા શાંત ને સૌમ્ય હીર !
છે કે તારે જગતપતિનો સૂક્ષ્મ સંદેશ કેવો
આખીયે આ અવનિભરને ? કે પછી વિંશ્વસૂરે
તારો જીણો સૂર પુરી અને સાંતમાં લીન થાવું ?
વા બેઝિએ સૂર મળીજતાં દિવ્ય સંગીત બહાવું ? ૪૦

બહાલા ! જોને અભિનિગળતા, પૃથ્વીને પાટલે આ
વાયુ તૂને વ્યજન કરતો, ઝીલી બંસી બળવે;
સંધું તારું જીવનવન મહેકાવતાં પુષ્પવૃન્દો,
વૃક્ષો તારે અશન કરવા દે ફલો નિર્ઝરીઓ
છીયે તૃષા મધુર જળની, કાળનાં ગીત ગાતો ૪૫

ગર્જે સિન્ધુ ગભીર રસના લોઠ ઉછાળી દેવા,
 પંખી તારા સુહૃદ્ ગનતાં, પર્વતો શકિતખંડ,
 તારા મીઠા કૂજન અરથે વિસ્તરી વિશ્વકુંજો,
 ભાનૂ, તારા, શશી, જળધરો, એ ગદ્યા દિવ્ય મિત્ર
 તારી સાથે નિશદિ વસતા અર્પતા ઇષ્ટતત્ત્વ; ૫૦
 કિંતુ ખાપુ ! કદી ન ભૂલજો આ ગદ્યાને અગ્રી લે
 એવો અંજાનલ ઉમટશે એકદા મૃત્યુ કેરો,
 નેતું હ્યાંથી કણ થઈ ખરશે ! હુષ્ટિયાશે અહીંથી !

આવો માર્ગ દશે દિશા ! દૂર રહોએ સૂર્યને અંદ્રમા !
 સકેલો નિજ તેજને, નભતણુ તારા ! ન આડા કૂરો, પપ
 ઘોથી મૂશળધાર અબ્ર વરસો વિપત્તિનાં આપટાં,
 ને તે મધ્ય રહી પછી વિલસવા દો એહના આત્મને :

ઇચ્છા છો મુજની અને નિજતણી એને ન હાથે કળો,
 છોને ઢાળ પ્રવાહની ધુમટીમાં અદૃશ્ય થાઓ કદી,
 એને આ જીવને મળે અનુભવો ખાટા મીઠા જેહ કે, ૬૦
 તે થાજે પથદર્શકો અવનિના ભૂલા પડયા પાંથના :

ભૂતિયો મહેલ

રમણલાલ સોની

ઘર જાણે ઊંચું તાજૂત
પણ એમાં રહેતું'તું ભૂત !
કોઈ રહે એ ઘરમાં રાત,
ફરી ઊઠે નહિ ખાવા ભાત.
ગામના બહાદુર જોધ જીવાન
સિપાઈ, અક્સર ને કપતાન;
વાંકડી મૂછવાળા રજપૂત
ફક્કડ ખેડીકરા મજબૂત.
એવા ઘણા ખીને હથિયાર
હોઠાં મેલી લાગ્યા બહાર—

૫

૧૦

ભૂત દેખીને તો !

ઘરનો માલિક ખૂબ મુંઝાયો ના ભૂતનો એકે ઉપાય
“વીસ હજારના બંગલાની અરે ! આજ દશા હવે થાય !
“આવડો મહેલ સુશોભિત ચોરડા સાજ ને છત્ર પલંગ,
“આવડી સાહયખી ! દુનિયા દેખીને થાય છે બે ઘડી દંગ !
“કિંતુ બધું યે વૃથા, પછી શા સારુ વેઠવો ફોગટ ભાર ?
“વીસના ચાર હજારમાં દેવા આ બંગલો થાઉં તયાર !”
તોય ન કોઈ ઘરાક મળ્યો એના ચાર હજાર દેનાર :

૧૫

એવે કે એક જીવાન
વેપારી, ભીનલો વાન

૨૦

દુખળા દેહની પાતલી કમ્મરે જાડી ખાદી તણો ઘેર
કપડાં થકી વધે વજન એહનું જરૂર પાંચેક શેર !

એચિંતો ગામમાં આવી ચડ્યો તહીં વહોરવાને કંઈ માલ,
ભૂતિયાં મહેલની વાત સૂણી બોલી ઊઠ્યો, ‘રે વાહ કમાલ!’ ૨૫

એણે કહ્યું બંગલાધણીને, ‘લલે આપું હું ચાર હજાર,
લખી આપો મને ભૂત સાથે આખા બંગલાનો હકદાર.’

‘ભૂત સાથે?’ કહે માલિક, આંખમાં કેવળ માત્ર નવાઈ,
‘હા, હા’ હસીને વેપારી વદે, “જેકે મને વાંધો નથી, લાઈ!

ભૂતને રાખીને બંગલો આપશે એકલો, તોય કખૂત ૩૦
પરંતુ લાગશે વધુ મને એનું ચાર હજારનું મૂલ!”

સામા સામી થયા કોલ, વેપારીએ બંગલામાં કર્યો વાસ,
રાત પડી, ભાત ખાવાને બેઠો ત્યાં થયો એને કંઈ લાસ.

જાણે કે એની જ થાળીમાંથી કોઈ કોળિયા ઉપાડી જાય,
બોલ્યો એ, “માગીને ખાને, લિખારી!

આમ ચોરી કરી શીદ ખાય?” ૩૫

ધુર્ર ધુર્ર ધુજી ઊઠી હવા, સૂણ્યા ક્યાંકથી બોલ
“લિખારી છું હું કે માણ?” કરે છે તું ચોર સાથે મારો તોલ?

રે, તું મને કહે ચોર લિખારીડો? એવો શું હું હીન રંક?
નથી પડી તારા ભાતની રે! મારે ઘેર સોનાની છે લંક!”

પછી ખાવાનું ન ગૂમ થયું; વાળું કરીને ઊઠ્યો જીવાન, ૪૦
ખંડ ખીજે જઈ આરામ ખુરશીમાં પડી આવતો પાન.

થોડી વારે એની સામેની ખુરશીમાં થયો ધખખ અવાજ,
જીએ તો હાડનું પિંજર બેઠું છે માથે ધરી શિરતાજ:

જીવાન બોલ્યો: ‘રે! માંદલો કોણ તું? ક્યારનો આવે છતાવ?
સાંલળી ઊછળી પિંજર રોફથી બોલ્યું, હું છું મહા રાવ. ૪૫

જાણે છે કેવડું જોર છે મારું ? હું વીરવીરોને ય વીર,
નામ સૂણી ચીસ પાડી નાસી છૂટે ભલ્લ ભલા રણધીર.”

“ત્યારે શેણે તારાં હાડનો આવો આ સાંધે સાંધો ઢીલો વીર ?
‘કે’તો ખરો તને મેદાને એવો એ કોણ મળ્યો મહાવીર ?”

કડક કડક હાડકાં જોલે, ને કચૂડ કચૂડ દાંત, ૫૦
જોલ્યો એ ભૂત, ‘મેં મારી ભંગાડયા કેં મલ્લોના મલ્લો સોત’

ઓહો હોહો ! હસી જુવાન જોલ્યો, “તું જુઠ ! તારું સળજુઠ !”
ભૂત કહે “અલ્યા જુઠ કે’ છે મને ! જોઈ છે મારી આ મૂડ !

“જખે સૈકાથી હું જીવતો ધૂમું છું, રોફથી ચાલું છું રોજ
“ઊઠું છું, ખેસું છું, મારું છું, ડારું છું, ખેલું છું, કરું છું મોજ ૫૫

“જુઠો તું કે’, કિંતુ જોશે જ્યારે મારી શક્તિ તણા ચમકાર
“ત્યારે તું ખીકથી ફાટી પડીશ ને મરીશ દધ ચિત્કાર.”

‘એમ ? અહો !’ જોલ્યો જુવાન, “તો તો તું આવજો કાલ આ વાર,
હું મારા દોસ્તને લઈને આવીશ એ જોવા તારા ચમકાર.”

ભૂત ગંધું ; પંછી જુવાને શાન્તિથી ઊંઘમાં રાત વિતાવી, ૬૦
ખીજે દી’ જીવતો જોઈ એને વાએ ગામમાં વાત ફેલાવી.

વેપારી જુવાને નામ હતું એનું હિંમત-તરત તાર કરી પરગામઃ
તેડાવ્યો પોતાના દોસ્તને કામે, છે જન્મશેઠ એહનું નામ.

વાળુ કરીને ત્યાં વાત કરે ખેડ ખેડેલ જોડાજોડ ૬૫
અવાજ ત્યાં થયો તંજડક ! તંજડક ! જાણે શું ઘોડાદોડ !

વાહ ! કરી ખેડ સાંભળે છે ત્યાં તો ખીજે શરૂ થયો શોર
એકી સાથે ઘણા ઘન્ટ વાગે જાણે રણણ ! ઝણણ ઘોર !

અને પછી કોઈ ભીષણ નોદથી શરૂ થયો રણદોલ.
સાંભળી જાને ય દોસ્ત-નવાઈથી વહે વળાણના જોલ !

થોડી વારે થયું શાન્ત ગધું, એક આવી ઊભો અસવાર, ૭૦
ગળતર સજ્જ શરીર ગધું ખેડે હાથ ધરી તલવાર.

એને જોઈ બોલ્યો હિંમત, ‘વાહ ! તું લાગે છ તો હોશિયાર,’
“આવી તારી જાદુ વિદ્યા દેખી મને થાય છે એક વિચાર

મારા આ મિત્ર જો, જમશેદજી ફરે સર્કસ લઈ ગધે ગામ,
હિરત પમાડે તેવા ઘણા ખેલો, ગતાવે છે ઠામઠામ. ૭૫

હું ઇચ્છું કે એમાં તું જો જોડાશે તો શોભશે તારું આ કામ,
લોકોમાં ખેલ તારા વખણાશે તો પંકાશે તાહડું નામ.

અને વળી શેઠ જમશેદજી દેશે રૂપેયો રોજ પગાર
તારે તો રાતના બે વાર આવીને ખેલ કરી જવો, ચાર !”

બાજના પંજામાં પંખી પડે તેવી ઓચિંતી ઊઠી ત્યાં ચીસ, ૮૦
ધૂમાડાના ઝીણા વાદળ જેવું ત્યાં જામી ગયું અંતરીક્ષ

કાને પડ્યા ધીમા ધૂજતા શબ્દ : “તું આજે મળ્યો મને મર્દ !
નક્કી ગયું આજ હાથમાંથી ઘર થાય મને ઘણું દર્દ !

જે દેખીને બીજા બીને મરે ત્યાં તું હસીને છેડે મજાક,
તારી મજાકે મારી બધી શક્તિને આજે કરી દીધી ખાક !” ૮૫

ભૂત ઊઠી ગયું ! ખેડે જણા પછી ખૂબ હસ્યા બધી રાત,
બોલ્યા જે આજે ‘શો’ રાખ્યો હોત તો ખૂબ ચે કમાણી થાત !

બીજે દિ પેલો માલિક મળ્યો, પૂછે, “કેમ છો હિંમત શેઠ !”
બંને જણા એવું હસ્યા એ સાંભળી; દુખવા આગ્યું પેટ !

હિંમત બોલ્યો, “હજારોની ખોટમાં આવી ગયો હું તો આજ ૯૦
“બંગલાનો પેલો ભૂત અભાગિયો ભાગી ગયો મૂકી કાજ.

“હોત તો બગેલો થાત ચિયેટર, ખોટ ઘણી ગઈ ચાર,
“હવે તો કળાકારીગરીની અહીં થશે જરૂર નિશાળ !”

શિવાજી-માલોજી

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

સહ્યાદ્રિનાં શિખરશિખરે, કાલની કન્દરામાં,
મહારાષ્ટ્રીના હૃદયહૃદયે, હિન્દના હિન્દુઓમાં,
સ્વર્ગગાના ગભીર સ્વર શો, ગેળના ઘોર શોકે
શિવાજીનાં અજબ જય-વીરત્વનો નાદ ગાજે.

ડોલ્યા એ નાદથી દુર્ગો ડોલ્યાં રાજ્યસિંહાસન ૫
ડોલ્યાં આદિલશાહી ને મુગલાઈ તણાં વન.
શિવનાં શિરને માટે માન-ઈનામ નીકળ્યાં
લોળાયા કૈક લોળા, 'રે, ધનથી કે અળ્યા નથી !'

એક દિ યુદ્ધથી થાકી જીતથી જંપીને અને ૧૦
પોઢ્યા છે મુખ-શય્યાએ શિવાજી; નહિ કે કને
મુખ-સ્પર્શી મુગંધિને શીત વાય સમીરણ
ઘોરતું સૈન્ય આખું ચે શાંત નીરવ છે રણ.

શિકાર-શોધમાં ભૂખ્યા મનસ્વી મૃગરાજ શી ૧૫
કાળે ઊંખર ઓળંગી એક યુવાન ત્યાં ધસ્યો.
અસિ અંધારમાં ઘાટા વિકાળ વિષ-ધારિણી
નાગણી શી ઝગે હસ્તે; વીંઝે મહારાજને શિરે ?

આકાશે શોકથી જાણે સાળ કાળો ધર્યો અને ૨૦
ખાપડા તારલા દુઃખે જાણે ટમટમે નલે;
કઠોર ઘોર આકંઠે તમરાં વિલપી રહ્યાં
સુસવાટે રુવે રાત્રિ અંધારાં ઓઘ ઊતર્યાં.

પડશે કાપશે કંઠ ખડ્ગ; ઓ ! રાજ ઊઠિયા
ઝળકી ઘોર સ્વપ્નાંથી; સામે અન્તક દેખિયા—

અસિધારી યુવામૂર્તિ નેત્રે કે' તણુઆ અરે.
 'પળમાં પડશે પાનું' મારા પ્રાણુ રખે હરે;
 ગૌ પ્રાણુ-પ્રતિપાલ લવાનીલકત શૂર જ્યાં ૨૫
 વિચારે એમ, શત્રુના સ્કંધે લીમ-મુઠી પડી.
 હસ્તથી ખડ્ગતીણું તેતુતં જે પૃથિવી પડયું:
 તાનાજી-બાથમાં ખૂની લીડાયો; કર્મ તાફળું.^૩

આંખના પત્તકારામાં ઓચિંતા અભિપાતને
 સ્હાયથી મૂઠ યૈ રાજા ક્રોધથી કમ્પતા વહે: ૩૦
 'કોણુતું' કેમતું ક્યાંથી આવિયો? ન દિલે ડર્યો?
 શિવાજી-ચોર-અગ્નિમાં શાને પતંગ યૈ પડ્યો?'

ભૂખ-દુઃખ-અહાવેશે^૪ રૌદ્ર, નિર્ભયરૂપથી
 તજતો તીખી કે' વાણી હૈયાંને થથરાવતી:
 'જનની જન્મ દેનારી પીડાયે રોગથી પડી ૩૫
 ન મળે અન્ન કે પાણી વસ્ત્ર પાથરવા થ રે!

ઉપવાસો ક્યાં ઝાઝા પાસે ના પાછ યે મળે
 ન તો સ્વજન કે રાજા સ્હાય દે; માત હા, રડે!
 માતનાં અશ્રુ માટે તો નક્ષત્રી મેદિની કરી
 રામે; વામનજીએ કે' સમૃદ્ધિ બલિની હરી. ૪૦

આંસુનાં એક ટીપાંએ સ્વર્ગ પાતાળ મેળવું,
 કાળનાં દળને છેદું, પૃથ્વીનાં પડ આથડું,
 અગ્નિમાં અંપલાવું કે સાગરો શત હું તરું,
 માતનાં અશ્રુને માટે મૃત્યુને કરમાં ધરું.

જ્યાં છે યૌવન-વીરત્વ, રક્તના ધડકાટ જ્યાં, ૪૫
 પૂર છે શૌર્ય-શક્તિનાં ત્યાં કેવો દિલમાં ડર?
 શિવાજી હોય અગ્નિ કે રૂદ્ર, માલોજી ના ગણે
 માતની શાંતિને માટે દ્રવ્ય કાળે, તને હણે.'

ક્રોધથી શિવાજીએ ત્યાં દેહાંત કરમાવિયો;
શાંતિથી સાંભળી માલુ મળવા માત, વિનવે: ૫૦
'ન ધરું' દૈન્ય, હરૂખાઈ ચાચતાં વીર-શત્રુને
ટળવળશે ટિટોડી શી, મળવા માત દો મને.

છેલ્લું દર્શન માણું હું માતનું; સુખથી મરું
વંદીને પાદ-ધૂલિ હા! આ કાયા તુજને ધરું.
વીર્ય-વાણી-વયે, તેજે, તાનાજી-સંમતિ થકી, ૫૫
અચલા માતૃ-ભક્તિથી, ટેકથી, અનુકમ્પાને

એકલો વણુ-વોળાવે ઐહાર્યેથી જવા દીધો;
સિંહ શો વિજળી-વેગે દૃષ્ટિપાર સરી ગયો.
આરસી-મૂર્તિ શા રાજ અનિમેષ ઉભા જીવે
ઉર-આગે, સનિઃશ્વાસે, હુસકે હુસકે રડે: ૬૦

'મુજ દેશે મરે માતા ભૂખે, દુઃખે રીંખાય ને
રવડે, રોગપીડી કે, વસ્ત્ર ના, ઘર ના મળે.
સૂર્ય શા સિંહ શા મારા ધીર, ગંભીર, વીર ને
પ્રતાપી, બલશાલી હા! યુવાનો અથડી મરે!

અખિધના ઓઘ શી શક્તિ, ઓજ-ઉત્સા આલને ૬૫
પૂરતાં, હાય હા, એજે વેડકાઈ જતાં અરે!
ન જને, નૈં જને એવું મારાં ભારતવર્ષમાં:
આજથી ભગવો ઝુંડો માતનાં નામથો ઉડે!'

મગ્ન છે મનમાં રાજ; ઘન શું વીજળી સરે
એમ ત્યાં ચર્ણુ ચૂમીને, નિરખી માલુ માતને ૭૦
આવ્યો; માત ન જાણે કે. શિવને હર્ષથી કહે
'રક્ષણે જનની મારી; મારો, તૈયાર છું હવે.'
'ના, નહીં, નૈં હવે છેદે શિવાજી શીર્ષ તાહરું;
મટી શત્રુ, થયો મિત્ર આજથી બ્રાત, પુત્ર તું.

વીર-પ્રસવિની માતા પાવિની જાહેવી સમી ૭૫
વંદવી તોષવી મારે, ગાલ તું ઘરની લાણી.’

કહીને એમ ગાદ્યા તે માલોજી-સહ, આવિયા
વૃદ્ધાની રોગ-શય્યાએ, પૂજિયાં માત વંદિયાં.
કહી વીતક-વાર્તા ને ભેટવ્યો પુત્રને, દોંધાં
ધન-માન-ધરા, માતા-પુત્રને આંસુડાં વહ્યાં; ૮૦
ને મહારાજને મોઢે રેખ સંતોષની ઝગી.

-
૧. તરવાર ૨. શિવાજીનો અંગરક્ષક
૩. ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ અને ભવાનીભક્ત હતા તેથી તેનો જીવ બચ્યો.
અને માલુને બંધન થયું. એમ બન્નેને સૌસોનાં કર્મનું ફળ મળ્યું.
૪. બંધન

(‘ગાંડીવ’ ના ‘માલુ’ ઉપરથી)

“ સંસ્કૃતિમાં શાન્તિપતાકાનો વિનય જોનાર રોરિક એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે મુસ્કેલી શોધવામાં છે, મેળવવામાં નથી. મેળવી હરકોઈ શકે, શોધી શકે માત્ર પરમસત્યના ઉપાસકો. ઐતિહાસિક રામ ! હા કે ન હો—તુલસીદાસે ‘પાન જય અરુ બચન ન જામ’-એ સત્યની સંસારે એને વાપરીને એ શબ્દમૂર્તિ શોધી, અને પોતાના ચૈતન્ય વડે એને અમર કરી મૂકી. જંતરડામાંથી ખેંચાતા તારમાં જ્યાં સુધી શક્તિ હોય ત્યાં સુધી એ અખંડ રહે છે. સમયના અનેક બળમાં રામનું અથડાતું નામ ત્યાં સુધી અખંડ રહેશે, જ્યાં સુધી વાલ્મીકી કે તુલસીદાસે પરિશુદ્ધ કરેલી એની શબ્દમૂર્તિમાં ચૈતન્યનો અશ હશે. કાંતિદર્શી કવિઓ વિના કોઈ પ્રજા જન્મતી નથી, જીવતી નથી ધડાતી નથી, હમણાંજ ક્યાંક વાંચ્યું કે વીરરસનાં કાવ્યો ગાનાર કવિઓ હોય—પછી લક્ષ્મીને, સ્વતંત્રાને બાંધનાર જંજિરો પણ હોય. રાજ્યમાંથી જ્યારે જ્યારે કોઈપણ વસ્તુસ્થિતિનું પ્રમાણ નાશ પામે છે, ત્યારે, ગીતાગાનારે કહ્યું છે કે હું જન્મ લઉં છું—અને ભૂતળનાં ફેરફાર સમજનારને ખબર છે કે પૃથ્વીના આંતર રસો અગમ્ય કારણોથી એકાદ હિમાલય રચી કાઢે છે, કે એકાદ રાજસ્થાની સમુદ્ર છુપાવી દે છે; માનવસમાજનાં પણ એવા જ એવા આંતરરસો વહી રહ્યા છે. જ્યારે પ્રમાણમા તેનો નાશ થાય છે, ત્યારે કવિઓએ, માથા હંચા કરીને પોકાર કર્યો છે. સંયમ વિના સૌન્દર્ય ટકી શકે નહિ, સત્ય જન્મી શકે નહિ, વસ્તુસ્થિતિ નભી શકે નહિ. સંયમ એજ ધર્મ છે. અને ધર્મ વડે જ પ્રજા ટકી શકે છે કાંઈ હેતુ વિના કેવળ યાંત્રિક બળથી, કે પરિસ્થિતિનો લાભ લઇને મેળવેલી લક્ષ્મી—સમાજમાં અસંખ્ય એકરો અને નિર્ધનો જોવા છતાં, મનુષ્ય, પોતાના કબજામાં રાખી મૂકે, તો એવી ગુણહીન સંત્રાહકતા, ઉકેરડાની પેઠે, અનેક પ્રકાશનાં ઉત્પન્નનાં જંતુ નિપજાવે. આ ઉદ્દેગ જોવાનો માણસ ઢોંગ કરે છે કે દલીલ કરે છે, ત્યારે એ અધર્મ કરે છે. અને સમાજમાં સંચરતા અનેક ભયંકર આંતર-રસોને જન્મ આપે છે. અને સમાજની આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે કવિઓ કહે છે કે: ‘સમય કેળવો, સંયમ કેળવો;’ શું મેળવ્યું એ ન જાણો, કેવી રીતે મેળવ્યું એ જાણો. ” ધૂમકેતુ

[પ્રાચીન કાવ્યો]

અનિરુદ્ધ-હરણની તૈયારી

ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા

રુઝ્મિયુ-હરણ

કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી

અનિરુદ્ધહરણની તૈયારી

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

[આ સાથેનું ઉદ્ધરણ વીરસિંહકૃત 'ઉપાહરણ' કાવ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્યનો રચનામંવત જણાતો નથી. પરંતુ તેની હસ્તલખિત પ્રત સં. ૧૫૬૯માં લખાયેલી છે તે ઉપરથી, અને એ પ્રતમાંની પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ ઉપરથી તેનો રચનાકાળ સોળમા શતકની પહેલી પચીસીમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. એટલે કે આ કાવ્યને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ઉપા વિષેનું પહેલું જ કાવ્ય ગણી શકાય. કવિ વિષે નેમ તેનાં ખીજાં કાવ્યો વિષે કશીજ માહિતી મળી શકતી નથી.

પાર્વતીના શાપથી ઉપાને સ્વપ્ન આવે છે અને સ્વપ્નમાં તે અનિરુદ્ધ સાથે પરણે છે, પરંતુ 'સૂતી જવિ જાગી શશીવયણી, દેવકું'અર નવિ દેખૂ નયણિ'. ઉપાની માતા તેને સાંત્વન આપે છે. પ્રથમ તો સ્વપ્નમાં આળપંપાળ હોવાનું કહે છે, પણ જ્યારે તે નથી માનતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપરના અનેક દાનવોમાંથી જેને તે પસંદ કરે તેને પરણાવવાનું કહે છે. આનો ઉપા જવાબ આપે છે.

કુલ ધતૂરા ધરણિ ઢલઈ કાં માહેસર મસ્તકિ ચક્રઃ
કષ્ઠ સુહણિ વરસું સનેહ કષ્ઠ હુતાસનિ હોમું દેહ.

આ વખતે પ્રધાનપુત્રી ચિત્રલેખા તેને આશ્વાસન આપે છે કે, તારો વર જો સરજ્યો હશે તો મારી દિવ્ય શક્તિઓથી હું મેળવી લઈશ. મને કહે, તું સ્વપ્નમાં પરણી તે કયા વંશનો છે, કયાનો છે, તેનું નામ શું છે? ઉપા કહે છે, નામ કામ કંઈ જાણતી નથી. માત્ર જોયે ઓળખું. આ સ્થળેથી અત્રે આપેલા ઉદ્ધરણનો પ્રસંગ શરૂ થાય છે.

આ ઉદ્ધરણમાં વપરાયેલો વસ્તુ છંદ પહેલીજ નજરે ધ્યાન ખેંચી લે તેવો છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ સાહિત્યનો તે એક સુંદર છંદ છે. આપણી નવી કવિતા માત્રામેળ છંદોને સર્વોંશે ભૂલવા માંડી છે તે ઇષ્ટ તો નજ ગણાય. વસ્તુ, ધત્તા, પદ્મી અને સારસી જેવા છંદો અદૃશ્ય થયા છે અને હિન્દી, રાજસ્થાની અને ગૂજરાતીના મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના અનુષ્ટુપત્તું સ્થાન પામેલો સુભાષિતછંદ દૂરો હવે ભૂલાઈ ગયો છે. અપભ્રંશના બધા જ છંદો અવગણવા જેવા નથી એ તો અભ્યાસીને જણાઈ આવશે.

‘ઉપાહરણ કે અનિરુદ્ધહરણ?’ દરેકને પ્રશ્ન થશે. સ્વ. ચૈતન્યબાલા મજમુદારે એ વિષે એક લેખ લખ્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે ‘અનિરુદ્ધહરણ’ એજ નામ વધારે સંબદ્ધ અને રસની દૃષ્ટિએ પણ વધારે ઉચિત છે. કાર્યસ ગૂજરાતીસભાના સંગ્રહમાં પ્રેમાનન્દકૃત ‘ઉપાહરણ’ની સં. ૧૮૦૩માં લખાયેલી પ્રત નં. ૮૬-૫ છે તેની પુષ્પિકામાં ‘અનિરુદ્ધહરણ’ નામ અપાયેલું છે. એટલે મેં પણ તે જ નામ સ્વીકાર્યું છે.]

. ચક્રપદ .

‘રાતિ જે તઈ દીઠઉ રાઉ, કુંઅરિ, તિ જોવા કરિસ ઉપાઉ;
રહતિ રહિ, સમરિ સરિ કેશ, સમજ્યુ હસિ તુ સોધી લેશિ,’
સખી ભણુધ, ‘સુણિ બાણાસરી, વર તુ સુહણિ જેણિ વરી
કુણ વંશ, કેહુ વિશ્રામ, ઠાકુર કુણ, કેહું તસ નામ?’
કુંઅરી કહિ: ‘સખી સુણિ આમ, ઠાકુર તાસ ન જાણું નામ; પ
તાસ પ્રસૂતા ન લહું પખું, નામ નહી, દીહુ ઊલખૂ.’
મંત્રિસુતા મંડય પરપંચિ, ક્રિયા કચોલે વાના પંચ.
ત્રિખૂણૂ ધલહર ધૂલિ કરી ચિત્રા તાં સરસતી સંભરી.

(વસ્તુ)

બંધ દૂધર બંધ દૂધર ચીર પહિરેય
ભૂષણ રુપિ રૂપાતણાં પાહણીયા પ્રતિપાલ મોતી, ૧૦

હંસા વાહન, વેણિ વાજિત્રી પાણિ પંડુક પ કપોથી,
ઉરિ માલા માલતી તાણી, કેતકિ ખૂંપ લરેય,
પયમહ ધૂપરતિ થઈ દાનવીનિ વર દેહિ,

(ચક્રપર્થ)

ચિત્રલેખિ મંડી ચિત્રસાલિ; પહિલાં લિખિયાં સખત પાતાલ,
વિચિલિ ખંડિ મંડિક મૃતલોક, ઉપરિ લિખિત ભરધલોક. ૧૫
ભુવનિ ત્રિણિ ભારતી પસાઈ, લેહા લણુઈ તે લેહાં માંહિ
ઉઘા આણી મંદિરિ માહિ, ચિત્રસાલિ પરિ પરિની આહ.

(દ્વહા)

‘હૈયં તાહરું જિણુ હરું ચોર્યં ચિંતિ મઝારિ
સોધી લિ,’ સહીયર કહઈ, ‘ઓલિખિ અસુરકુમારિ’.

(વસ્ત્ર)

પેખિ કુંઞર પેખિ કુંઞર ભુવન પાતાલ. ૨૦
પાર ન નાહાનાં સાપલાં, પરડતરાં અનેકિ હાલઈ
અહિ અલિંજર ઉડણા, અનંતેય ઉરહં ભરિ વાહિ,
ત્રિણિ, પંચ, સત્તહ કૃણા, માંથિ મણિહિં પદમ,
શેષ આદિ અવલોચતાં કંથ ન દીઠું ક્યંમ.
ક્ષોણિમંડલિ ક્ષોણિમંડલિ ખેવિ આણી. ૨૫
માયા, મથુરા, અવન્તિ, બિન્નેણી, કિષ્કિન્ધ, કાન્તિ,
હસ્તાપુર, પહિઠાણુપુર, ત્રંગાવઈ, પ્રભાસ, પ્રાંતી,
કૂર્મી ધડર, અણુહલપુર ગય, ગય નાયગગઢ હેકિ,
ધૂમિલી લગઈ લમી વલી, પ્રિય ન પયડિ દ્રેકિ.

દિશિ પશ્ચિમ દિશિ પશ્ચિમ ચિત્રિ આહિ. ૩૦
તાં વણુઓડાં ગામડાં, ભિવસ ધરા, ધંભ દેસ,
ગોરડીયાં, થોહર, કુંઞારિ, ખારી જાલિ ખીજડિહિ તરુઅર;
‘આ દિશિ શું અવલોચએ, નહી હુઈ નર તેય,’
વિમાસી વામા વલી ચરડાહુંતી એઉ.

ગગનમંડલિ ગગનમંડલિ ગઈ ગજગત્તિ. ૩૫
 જોઈ ચોતિજ ગતિઈ કરી ધૂમંડલ, તારકામંડલ,
 ઇન્દ્રસરિસ અમરાપુરી, પ્રહ્લસદન, કૈલાસ,
 વૈકુંઠ વર પામ્યો નહી, નારી હુઈ નિરાસ.

(દ્વલે)

‘વૈકુંઠપુરિ વિષ્ણુ નહી, અન્ય પુર સવે ન નાથ,
 દ્વાપિ ન દેવી-દ્વાનવિ લેહા, લેઈ હાથી’ ૪૦

‘સુણિ ન સખિ,’ લેહા ભણુઈ, મનમાહિં સતની ગંઠી,
 સખી, એ જઈનઈ રહુ તિહાં જગતિ જલહ ઉપકંઠિ
 સ્વર્ગ તિજ સ્વામી રહ્યા, સખી, તિ વચણુ અવધારિ:
 પૃથ્વીમાહિ પરતણૂ એ વડસુ અધિકાર.’

(વસ્તુ)

ભણુઈ ચિત્રા ભણુઈ ચિત્રા, ‘વચણુ સુણિ હેવ ૪૫
 યુગાન્તર જહે હસિ, તરણિતાપ સવે જંત મરસિ,
 ઝડઝંઝાનિલ વાજિસિ, શિખરશૃંગ ત્રૂટેવિ પડસિ,
 મહિણુ મર્યાદા લોપસિ, ધૂમંડલિ જલ જાઈ
 તેણિ સમઈ એ પુરતણૂ ભૂંથલ નવિ લેદાઈ.’

(દ્વલે)

ચિત્રલેણિ, જઈ હિ ચડી વારી લાગઈ પ્રહ્લાંક,’ ૫૦
 કુંઅરિ તિ પૂછઈ, ‘કિણુ પરિઈ એ ઊગરિશિ ખંડ ?’

‘પૃથ્વી સઘલી પહુડસિ જિહ્વારિ જલરાશિ,
 શેષ સીસિ કરી ઊભસિ એ ખંડ લેઈ આકાસિ.

મજજન મહીના માનવી નવનવાણૂ માહિ.
 ગુરવરશિ તિહાં ગોમતી નદી તે આવી નાહિ.

જે વિવેકી જગતિ વલી જાત્રિય જાઈ જન.
યાગ અશ્વ યજ્ઞયા તણાં પગલિ પગલિ પુણ્ય.

एकैकस्मिन् पदे दत्ते पुरीं द्वारामतीं प्रति ।
कृतपुण्यसहस्राणि कलौ भवति देहीनाम् ॥

સ્વર્ગ લોક જે સુર રહ્યા તેહનઈ હુસઈ અવતર્યું, ૬૦
જગતિ ભગતિ પામી રહ્યા તે ચર જમલા ચર્યું.

તુ પાંચમી પરિ સાંભલિ સખી, એ પુરુષ પરિમાણ;
હાડ ઉચિષ્ઠ, હટલ હસે, સાલિયામ સમાન.'

કહ્યા લગઈ કુંઅરી કહિ, 'માહરમ મનિ ચૈ ખંતિ,
ચાલિ ચિત્રા, દેખાડિ મૂં હરપરતે હરકંતિ' ૬૫

(ચઢપઠ)

ગમનાચહ ગજગતિ છંડેહ ક્ષોહણિય ક્ષણિ આબ્યાં ખય;
જંખૂદિય તે જોયું ફિરી, પશ્ચિમ દિશિ સા દીઠી પુરી.

અસુરતણી કુંઅરી નીસરી તે અવસરિ સા દીઠી પુરી;
ઉઠણું ઉઠયું આધૂં કરી, અણમિચિ લજ્જા અવતરી.

(ફહા)

હરિ થિકી એ ઘણવી ચક્રપુરી જિમ ચાહિ ૭૦
આગમિચિ તવ ઊપનો હરખ તે હિયડા માહિ.

(ચઢપઠ)

જોઈ જાં એ જાણી અ જુગતિ ઠાકુર હરથાનકિ-ચૈ ચિત્તિ,
સુહણા માહિ જે પરણ્યો પુરુષ ચિત્રસાલિ સા દીઠ સરિષ;

ઊપરિ અનિરુદ્ધ નૃપું નામ. ચિત્રા ચિતિ ચમકી તામ;
'ચાદવ વીર ધીર ધીમંત, કુંઅરિ, ઉલખે તાહર કંથ. ૭૫

લાધૂં મિં.' લેહા લાણુઈ, 'એ પુરુનું પરિમાણ,
માને તું મૂં મિત્ર ઈ જો લાવું અ વિહાણુ.'

ટિપ્પણ

૧-૫. સુહુણિ (સ્વપ્ન સિવિળ)-સ્વપ્નમાં ગૂ. સોણું. ઠાકુર
(ઠકુર)-ગૂ. ઠાકાર. આમ (અસ્મત્-અમ્હ)-નિજ. પોતાની સખીને
નજીકના સંબંધને લીધે 'સુણિ સખિ આમ' કહીને બોલાવે છે.
સરખાવો 'આમ તાત, પંડિત એક ગાઢ વિચક્ષણુ આવિઉ ઇઈ'-
કાલકાચાર્યકથા (પ્રસ્થાન પુ. ૧૩ પૃ. ૪૧૪). તાસ (તત્સ્ય)-તેનું.

૬-૧૦ પખું (પક્ષ-પક્ષ) -પક્ષ, સરખાવો, 'નમણી, ખમણી,
બહુગુણી બિહુ પખિ વંશિ વિશુદ્ધ'-સુભાષિત. ઊલખૂ (ઉપ+લક્ષ્)
-ઓળખું. કચોલ (કન્જોલક)-ખાલો, ગૂ. કચોળું. ધલહર
(ધવલગૃહ)-મંદિર, સરખાવો, જિણહર, જમહર, પીયહર, માધહર.
દૂધર (દુધર-દૂઢર)-ગહન.

૧૧-૧૫ પોથી (પુસ્તિકા-પોતિયા)-પુસ્તક. ખૂંપ-માથા ઉપર
પહેરવાનો ફૂલનો શણગાર. પયમહુ ધૂ-પદ્મમાંથી નીપજેલા
અક્ષત્રાની પુત્રી સરસ્વતી. ઘ્ શબ્દ દુહિત્ ઉપરથી આવેલો છે. એને
મળતા શબ્દો ધૂઆ, ધૂઅ, ધી વગેરે છે જેમકે, મિચ્છદિદિ તસુ વલ્લહ
ધૂઅ સયલજીવ સા પિયયમ દ્વય-જનપ્રભાચાર્ય કૃત ભવ્યચરિત, તથા
પુતેં જાઈ કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ ધીઈણ-હેમચન્દ્રનાં અપભ્રંશ
અવતરણો. પરતિ-પ્રત્યે, સામે. ચિત્રસાલિ (ચિત્રશાલા ઉપરથી).
વિચિલિ (વર્તમાનિ જૂ. ગૂ. વિચિ)-વચ્ચેનામાં.

૧૬-૨૦ લેહામાહિ-લેખાંમાંજ છે. ૧૮ મી લીટીમાં 'ચોયું'
ચિતિ મઝારિ' એવો પ્રયોગ ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચિત્ર લાગે છે.
મઝાર (શ્રી દીવેટીયાના મત પ્રમાણે મધ્ય+આગાર-મજ્જાર તથા શ્રી
દ્રુવના મત પ્રમાણે મધ્ય+કાર-મજ્જાર)-અંદર, ગૂ. મોઝાર. પેખિ
(પ્ર+ઈક્ષ્-પદ્વિજ્)-પેખે, જૂએ.

૨૧-૨૫ ખેવ (ક્ષિપ્ર-સ્વિપ્ત)-જલ્દીથી. જુઓ, સ્વામી, તું છે ગરુઓ દેવ હું મનવાંછિત પામું ખેવ'—તાપીદાસકૃત અભિ-મન્યુઆખ્યાન પૃ. ૧ ક્ષિપ્ર-સ્વિપ્ત એ પ્રમાણે 'ખેવ' તથા 'ખેપીયો' શબ્દ નીકળેલા છે.

૨૬-૩૦ ગય (ગતાઃ)—ગયાં. પ્રિય...દ્રેઢિ—પ્રિય નજરે પડતો નથી. પયડિ (પતતિ) પ્રયોગ ધ્યાન ખેચે તેવો છે. આ સાથે હેમ-અંદ્રના અપભ્રંશ અવતરણોમાંથી એકલા આહવો એકલા જાહવો હાય-પગ વે જાહી એ અવતરણ સરખાવના જેવું છે. દ્રેઢિ શબ્દ દૃષ્ટિ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. આહિ (વાંછ ઉપરથી)—અપેક્ષા રાખે છે.

૩૧-૩૫ ઊવસ (ઉદ્વસ્ત)—ઉજ્જડ. ચરકાહુંતિ—ખેદ પામતી, ગૂ. ચરકાતી.

૪૧-૪૫ ગાંઠિ (ગન્ધિ)—ગાંઠ જલહુ—જળના. 'હ' સંયંધાર્થ પ્રત્યય છે. વયાણુ (વચન)—વચન.

૪૬-૫૦ જાહે (યયૈવ-જહેઅ)—જ્યારે મહિણુ—સમુદ્ર 'મહિણુ મયાનિ લક્ષ્મી ધરી, કલત્ર કલા સુર પાપિ કરી, વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ.

૫૧-૫૫ ઊલસિ(ઉલ્લસૂ ઉપરથી)—ઊભો રહેશે. શ્રી. ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉર્ધ્વ-ઉષ્મ—ઊભા એ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન કરે છે તે મને ઠીક લાગતું નથી.

૬૧-૬૫ જમલા (યમલ)—સાથે, નજીક મરાઠી જવલ 'તિંમ ઉપા વડી ચિત્રલેહ જમલિ'—વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ. હટલ (હટ્ટ-હટ્ટ)—પુષ્ટ શરીરવાળો.

૬૬-૭૦ ૬૭ અને ૬૮ એ બે લીટીઓ ઉતારવામાં લહીયાએ ભૂલ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૭૧-૭૫ ૭૨ માં લીટીમાં 'યૈ ચિત્ત' પ્રયોગ નોંધપાત્રાયક છે.

૭૬-૭૭ અ (ચ)-વર્તમાન ગૂજરાતીનો પાદપૂરક 'ય' કેટલેક સ્થળે 'અ' નો અતિરેક જણાય છે જેમકે 'વહિલી અ કરી અ સળાધ અ માઇ અ ધૂ સિણગારી'—વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ:અંત-ભાગ; તથા દી. બા. ધ્રુવે ઉતારેલું અવતરણ 'વિરહકરાલી અ બાલી અ ફાલી અ ચોલી અ ચંગ'—વસન્તવિલાસ. વિહાણુ (વિમાનક)—વહાણુ, નિદ્રા ગમિહિ રત્તાલી દહવહ હોહિ વિહાણુ—હેમચન્દ્રલું અપભ્રંશ ઉદાહરણ. ૭૭મી કડીમાં 'માને તું મું મિત્ત ધ જે લાવું ,અ વિહાણુ' એમાં 'ધ' નો પ્રયોગ બોલીઓમાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. 'ધ' નો ઉપયોગ 'એ'ના અર્થમાં જ થયેલો સ્પષ્ટ જણાય છે.

સૂપાવાત્રી ઉદીચ્યજ્ઞાતીય દ્વિજકવિ ગણેશ-સુતં
કૃદ્-વિરચિત

રુક્મિણી-હરણ આખ્યાન

(સાં. ૧૬૫૨)

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

કડવું ૧ ક્-રાગ કેદાર

નમુ રે નમુ શ્રી વિનાયક, સૂદ્ય-અદ્ય-સુખદાયક;
કાયક, માનસ વાયક સ્તુતિ કરું રે.

૧

શ્રીખાલા કુશલા કાલી, કૃપા કરુ રે કૃપાલી;
દયાલી, દાલિદ્ર દુઃખ ભય-સંજની રે.

૨

શ્રીગુરુચરણ કૃપા કરુ, મુનિ માનલાવ મનમાં ધરુ;
ઉચ્ચર, અલીક્ષ હુયિ મુઝ દીનને રે.

૩

વૈષ્ણવ શ્રીતા વીનતી, બહુ પહિડતની કરું સ્તુતિ;
હર્મતિ, મુઝને દેવ દયા કરૂ રે.

૪

વલણ-કરૂ દયા, કવિ મૂઢ કૂઢ કિહિ, પતિતપાવન થાગિ;
વાસુદેવ-વિહિવા રુક્ષમણી-હરણ-કથા-રસ ગાગિ.

૫

શ્રીમદ્ભાગવત દશમ સ્કન્ધ, શ્રીપરીક્ષિતનુ સંવાદ;
ભક્ત તણાં ચિત્ત રંજન કરવા, બોલેશ પૂજ-નાદ.

૬

મચ્છ, કૌર્મ ને વારાહ, નરસહી, વામન, રામ, શ્રીરામ;
એ દસ(ીસાત) અવતાર હવા સમ્પૂર્ણ, અષ્ટમો હરિવંશ નામ.

૭

જન્મભોમિ મથુરાં તિથિ ગોકુલિ, અનેક અસુર સર્જાર્યા;
માત તાતનાં બન્ધન છોડી, ફરી મથુરામાં આગ્યા.

૮

કાલ કંસનુ નિગ્રહ કીધુ, ઉચ્ચ સેનનિ રાજિ;
સાન્દીપનિ-ધિરિ વિદ્યા-અર્થિ, ભૂધર ભણુવા કાજિ. ૯

ચુહુસિઠ ઘાઠિ કલા સમ્પૂરણુ, મિત્ર સદામા સાથિ;
દમ્પતી-વચન પ્રમાણુ કરી, ફરી મથુરાં આઁચા ચહુનાથ. ૧૦

કાલયવન જરાસન્ધનિ લયિ, દેવિ દારિકાં વાસી;
સોલ સહસ્ર સ્ત્રી, સાઠિલક્ષ તન, કિહિવરાઁચૂં અવિનાશી. ૧૧

પ્રભુઈ રાજિ તાં પોતિ કીધૂં, સપ્તદ્વીપ નવખણ્ડ;
સેવક થાપ્યા, અસુર જિથાપ્યા, દુરિજન દીધાં દણ્ડ. ૧૨

હાવિ કથા કહૂં દેવ રક્ષમણી, શ્રી લીલા અવતાર;
યુગ-પાવની-જન્મ હરિશૂં, અન્તર નહીં લગાર. ૧૩

ભજિત દેશ સુન્દર અતિ શોભા, વિદર્ભ ભીમકરાય નરેશ;
પાવનિક રાઈ પ્રજાનિ પાલિ, કુણ્ડણુ-નયર-નરેશ. ૧૪

તેહુનિ ધિરિ એક ચતુર ભાર્યા, શુભ સુલક્ષણી તેહ;
રક્ષમૈઉ તન રક્ષમણી કન્યા, બાલક જન્મ્યાં બેહ. ૧૫

ભીમકરાય રહિત થૈ બિહુ, રક્ષમૈઆ-શિરિ ભાર;
પિતા પુત્રનિ કિહિ છિ, “તન રે! રક્ષમણી બાલ કુમારિ. ૧૬

બાઇનુ વર તાં ચાર શોધુ, યમ કીજઈ વિહિવાઈ;
મનિ તનિ માહુરિ થૈ અવસ્થા, યે એ પરણી બાઈ. ૧૭

તુ રહુ નિ રહા કુલનુ, કહૂં અઘ્ઘારં કીજિ;
જેતાં વિચાર આવિ રક્ષમૈઆ! તે નારાયણુ દીજિ. ૧૮

મનિ માહુરામાંહિ ઇચ્છા છિ યે, જન્મ-જોક્ષમ ટાલૂં;
પરમેશ્વરનાં પૂજૂં પ્રભુ-પદ, પોતિ પગ પખાલૂં. ૧૯

યે પદ શનકાદિકનિ દુર્લભ, ધ્યાતાં ધ્યાનિ નવિ આવિ;
તે ચરણામ્બુજ લીજિ લીલાધર, તુ માહુરિ મનિ ભાવિ. ૨૦

એ અવિનાશી સંસાર-શિરોમણિ, સરજિ, સર્જક, પાલિં;
શર્કર શેષ વિરંચિ વસુધા ઊપરિ ગરણ નિહાલિ, ૨૧

અપરમ્પરમ પરમ પરમેશ્વર, અલેષ અનિ અચ્છેદ્ય;
કેવલ પ્રહ્લ નિરંજન નરહરિ, નેતિ નેતિ કિહિ વેદ. ૨૨

ભગત-તણિ હેતિ ભગવન્તિ, લીધા એ અવતાર;
રચના રચીનિ રહ્યું અલગુ, કરવા પર-ઉપગાર. ૨૩

સાત અવતાર તાં પિહિલાં નિચક, હવડાં શ્રીચક્રનાથ;
વાસુદેવ તાત, માત દેવકી, મુણિ રૂક્ષમૈયા । વાત ૨૪

ગયા ગોકુલિ નન્દ તણિ ઘરિ, તેહની, તનયા અમ્બ;
પોતિ યશોદાનૂં પય પીધૂં, કંશિચહી જગદમ્બ. ૨૫

કરણાકરનૂં કારણ જોયો, પિહિલાં પૂતના મારી
શકટાસુર નિ બગ વચ્છાસુર, ધેનુકતન વિહારી, ૨૬

અઘાસુર અનિલ નિ પ્રલમ્બ, યમલા-મોટ-અનુન્ન;
ઇન્દ્ર તણુ ઉચ્છવ ઉવેખી, ધરિઉ ગિરિ ગોવર્ધન. ૨૭

યમનામાંહિ કાલી વશિ કીધુ, પ્રભામાન મૂકાવ્યુ;
કંસ રાયના કારણ માટિ, અકૂર લેવા આવ્યુ. ૨૮

જલિ સ્થલિ રૂપ દેખાડ્યું તેહનિ, કુખ્જા કન્યા કીધી;
કંસ રાઇનિ આળૂર મુળિક. તેહનિ શીખજ દીધી. ૨૯

મારી કંસતુ વંશ ઉચ્છેદ્યુ, ઉગ્રસેનનિ રાજિ;
માતા તાત કારાચક માંહિયાં, તેની કીધી સાજિ ૩૦

કાલયવન બાલી ભસ્મ કીધુ, મુચુકુન્દરાઇ જગાવ્યુ;
કેં એક વાર જરાસન્ધ હત્યુ, વાલી સેના લ્યાવ્યુ. ૩૧

લોક સહૂનિ સુખિયાં કરિવા, વાલી દારિકાં દેવિ;
ચૌદ ભુવનના ભૂપતિ સુરિ નર, અસુર કરાવ્યા સેવ. ૩૨

ચરણ ચતુર, લુગ લીલા ધારી, પાયિ પશ્ચ વિશાલ;
શ્યામ વર્ણ, હૃદિઆ-રથલિ લાંછન કણિહ સોહિ માલ. ૩૩

માનવ દેહ લણી મ માનેશ, કારણરૂપ અવતાર.
વાસુદેવ સરીખુ વસુધાયિ નહીં મિત્રિ સંસારિ. ૩૪

કદાચ ભાગિ પડિ રક્ષમૈઆ ! તુ રક્ષમણી લેઈ લીનિ
ગણપતિ ભારત શ્રી ગુરૂ વૈષ્ણવ, કૃપા તે વિહિવા કીનિ.” ૩૫

કંઠ ૨ ભૂ-રાગ રામગ્રી

કિહિ રક્ષમૈઉ “સાંભલિ વાત રે, ફરીય મ કિહિશુ એડ્વી વાત રે;
એ કુલહીણુ, ગામ ન ગરાસ રે, ન્યાતિ નરતુ, સ્થિર નહીં વાસ રે. ૧

દોહ—વાસ વસુધામાંહિ યકુ અલણ રિહિ ઉઠાસ;
તિહાં જરાસન્ધના લય તણુ, પડતુ તે ન રહિ ત્રાસ. ૨

એડ્વતુ મૂલથી મહિમા કહું, માઈ બાપ પાડ્યાં બન્ધિ;
એહ જન્મથી જૂહું કિહિ, દિનદિન વાધિ ધન્ધ. ૩

પોતિ ગોકુલ નન્દ તણિ ઘિરિ, છલ કરી માચ્યું બાલ.
સગપણુ સોધ્યૂ પૂતનાનૂ, મરાવ્યું સુહુસાલ. ૪

લક્ષણુ તુ તચ્છર તણાં, દધિ દૂધ ચોરી ખાઈ;
પોતિથી તરપત નહીં, પર તણિ ગિરિ લઈ જાઈ. ૫

ચોર ચોર સહુ કો કરિ, મટી લોક પાડિ ખૂંબ;
લજબ્યુ લાગિ નહીં નિ કરિ ખૂંબાખૂંબ. ૬

કાંડણિ બાધ્યુ ભિખલ સાથિ, માત આણી વાજ;
યસ ચાચ્યો ઋષિ તણુ, ત્યા હરિ કિહાં ગઈ એડ્વી લાજ? ૭

એ ગાઈ ચારિ, વાઈ વીણા, સોહાવિ શિરિ પીછ;
સાથી તે સવલા કૂટરા, જણિ ભૂત સરીખા લીછ. ૮

ન્યાતિ બલિ ન જુચિ કિહિની, પય પિઠ પોતિ પાઠ;
માણસ મોટું ગોવાલિડે, વન માંહિ નાહસિ બાઠ. ૯

એહનિ પ્રીતિ તિહાં પર નારિ સાથિ, હસિ બોલિ વાણિ
નામ રાખ્યું પિતા તણું, દયિ દૂધ કેરિ દાણિ. ૧૦

રૂપ લક્ષણ પાતલાં બાણિ, દુઃખિ દાઢી દેહિ;
ચેહવા સ્વામી! તમ્હયો છુ, તેહવુ વિખાણુ છુ એહ. ૧૧

મહારાજ! તું નથી લાજતુ રે, એહનું કિહિતાં નામ?
સગા સહુ ભૂપતિ મોટા, હાસિ કરગિ ગામ. ૧૨

અમ્પકવણી અતુરાં, પક્ષની તાહરી દેહ;
શિશુપાલ રાઈ બોલાવિઠ, ભૂપતિ મોટું તેહ.” ૧૩

વલી ભીમક કિહિરે, “પુત્ર! તું, કાં વદિ છિ અન્યાય?
અવિનાશિનિ અપવાદ દેતાં, જીહા શતળાણ આઈ. ૧૪

આપણિ સરબ્યાં એહનાં, સહુ રાંક નિ રાજસ;
અન્ય રાજ પૃથ્વી તણા, તે સહુ પતંગ-સમાનિ. ૧૫

આગિ વીશમ્બરશૂં વેર કરતાં, લલી વાર નવિ હોઈ;
હિરણ્યકશ્યપ સહસ્રાન્તન, રાવણ સરીખા કોઈ. ૧૬

એણિ કંસ સરીખા કોહિ માર્યા, અસુર સહુવુ કાલ
સિદ્ધનિ આગલિ શશલુ, શૂં વિખાણુ શિશુપાલ?” ૧૭

વલી રૂક્ષમૈઉ કિહિ, “શિશુપાલ બલિઉ બાપ!
દલ પચ્યાણું ક્ષોહણી, ત્રિલુવન માંહિ તાપ. ૧૮

હાઉલ દેશજ ગિશણું, આગન્યા માનિ નવ બાણ;
થાપિ બિથાપિ સર્વનિ, સુર અસુરનિ દિયિ દણ. ૧૯

દમ્બ ઘોષ તણુ તન, જેહનિ જરાસન્ધ સખાઈ;
પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ, સમુદ્રમેગલ પાઈ. ૨૦

કલજાં વલજાં કુર કામરૂ, કાશ્મિર કણ કણોજ;
બજાલ સિન્ધુ સવાલખી, વારાણસી ગઠ મોજ. ૨૧

મેવાડ માલવ સરઠ ઠઠા, ગોડ નિ ગૂજરાતિ;
તમ્બોલ તલજાં કરિકોટ ફૂંકણ, લકું પરલકું ક્ષાતિ. ૨૨

મલિઆર, લઘી, વિહર્લા, સર્વ દેશ માંહિ અધિપતિ;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ જાવ, ત્રિભુવન માંહિ ગતિ. ૨૩

કૃષ્ણ સરીખા કોટિ તેહ ધિરિ, વસિ છિ કર જોડિ;
રાજની કન્યા રકું ધિરિ, કુહુ કિમ પુહુચિ કોડ?" ૨૪

વલી ભીમક કિહિરે, "પુત્ર પાપી ! આન્યુ પીટણ કાલ;
અવિનાશિનિ ઉવેખી નિ, વર શુ કુહુ શિશુપાલ ? ૨૫

કહું માનિ હું વૃદ્ધ નૂં, કાં કરિ ફૂડૂં કામ ?
વલી વલી તૂંજી વીનવૂં, તેડિધ અન્તરિ યામિ." ૨૬

"પરસ્પરિ સંવાદ કરતાં, નહીં આવિ છેહ;"
રાધ કિહિ, " સંવરા રચુ, કન્યા વરિ વર તેહ " ૨૭

ભીમક રાધ નિ રૂક્ષમણી, તેહ ભજિછિ ભગવન્ત;
રૂક્ષમૈધ શિશુપાલ તેડાન્યુ, ગુણ લખી ગુણવન્તિ. ૨૮

કડવું ૩ બ્ધ—રાગ ગા ડી

સમરા મણ્ડપ રચિઉ રાધ, શોભાવન્ત સજાધ થાધ,
મણ્ડપ રચિઉ તોરણ ત્રાઢ, સોભન્તી સોનાની પાટ. ૧

કસ્તૂરી કેસર છાંટણાં, છડા છાખડા કુકુંમ તણાં;
પંચ શબ્દ વાજિતવ ત્યાંહિ, જોશી તેડયા મણ્ડપ માંહિ. ૨

રૂક્ષમૈધ કીધુ પરપંચ, સહોદરી દેવાનુ સંચ;
તિહાં ભીમકનૂં ચાલ્યૂં નથી, ભગવન્તનિ દેવા ભારથી. ૩

રૂઝમેઘ તેડયુ શિશુપાલ, લખી લેખ આપ્યુ તત્કાલ;
કાગલ મસિ કહ્કોતરી, સખલ સેન ટ્યાવુ સજ કરી. ૪

રાઘ ભીમકની દન્યા ચેહ, બિહિનિ રૂઝમણી માહરી તેહ;
પિતિ છિહિછિ તેહ યુગદીશ, તે મનિ માહરી મોટી રીસ ૫

તૂં વરવાનિ વિહિલુ આવિ, મોટા મહીપતિ સાથિ ટ્યાવિ;
કૃષ્ણ ચોર છિ કુડી ઘાત; રખિય આવી વણુસાડિવાત !” ૬

પ્રચ્છન્ન ગતિ દીધુ ઉપદેશ, તે નર પુહુતુ હાઉલ દેશિ;
આપ્યુ લેખ, તેહ વાંચ્યુ રાઘ, જન તણી સન્નદ થાઇ. ૭

તેડી આબ્યુ રાઘ જરાસન્ધ, એંહશી સહસ્ર રાજ ધિરિ બન્ધિ
સેનાદલ બુહુતિર દોહણી બલી પંચાણુ રાજ તણી. ૮

સમોવડિ નહીં બીલુ શિશુપાલ, સ્વર્ગે મૃત્યુ-અથવા પાતાલિ
પૂર્વ દેશયુ ચડિઉ રાઘ, સરવ સન્નદ તણી વિહિવાઇ. ૯

શૂરધીર દીધા સાંતરા, સલકયો..... ;
.....છત્રીશ અલ્હૈ, અપ્પા..... ૧૦

પંચ શબ્દ વાજિ વાજિત્ર, અમ્બુજ કોટિ મલ્લિઆં તત્ર;
.....શરણાઇ સાજ, બોલિ બણુગાં, પડિ પખાજ. ૧૧

ઘમકિ ઘણ્ટા.....જન્ત્રી વીણા વંશ રસાલ;
આબ્યા વિદલ્ નગરી પારિ, બાર ચો.....જનનુ વાસ. ૧૨

તે પાખલિ ચોર્યાશી પરાં, મન્દિર મોટાં નિ સાંનરાં;
.....તન ધન નહીં પાર, ધિરિ ધિરિ ઉચ્છવ નિજિદાર. ૧૩

રૂઝમેઘ સેના સજ કરી, બહુ ભૂપ તેડયા નુહુતરી;
લલી લેટ લેઢ સાહસુ જાઇ, યુગ.....નિ લાણુ પાઇ. ૧૪

બાંહિઆલી લેટયા શિશુપાલ, બિહિરાચ્યું સરિ અક અમાલ;
સેના જિતારી શુભ હામિ, તિહાં વસિજી નવતેરી ગામ. ૧૫

તવ રૂક્ષમૈર્ઘ ક્રીધી વિનિ, “જેઘઘ તેહ માયુ અમકલ્લિ;
સન્નર્ઘ સમરથ નહીં પાર, માયુ લિઉ તેહની વાર.” ૧૬

કરી આગન્યા દુહુ કર જોડિ, ફૂંઅરી વિહિવાતુ છિ કોડ
તવ રૂક્ષમૈર્ઘ નંડી સહી, પોતિ વાત પ્રકાશી કહી. ૧૭

“તહ્મ્યો જાઉ, વીનવુ રૂક્ષમણી, વર આવ્યુ ડાઉલતુ ધણી;
..... શિશુપાલ, ૧૮

જેઘઘ.....અહ્મ્યો આપશૂં, હા કહિશુ તુ સેવક થશૂં;
.....નહીંતર પરણાવશૂં.” ૧૯

સહિઅરનિ આખ્યા સો લક્ષ, તે ચાલી બાન્ધવની સમક્ષ;
અઢી માલિયિ જિહાં રૂક્ષમણી, કહી વાત તિહાં વિહિવા તણી. ૨૦

“.....ભાગિ ભલૂં તુઝ તણૂં, રૂક્ષમૈર્ઘ કહ્યું છિ ધણૂં;
વર આવ્યુ છિ ડાઉલધણી, બુહુતિર પચ્યાણૂં ક્ષોહણી. ૨૧

પૂર્વ દત્ત વિના નહીં ભલિ, વિધિયિ લેખ લખ્યા નહીં ચલિ;
આપણિ રમતાં એકજ ઠામિ, એક ગુરૂ ગોત્રેજ એક નામ. ૨૨

અનિ અક્ષારૂ વિહિવા થયુ, નવ દસ થિકુ નહીં આવિઉ;
તાહરિ કાજિ મિલિઆ મહી પતિ, કોટિ કોટિ ત્રિભુવનજતિ. ૨૩

બાઈ રે! બેહિની! આવુ તહ્મ્યો, સર્વ વાત સમગ્રાવૂં અહ્મ્યો
કિહિ રૂક્ષમણી, “સાંભલિ સહી, નવ દસ વાત નવી કાં કહી? ૨૪

આગિ વર માહરિ છિ ભલુ, સચરાચર બ્યાપિક એકલુ;
અનુદિન મન માહરામાંહિ વાસ, એહવુ લીલાધર અવિનાશ. ૨૫

માહરિ મનમોહન શૂં પ્રીતિ, બાન્ધવ બોલિ અવલો રીતિ;
જો પિઉડુ પાસિ છિ એક, બીજા આવ્યા કવણુ વિશેખ? ૨૬

જાઉ, કુહુ રૂક્ષમૈઆનિ વાત, બીજા માહરિ બાન્ધવ તાત;”
કિહિ સાહેઅર, “બાઈ! કહ્યું થશિ, આવ્યુ વર પાછુ નહીં જશિ” ૨૭

“એણી વાતિ જુ જાણિ પાપ, તુ તાહરી તનયાનિ આપિ”
ખિહિનિ વાત બાન્ધવનિ કહી, પગની જવાલા મસ્તકિ ગઈ.” ૨૮

કહ્યું ન માન્યું, કોપ્યુ રાઈ, નગરી પાછલિ વેદુ થાઈ;
ચોકી મૂકી દીધી આણુ, ‘કો કરશિ કુંઝરીનિ જાણુ.’ ૨૯

ઠામિ ઠામિ મેહુલ્યા નર લક્ષ, નહી પ્રવેશ પવન જન ચક્ષ: ૩૦

કડવું ૪ થું—રાગ વિરાડી

રૂક્ષમણીયિ જાણ્યુ સવિ સચ્ચ, પ્રીછ્યુ બાન્ધવ તણુ પરપૂજ્ય;
ચતુર નારિ ચિન્તા-વશિ થઈ, કિહિનિ વાત નવિ જાઈ કહી. ૧

સ્નાન કરી પટ પિહિયાં સાર, દ્વાદશ તિલક કર્યાં વિશાલ;
હાથિ માલા તુલસી તણી, ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ,’ બોલિ રૂક્ષમણી. ૨

મુદ્રા માલા વૈષ્ણવ ધર્મ, લગત લેહના જાણિ મર્મ;
એહવું ચિન્તન ધરતી જશિ, વિપ્ર શ્રી દેવ પધારશિ. ૩

ડણડવત કરીનિ લાગી પાઈ, “સ્વામી! કીધુ મહા પસાઈ;”
અધ્યારૂયિ દીધી આશીસ, “સોભાવન્ત તૂં કોડ વરીશ.” ૪

વલતાં ઇમ બોલ્યાં રૂક્ષમણી, “સ્વામી! મુઝનિ ચિન્તા ઘણી;
આ સેન આવ્યું ડાઉલ થકી, મિ વર વરિઉં સુત-દેવકી.” ૫

“બાઈ રે! એ શી કહુ છુ વાત? કાંઈ અન આલિ તાહરિ તાતિ;
બાન્ધવ બલિઉં તેહશું થશિ, રાજિ-રિધિ સહુ તેહનિ વશિ. ૬

ફરિ દારિકા શ્રીરણુછોડ, છત્રપતિ ઇહાં મિલિઆ કોડિ,”
શ્રીગુરુ કિહિ, “મ બોલેશ બાલ! વાડ વર વરિઈ શિશુપાલ,” ૭

“પાંશ્વમ દિશા જુ જાગિ સૂર, સાગર લોપિ જલ થલ પૂરિ;
શેષનાગ સતિ છાંડી જશિ, તુ રૂક્ષમણી એહનિ વશિ થશિ” ૮

તવ તે પણિઠત તેડયુ પાસિ, કોઈ ન જાણિ મધ્ય-અવાશિ;
તનયા વાત કહી એકાન્તિ, “જે સ્વામી! તહમ્યો રાખુ ચિન્ત, ૯

પિતા-પાઈ પૂજૂં છું અહમ્યો, દેવા દારિકાં જાઉ તહમ્યો;
 લખીલેખ આપૂં તમ હાથિ, ચે જોઈય તેહ સંવલ સાથિ ૧૦
 કિહિતાં શ્વાસ તિહાં બીડી ગયુ, છટાં વસ્ર નિ ઘાંધુ થયુ;
 કલ લાગી થિઉ કલપાન્ત, “માહરા કુદનુ આવ્યુ અન્ત. ૧૧
 તહમ્યો વાત કહી છિ ચેહ, સહી રક્ષમૈઈ જાણી તેહ;
 પુત્રી પુત્ર છિ માહરિ ઘેલિ! ઘાંણિ ઘાડી કરશિ તેલ.” ૧૨
 ચુહુદિશિ જોતુ પાછુ જાઈ, તવ કીધુ ખીજુ ઉપાય;
 “દેવ! દક્ષિણા લિઉરે તહમ્યો, કિચિન્-માત્ર આપૂં છું અહમ્યો ૧૩
 કરિ લીધા સોનાની થાલિ ભરી રત્ન લ્યાવી તત્કાલિય;
 આપી દાન ઉશીંકલ થઈ, ભવની ભાવઠિ નાહી ગઈ. ૧૪
 દ્રવ્ય દેખી રીઝયુ તત્ખેવ, દ્રવ્ય થકા વશિ થાઈ દેવ;
 દ્રવ્ય સહુનિ આણિ ધાત, માનુષદેહ તણી કુણુ વાત ? ૧૫
 વલતૂં પૂછયૂં, “ખાઈ રક્ષમણી! તાહરી મુઝાંનિ ચિન્તા ઘણી
 કુંહુ, ખાઈ! શું કરવું કામ ?” તવ તનયા કિહિ, “ગિસુ સ્વામિ!” ૧૬
 ભોજપત્ર કમ્બનની રેખ, લીલા લખવા ગિઠી લેખ. ૧૭

કહૂં ૫ મૂં-રાગ ધન્યાશ્રી

“સ્વસ્તિ શ્રી નિજ નગર દારિકા, રાજા શ્રીરણુછોડણ!
 દેવ! તહારાં દર્શન હુલ્લ, કહૂં છું ગિહૂ કર જોડિણ. ૧
 તૂં સરજિ નિ સર્જીહિ પાલિ, ખીજુ કેઈ અનજાણુ;
 અગમગતિ-હીણાં ચે માણસ, તુ શું કરે વિખાણુ ? ૨
 જગતહેત-ઉદય યશ પાવન, પ્રતાપ મહિમાવન્તણ,
 કમઠ માન મદન મનોહર, વિદ્યા લક્ષણવન્તણ ૩
 વિદલ્થી મિ લેખજ લખિઉ, વીનતડી સુણિ માહરીણ
 ભીમક સુતા રક્ષમણી પદપદ્મજ, દાસાનદાસ તહારીણ ૪

- કોટિ પ્રણામ તમ કૃપાયિ, કુશલ છિ મહારાજન; ૫
પાછુ લેખ લખશુ મા સ્વામી! આંહિ છિ એહવી વાતલ ૫
- અપરમ વાત લખૂં શૂં સ્વામી ! રાઈ સમરા રચિઉલ; ૬
ખણડ ખણડના રાઈ પધરાવ્યા, મહિમા મહીતલિ મચિઉલ ૬
- લીમકરાઈ વનિય છિ તદ્દનિ તેનૂં કાંઈઅ નવિઆલિલ; ૭
રૂક્ષમૈઈ શિશુપાલ તેડાવ્યો, તેહ દુઃખ અદ્દનિ સાલિલ. ૭
- રાઈ જરાસન્ધ સરખા છિ, તેહની, સેન તણો નહીં પારલ ૮
એંહશી સહસ્ર રાજા બન્ધ છિ તેહની દુઃખ પામિ છિ નારિલ ૮
- વિદલ્ પાષલિ વેઢ રચ્યુ છિ, ત્રણિ દિવસિ વિહિવાઇલ ૯
કન્યા ઘિરિ અનેરાં મર્જલ, વરત્યાં સૂઘાં થાઇલ. ૯
- મિ તાં સ્વામી! તૂં વર વરિઉ, ધીજા કીહા કાજિલ; ?
તેહ માટિ વિહિલા ચૈ આવુ, કરજ્યો અદ્દારી સાજિલ. ૧૦
- લગત-વછલ બિરદ તદ્દાઈ, અનાથ તાણુ તૂં નાથલ; ૧૧
આજ નહીં આગિલગિ સ્વામી! જન્મ હૂં સાથલ. ૧૧
- મછ કૌરમ નિ વારાહ નરસહીં, વામન રામ શ્રી રામલ; ૧૨
તિહાં જનક સુતા હૂં મહા પામી, તે સમ્ભારુ સ્વામિલ! ૧૨
- તાત વચનિ વન, પંચવટીમાંહિ કય અદ્દાઈ હરણલ; ૧૩
ત્યાહિ કુમ્ભકર્ણુનિ રાવણ સરખા, મહીપતિ પામ્યા મરણલ. ૧૩
- વલિ અજ્યોધ્યામાંહિ લીલા કીધી, તેહ કાં આજ વીસારલ? ૧૪
સબલ સેન સજ કરીનિ લ્યાવુ, ડાઉલિઆનિ વાડલ, ૧૪
- નહીં આવશુ તુ નેટ કહૂં છું, તજેશ માહરી દેહિલ; ૧૫
પછિ બિરદ તદ્દાઈ મિથ્યા થાશિ, મો આપેશ મૂંહિ છેહલ. ૧૫
- અન્ન ઉદક અપણવશૂ જી, દર્શન પામેશ દેવલ; ૧૬
નહીં આવું તુ નિશ્ચિ સ્વામી ! પ્રાણુ તજૂં તત્ખેવલ. ૧૬

મૂલ્લિ ખરૂં ભરૂંસુ તાહરૂં સ્વામી ! માનિ માહરૂં તાતલું;
ઘણું લખૂં તે નવિ ઘટિ સ્વામી ! આંહિ છિ એહવી વાતલું. ૧૭

આડી એલિછ લખી નીસાણી, અહમ્મે તદ્દારાં થાશું લું;
લગન તણિદિનિ પુહુરિ પાછલિ, અમ્મિઝા પૂજવા બાશું લું. ૧૮

તિહાં રથ રાખિ સેન સાથિ, ચાલિ તુ સડ્ડામલું;
નહીંતર હરણ કરિ હરિ ! કાંતિ, વાર મ લાઈશ સ્વામિલું !” ૧૯

ખીડયુ કાગલ કુડ્કુમ હુર્વા, બમ્બ ગિસાડયા પાટિલું;
કરી આરતી આશિષ એલિ, “પ્રભુ ! પધારૂં વાટિલું.” ૨૦

કડવું ૬ હું—રાગ શ્રીરાગ

વિદ્રભાથિકુ વિપ્ર નીસર્થુ, આનન્દ શું રે;
વાડવ કરિ રે વિચાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧

કિહાં કુણડણ કિહાં દારિકાં, આનન્દ શું રે;
સધ્ય નહીં સમાચાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨

શુકન ભલાં સાહમાં મિલ્યાં, આનન્દ શું રે;
ગોપ સવચ્છી ગાઈ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૩

સુન્દરી ષોડશ વારખી, આનન્દ શું રે;
માનુની મઝૂંલ ગાઈ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૪

ગણપતિ દેવી દુર્ગા મિલ્યાં, આનન્દ શું રે;
દર્શનિ દીઠા ચાસ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૫

તુહી વિપ્રનૂં મન માન્યૂં નહીં, આનન્દ શું રે;
નહીં આબ્યુ દઢ વિશ્વાસ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૬

વાટિ વટ એક આવિઉ, આનન્દ શું રે;
તેહની શીતલ છાંહિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૭

- તિહાં આવી ઊભુ રહી, આનન્દ શું રે;
વિચાર કરિ મન માંહિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૮
- વિપ્ર કિહિ, “આંહિ વિસમૂં, આનન્દ શું રે;
જોડાં ત્રણ દિન ઠેઠ, “મન ગોવિન્દ શું રે. ૯
- એહવૂં કહી નિદ્રા કરી, આનન્દ શું રે;
હોનાર હોશિ નેટ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૦
- સૂતુ સ્વપનમાંહિ વહી ગિઉ, આનન્દ શું રે;
પ્રભુઇ જાણી પ્રીતિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૧
- જાગ્યુ તાં તિહાં વટ નહીં, આનન્દ શું રે;
આ તુ અવલી રીતિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૨
- શ્રવણિ શબ્દ તિહાં સાંભલ્યુ, આનન્દ શું રે;
ચુહુ દિશિ જિ જિ કાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૩
- દુન્દુભિ વાજ્યાં દેવનાં, આનન્દ શું રે;
નગરીં યોજન ખાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૪
- આ અસંભવ કિહાં થકો ? આનન્દ શું રે;
વાડવ કરિ રે વિચાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૫
- નગરી પોલિ પિસતો, આનન્દ શું રે;
મિલિઆ પ્રશ્ન કુમાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૬
- “કાં રે પ્રાદ્ધણ ! વિહિ ખાંડલ્યુ, આનન્દ શું રે ?”
પ્રશ્નિ પૂછી વાત, મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૭
- “સ્વામી ! કુણુ સ્થાનકથા આવિઆ, આનન્દ શું રે ?
કુણુ તદ્દાઝ નાથ ?” મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૮
- જાડવ કિહિ, “વલતુ કહૂં, આનન્દ શું રે;
તૂં કિહિ, એહ કુણુ ગામ,” મન ગોવિન્દ શું રે. ૧૯

- “દેવાધિ દેવ ! એહ દારિકાં, આનન્દ શું રે;
સુરિનર મુનિ નુ ઠામ,” મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૦
- “જૂઠું મ યોલેશ જાદવ ! આનન્દ શું રે;
વાડવ વલગુ ખાંહિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૧
- “ક્ષણ એક માંહિ કિમ આવિઉ ? આનન્દ શું રે;
“હું” વિદુલાદેશથુ આંહિ, “મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૨.
- “સ્વામી ! કુણ્ણ નહીં કુશસ્થલી, આનન્દ શું રે;
ત્રિગુણ-રહિત-વિકાર, ” મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૩
- “શાસ્ત્રારથ મિ સાંભલ્યુ, આનન્દ શું રે;
તે દેખું નિરધાર,” મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૪
- યશવન્ત પોલિ પિસતાં, આનન્દ શું રે;
સ્વર્ગદ્વારીની વાટ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૫
- સજ્જમ દીસિ ગોમતી, આનન્દ શું રે;
મોક્ષદ્વારીનુ ઘાટ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૬
- અષ્ટ તીરથ અવિલોકતાં, આનન્દ શું રે;
ચક્રમિ થિઊં શરીર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૭
- આનન્દ મુનિ ઈમ કિહિ, આનન્દ શું રે;
“ચાલુ મિલિધ શ્રીચંદુવીર” મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૮
- ખાંહિ વલગા બિહૂ આવિઆ, આનન્દ શું રે;
આવ્યા શ્રીહરિ-પાસિ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૨૯
- કૃષ્ણાગર ઉવેખિઉ, આનન્દ શું રે;
રતનમિ રચ્યા રે અવાસ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૦
- પ્રયજિં પ્રભુ પોઢિઆ, આનન્દ શું રે;
પીતામ્બર ધન સાર, મન ગોવિન્દ શું રે; ૩૧

- કણિઠ માલ કૌસ્તુભ તણી આનન્દ શું રે;
તેજ તણુ નહીં પાર, મન ગોવિન્દ શું રે; ૩૨
- મૃગમદ તિલક સોહામણું, આનન્દ શું રે;
કુણ્ડલ લોલ કપોલ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૩
- ચન્દન ચરચ્યાં આવનાં, આનન્દ શું રે;
મન મધિ કારે કલ્લોલ, મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૪
- પાઈ પદ્મ-લાંછન ભજિ, આનન્દ શું રે;
ભગત તણુ આધાર, મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૫
- મગ્ન થિઉ મુનિ ઇમ કિહિ આનન્દ શું રે;
“ધન્ય ધન્ય એ અવતાર” મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૬
- પામિ તેડીનિ પૂછિહાં, આનન્દ શું રે;
“કુહું સ્વામી! કોઈ કામ?” મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૭
- તવ તે કાગલ આપિઉ આનન્દ શું રે;
“આ લિઉ અન્તર-ચામિ!” મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૮
- “મુખ વચન સુણિ માહરું, આનન્દ શું રે;
ક્ષણું મ લાઈશ વાર,” મન ગોવિન્દ શું રે. ૩૯
- “પ્રભુ પધારુ વિદુલા લગિ આનન્દ શું રે;
રૂક્ષમણી-પ્રાણુ-આધાર!” મન ગોવિન્દ શું રે. ૪૦
- તવ તે કાગલ વાંચિઉ આનન્દ શું રે;
હરિચિ લીધું હેત, મન ગોવિન્દ શું રે. ૪૧
- “આપણિ જૈચિ એકલા આનન્દ શું રે;
કિ સહુ સેન સમેત?” મન ગોવિન્દ શું રે. ૪૨
- “તાહરું કારણ તૂં લિહિ, આનન્દ શું રે;
બિહિવાની કહી વાત, મન ગોવિન્દ શું રે. ૪૩

“ત્રણ દિવસ અદકા નથી, આનન્દ શું રે;
આડી છિ બિ રાતિ,” મન ગોવિન્દ શું રે. ૪૪

કુરૂં ૭ મૂં-રાગ અસાવરી-ધન્યા

શરૂં ચતુર્ભુજિ પૂરિઉ રે, બલટયા શ્રીરણુછોડ;
શૂર ધીર સોહામણા રે, યાદવ છપ્પન કોડ. ૧

તવ રથ આણી સજ કર્યું રે, ગરુડિ ગોવિન્દનિ કાજિ
બિહૂ જણુ ગિરી સંચર્યારે, ત્રીજા શ્રી ઋષિરાજ. ૨

એક ક્ષણ માંહિ આવિઆ રે, ગરૂં કેરિ તીરિ;
ગરુડ કાહે, “ગોદાવરી રે, નાહિધ નિર્મલ નીરિ, ૩

દોડ—નીર નિર્મલિ નાહિધ,” ક્ષણ રહ્યા શ્રીયદુનાથ;
બલભદ્ર તિહાં આવી મિલ્યા રે, સળલ સેના સાથિ. ૪

શૂર ધીર સોહામણા, દલ ક્ષોહણી અગિઆર;
વેગિ આવ્યા વિદુર્લા, જૈ મિલ્યા જાન મુઝારિ. ૫

ચુહુદિશિ જોતાં ફરિ, કિહિ, ‘શી વિધિ છિ શિશુપાલ ?
પૂછિ તિહાં કિહિ, ‘આપણા, કે ન જાણિ ગોપાલ.’ ૬

કુણિ જાણ્યા અપૂર્વ નરનિ, કુણિ જાણી જાન;
ગોખ્યવત ગોવ્યન્દ ગયા છિ, મોડવાનિ માન. ૭

શશી એક પૂરણ કલા, જાણિ તેજ શૂં નવ લક્ષ;
રવૌ ભિગિ તિમિર ત્રાસિ, ગરુડ ગોવ્યન્દ મુક્ષ. ૮

એક ઠામિ બિતર્યા, ભીમક લ્યાવ્યુ ભેટ;
ચરણામ્બુજિ પ્રભુનાં જધ નિ, પડ્યુ પગલાં હેઠિ. ૯

ખાંહિ સાહી બિહૂ કરી દીધૂં, આલિદ્વૈન અવિનાશિ;
સન્તોષી શ્રીહરિ નિ, પછિ ગયુ મધ્ય-અવાસિ. ૧૦

વિપ્રિ જો કહ્યું રૂક્ષમણી, “બાઈ ! આબ્યુ તાહરે નાય;
સળલ સેના સજ કરી, બલિલદ્ર બાન્ધવ-સાથિ.” ૧૧

ઉચિત આબ્યાં અભિનવાં, ચેહ્નિ ઘટિ ચેહ્નૂં દાન;
બાણિ રાહુ-મુખથુ શશી ફટિ, કલા-સર્વ-નિધાન. ૧૨

આનન્દ પામી અતિ ઘણું, પગ ઊપરિ નામ્યું શીસ;
જઈ ત્રિ લોઈયિ ચઢો તાસણી, તે જોવા શ્રી યુગદીશ. ૧૩

સુદેવ દેવિ દેખાડિયા, “ઓ ચતુર્ભુજ અવિનાશ;
શ્યામ વર્ણ સોહામણ, કન્દર્પ-કોટ પ્રકાશ.” ૧૪

દર્શન દેખી હર્ષ સદનિ, કારે વિહિ અપાર;
“હું મન્દમતિ અલાગણી, કિમ વરિ એ ભરતાર.” ૧૫

પ્રસન્ન ગતિ પૂજા કરી, પ્રભુ પ્રીછબ્યા તતખેવ,
“ગોધૂલિક વેલાઈ આવજ્યો, અમ્બિકા દ્વારિ દેવ !” ૧૬

સમિ અવસર આવિઆ નિ, ધવલ ધોસટ થાઈ;
સજાઈ ઘિરિ સર્વનિ, માનુની મજૂલ ગાઈ. ૧૭

વાજિત્ર વાજિ, ગિહિ માંડ ગાજિ છાજિ સર્વ શણુગાર;
કુંકુમ ચન્દન છાંટણાં, તિહાં મિદ્યા માગનહાર. ૧૮

સ્વજન સહુ શોભા દિયિ, કુંઅરી નાનુ ચેહ;
હાવિ વર છોડિ વિનતા ચર્કિ, દુઃખ દાલિદ્ર ભંજની તેહ. ૧૯

નમણુ નીર નિવરાવિઝિ, સોહાવિઆ શણુગાર;
સુન્દરી ષોડશ-વારખી, તે રૂપનુ નહીં પાર. ૨૦

કડકું ૮ મું—રાગ કેદાર શ્રદ્ધ

કન્યારૂપ અતિ ચૌવન-વેશ, નખશિખ શોભા અર્જુ સુદેશ;
શશિમુખ સવિતા તપ તન કોઈ, કામરૂપ રહ્યા કર જોડિ. ૧

ચૂંનડી જાદર ચમ્પાવરણી, લોચનિ લલિત લજ્જવિ હરણી;
કરલા કેશ રચ્યા આપેલ, નિહિરી-નાગ દન્તાલી વેલિ. ૨

મિણીપટી માંહિ માંગ સમારી, મધિ સિન્દૂર પતર્જ રિપુહારી;
વેણી વિશાલ વ્યાલજિત કાલી, રાખડલી રચના રતનાલી. ૩

ચમરી ચૂંનડી લડસડ મોતી, કેસરી આડ દશન મુખ જોતી;
ખીટલી ઉગનિઆં સોહિ આલ, ખાણુ કટાક્ષ ગજગતિ ચાલિ ૪

કૂલી સિંધુ નિ શીસકૂલ, ડાંડલ રતન જડયાં છિ અમૂલિ;
ત્રિબુક શ્યામ અધર પ્રવાલી ડાડિમ દાંત, તમ્બોલરંગાલી ૫

કણ્ઠિ હાર નગોદર શોભિ, માદલ અવલિઆં મન લોભિ;
ચમ્પકકલી પદકડી પાટુ કાલી લર સરઆલ ને કાંટુ. ૬

જૂમળું બિહિરખા બાબૂ બન્ધ, ચન્દનમાલતી જાતિ સુગન્ધિ;
ચૂડી રૂડી કરિ કારેલી કંચન કાંકણુ વિચ વિચ વેલી. ૭

પાઈ નિપુર ઝાંઝર ઝમકિ, વીંછીડા ઘૂઘર ઘમકિ;
રૂક્ષમણી અર્જુલી પગ વિચિવર્ક, કદલી સ્થમ્બલ, કાટેકેસરલટ્ટી ૮

સાથ ઉરગ અલતાયિ અરચ્યા, પીલ્યાંકુડકુમ તાન્દુલ ચરચ્યા;
મલિ સુહાસિણુ ઝાકઝમાલ, મુગતાફલ લરી કંચનથાલ. ૯

આપણુપાં અક્ષાણાં લ્યાવી, દધિ દૂર્વા કરી દેવી વધાવી;
ઇડી પીડી ઊપરિ વારી, પૂજી અરચી પાટિ ગિસારી. ૧૦

સાથિ સહિઅર લક્ષ સોહાઇ, કુલદેવ્યા પન્નિવા જાઇ;
સર્વ સન્નઇ કેસ લોગ, ગોધૂલિક પરિપૂરણુ યોગ. ૧૧

રૂક્ષમૈઇ કહાવ્યું શિશુપાલ, સેના સખલદલ ઝાકઝમાલ;
જરાસન્ધ, ચાદવ, પધરાવ્યા, ખણડ ખણડના ભૂપતિ આવ્યા. ૧૨

મ્યલિઆ છત્રપતિ સુલક્ષ, સુરિનર અસુર પવન જન યક્ષ;
વિરંચિ ઋષિ સહસ્ર અઠ્યાશી, દેવાર્જુના અમરાપુર-વાસી ૧૩

શકુંર શેષ દશિ દિગપાલ નવ ગ્રહ ગાન્ધર્વ નક્ષત્રમાલ;
તિહાં શિશુપાલ તણી દૂરિ આણુ, ખીજા ભૂપતિ ખોલિ પ્રાણુ. ૧૪

“જે જે, જાલવજ્રયો કોઈ હરશિ, કૃષ્ણ ચોર આવી છેતરશિ;
ચાદવ પાસિ ઊભા જાણુ, રથ રેવન્ત રાખી રહ્યા પ્રાણુ. ૧૫

ખે બાજૂ બલવન્તા રાઈ, ખીજા જન જોવા નિ જાઈ;
એક એકનાં પૂછિ નામ, ઘિર દેવાલિ લગિ નહીં ઠામ. ૧૬

હાવિ હર કાંત કસ નહીં વાર, જહીં જીઈઈ તહીં જિજિકાર;
એક ધાઈ ધરી ધોસટ ગાઈ, એક ચમર ઢલવાઈ. ૧૭

લીલાઈ લીધી વરમાલ, ખીજિ કરી લર આકર્ષમાલ;
એકિ હરિ પૂજા-ઉપહાર, ચુહુદિશિ યૂથિ મિલી બહુ નારિ. ૧૮

ચતુરાં ચાલી હલવિ હલવિ, મધુર વચન ખોલિ અતિ અલવિ;
ગુણ દેખી રીઝ્યા ગુણવન્ત, શ્વાસ ત્રાસ ઊડી ગિઆ જન્ત. ૧૯

મૂર્છા પામ્યાં દેવી દર્શન્નિ, જાણિ કેલિ ભરી કરસણિયુ.
ચીતવીત કીધા રાણાબાઈ તવ વલિઆ નીસાણિ થાઈ. ૨૦

ધૂસકિ ઢોલ મદજી નીસાણુ, નાલ બન્દક નિ કૂટિ, બાણુ;
હેગિ તાગ નાગ ધિગ ધિગ, રૂપ અનોપમ વીર વહજી, ૨૧

દેવી પુહુતાં દેવલ માંહિ, રાણારાય રહ્યા સવિ ત્યાંહિ. ૨૨

કડવૂ ૯ મું-રાગ રાજવલ્લભ

પ્રતક્ષ પૂજ્ય નિ પરમેશ્વરિ, પૂજ્યા સહુ સંચોગ;
શુ શુ શાક, શુ પાકશું રે, નાના લોગ-

ઉત્તમ અગર ઉવેખિઆં રે. ૧

કપૂરિ આરતી થાઈ, ઘણ્ટા તાલ વધામણું રે;
લીલા લાગી પાઈ, “કર જોડી નિ કડૂ વીનતી રે. ૨

- માતા! તું અવિધારિ, પૂરિ મનોરથ માહરા રે;
 વર ઈચ્છ મુરારિ મનસા વાચા કરી કહૂં રે. ૩
- આઇ! મિ ક્રીઈ હુચિ સેવ, તે સહૂ સફલ કરુ કાલિકારે.
 વર દેવ્યો વાસુદેવ, તે વર સુન્દર આંહિ આવિઆ રે; ૪
- રક્ષા કરવ્યો માત! બાન્ધવ-બોલ ઉવેખવ્યો રે;
 મહિમા પામવ્યો તાત, શ્રી મુખિ કિહિ અમ્યે! એ હુશિરે? ૫
- વાર મ લાઇશ ખેવ," પગ વન્દીનિ પાછાં વદ્યા રે;
 દર્શન પામી દેવ, ત્રિહિન-અતુર્ભુજ બોલખ્યાં રે. ૬
- પાઇ પદ્મ ઇધાણ, મેઘ શ્યામ સોલી ચઢી રે;
 સુન્દર સારિજ પાણ, ભૂપતિ લેદ ન નાણી રે. ૭
- માંહોમાંહિ કરિ વાત, એક કિહિ, 'આંહિ આવશિ રે;
 તાણીનિ લિહિશૂં હાથ,' એક કિહિ, 'અહમ્યો બોલખ્યા રે. ૮
- વહુ અરનિ કણિઠ માલ, 'એક કિહિ, 'દેકટ દાંદાં કાં કરુ રે;
 જુ શિર ઊભુ શિશુપાલ, દેવો દારિ પધારિઆં રે. ૯
- પ્રભુચિ નાણી પ્રીતી, રથિ ખિસાર્યાં રાણીરૂક્ષમાણી રે;
 યાદવ પામ્યા જીત, હરિયિ હરકાંતિ હય હાંકઆ રે. ૧૦
- પૂંઠિ પડયુ પુકાર, માંહોમાંહિ વઠવા રહ્યા રે;
 વરત્યુ મારો મારિ, બાણ જીટિ નિ તૂટિ તાજણાં રે. ૧૧
- કૂટિ ગોલા-નાલ, પાડિ પાડિ કહી પૂંઠિ પલિ રે;
 શર સાંધ્યું શિશુપાલિ, ઘોડા ઘોડા માંહિ ગરિ રે. ૧૨
- મેગલ મેગલ માંહિ, હડીઈ આવ્યા તે હેઠા પડિ રે;
 ઊઠાડિ સાહી બાંહિ, સલક્યુ શેષ, ધૂજ ધરા રે. ૧૩
- પર્વત ક્રીધા ચૂર, સેન તણી તે સડ્ડા કહૂં રે;
 યમ સાગરનું પૂર, જરાસન્ધ ધાઈ ગયું રે. ૧૪

વિંધ્યાશ્રીગોપાલ, “હવિ કિહિ, કિહાં જાઈશ કૃષ્ણિઆરે!
હૂં નહીં જાણ્યુ કાલ, ઘણી વાર વાહી ગયું રે. ૧૫

હજી નહીં તમ લાજ, શીંચાણુનિ મુખિ સાવજૂં રે;
કિહિ, કિમજાઈશ આજ?” વિકટવાયકહરિયિ સાંભલ્યાં રે. ૧૬

કોખ્યા શ્રી યુગદીશ, સુન્દર સન્મુખ માહુવરે;
માર્યા કોટિ એકવીશ, તુહી પ્રાજિ ન પામિઆ રે. ૧૭

જેરાવર શિશુપાલ, પ્રભુ પ્રાણુનિ રાળતા રે;
જે મુખિ દેતુ ગાલ, “ડાઉલ દેશ થુ આવિઉ રે. ૧૮

હૂં કિમ પાછુ જાશ? સેન સહૂનિ ઇહાં નીગમૂં રે;
તન ધન હીણુ થાશ, “ભૂપતિ કિહિ,” રગિ ભાગિઆરે! ૧૯

મુણિ જરાસન્ધ વાત, તવ સમરાં જરા રાખ શિ રે.” ૨૦

કડવું ૧૦ મૂં-રાગ દેવગન્ધાર

જરા પધાર્યાં જાનમાં, ડોશી જગ જૂરણ;
યાદવના યૌવન હર્યાં, કીધા વય પૂરણ. ૧

શ્રવણિ ખોલ નવિ સાંભલિ, ફરી આંખિ નવિ સૂઝિ;
નાક ગલ ખોલિ ખોખરૂં, કટી ભાગી દૂજિ. ૨

આંહિ નહીં પડિ આંખડી, કરિ લાકડી સાહી;
ધવલ દેશ કાયા લેલરી, સહૂ સેના વાહી. ૩

અસૂરજ જાણિ શ્રીહરિ, વિચારી તવ વાત;
પ્રશ્ન કુમાર પધારિઆ, તેણિ આણી ઘાત. ૪

ધશી નારિ ઝોંટિ પરી, હરિ છિ તિહાં લ્યાવ્યુ;
નાખી પાતાલિ પાખ્યણી, શેષ સાહુમુ આવ્યુ. ૫

આકાશિ જીલાલતાં, મુનિ નારદિ વારી;
પછિ રહી મૃત્યુ-લોકમાં, પીડા સંસારી. ૬

‘જરા ! જી લાગી,’ ધમ કહિ, હાવિ નાહસુ તત્ત
પગ પૂજી જઈ કૃષ્ણના, એહ છિ પ્રાણજીવન.’ ૭

માતા ! એહૂં કાં કહૂં ? અહ્મનિ દુઃખ થાઇ;
તહો તહારે લોગવુ, પોતિ નાહશી જાઇ. ૮

ચેહ્નિ બલિ બુદ્ધિ બોલતા, તેણિ મૂકી મામ;
હાવિ વીર વઢી રહ્યા, ચઢી મુખ-શ્યામ. ૯

પણિ પાછા નહીં ઉસરિ, વઢતા નહીં વારિ;
એક ઘાયિ સુ સામટા, નારાયણ મારિ. ૧૦

મહારાજિ માન મૂકાવિઆં, પાડી પાધર કીધા;
ચેહ્નિ દણ્ડ ચેહ્વા છટિ, તેહ્નિ તેહ્વા દીધા. ૧૧

શીસમૂંડયું શિશુપાલનું, સહુ સેન સજ્જાતિ;
મારી મુહુ કાલાં કર્યાં, ગઈ નવખણિડ વાત. ૧૨

હારીનિ પાછા વલ્યા, લજ્જા ગઈ લાગા;
રૂક્ષમૈય આવી શું કયૂં ? ફરી વઢવા લાગા. ૧૩

સાથ જીઉ શિશુપાલનુ, મુખ નાકજ ત્રુટાં;
પગ લાગા કર કાઢિઆ, સન્ધાણુ વણ્ણટાં. ૧૪

મૂરત-હીણા આવિઆ, વિચ માંહિ વણ્ણતા;
શીસ ઢાંકી શિશુપાલનું, દેશ ડાઉલિ પુહુતા. ૧૫

સેના રૂક્ષમૈઆ તણી, લેઈ પૂંઠિ પલાઈ;
“ચતુરાં-ચોર ! બલુ રિહિ, કિહાં નાહશી જાઈ ? ૧૬

રૂંધીનિ કીધું રાખલું, યાદવ અકલાવ્યા;
કાંઈ મારિ છિ પાપિઆ ? અહ્મયો મુહુણા આવ્યા.” ૧૭

બલ કીધું બલદેવ શું, હરિયિ ઝાલ્યુ હાથ;
વિહિલ વિચિ લેઈ ઘાલિઉ, લીધુ તવ સાથ. ૧૮

ઊપરિ ણિઠા શ્રી હરિ, ત્રિભુવનનુ ભાર;
આકેન્દ કરી કરી આકલ્યુ, “તૂં પ્રાણુ-આધાર.” ૧૯
તવ બોલ્યાં શ્રી રૂક્ષમણી, “અપરાધીનિ સાંખુ;
બાન્ધ મૂકી માહરૂ, સ્વામી ! મહિમા રાખુ.” ૨૦
કાઠીનિ કેશ મૂંડાવિઆ, વિચમાંહિ વિરામ્યુ;
પૂર્વિ ચે બુદ્ધિ બોલતુ, તેહુ મહિમા પામ્યુ. ૨૧

કડવું ૧૧ મું-રાગ આંદોલગુડી-દેશખ

હરિચિ કીધૂંછિ હરણુ, છત્યા અશરણુશરણુ;
ભીમક ભૂપતિ આનન્દુ, વર તુ વીશમ્ભર વન્દુ. ૧
હરિજનનિ દેશ છણ્ડાવ્યુ, સજ્જન મુખિઆ કરી આવ્યા;
અણુવર રૂક્ષમૈઉ સાથિ, વર તુ ત્રિભુવનનુ નાથ. ૨
કન્યા કલિમલ-હરણી, ચતુરાં ચમ્પક-વરણી;
આદિમૂલ મહાદેવ, સુરિનર તેત્રીસ કોડ દેવ. ૩
સાગર સમીપિ ગામ, વાઝ વિદ્યાવની શુભ કામ;
સહસ્ર અઠ્યાશી ઋષિ આવ્યા, વાઝ મણ્ડપ સોહાવ્યા. ૪
તલિઆં તોરણુ બારિ, જિ જિ શબ્દ ઉચ્ચાર;
વાજિ ભેરિ મૃદંગ, ઊપજિ તાન તે રડિ. ૫
બલિભદ્રિ બોલાવી બુધિ દીધી, પૂજા યશવન્તની કીધી;
ચેરિ સાંતિક સાડ, વલતૂં વિઠલિ વિચાર્યૂં. ૬
વીરવડાનુ મહિમાઈ, કીધુ બલભદ્રનુ વિહવાઈ;
કન્યા રેવન્તી નામિ, રાજદમ્પતી ગામ. ૭
હાવિ શ્રીહરિ વરઘોડિ, ભરિઉ ખૂપ અમ્બોડું.
સાંબેલાં લક્ષ કોડિ, જાન સર્વ તે રણછોડ, ૮

ત્રીકમ તોરણિ આવ્યા, લલી સજનીયિ વધાવ્યા;
તલિઆં તોરણ ત્રાટ, મિલિઆ પ્રાઘણુ ભાર. ૯

પૂજી પાટિ ખિસાર્યા, વરરાઈ વાડુ શણુગાર્યા;
લીલાયિ રામ ગાંલી ખાંહિ, સાવધાનસમિ ભણાઈ. ૧૦

ધૂસકિ ઢાલ નીસાણુ, મિલિઆ ચતુર સુખાણુ;
હસ્તમિલાપક થાઈ, સજની જોવાનિ જાઈ. ૧૧

દેખે દમ્પતી દેવ, મોહી રહ્યા તરખેવ;
ધવલ માંગલ ગાઈ, તંડયુ રૂક્ષમૈઉ રાઈ. ૧૨

રાજી રીતિ સોહાવ્યાં, કન્યાદાન દેવરાવ્યાં;
રચિ વિરંચિ કંસાર, યમિ યુગતિ મુરારે. ૧૩

પાટિ અન્યોઅન્ય આવ્યા, લલી સજની વધાવ્યાં;
ચતુરાં વદિછિ આશીશ, એ જીવુ કોહિ વરીશ. ૧૪

દમ્પતી મદનમોહન, શોભા સકલ સોહન;
કેશવિ કલિઉ કીજિ, ભુક્તશેષ અદ્વાન દીજિ, ૧૫

તોરણુ છોડીનિખન્ધાવ્યાં, સજન ચોલ લિહિવા આવ્યાં;
તિલક ત્રિભુવનનુ નાથ, અક્ષર આપિ છિ યુગમાત. ૧૬

મિલિઆં યાચકજન્ન, કરી ન વાર લિઈ ધન;
આરતિ- ભંજન અવિનાશ, થિઉ રૂક્ષમૈઉ દાસ. ૧૭

ખરદ કરી પૂંઠિ પલિઉ, વલતુ પાછુ નહીં વલિઉ;
વાસ્થૂં લોજન કુણડ ગામ, તિહાં રાઈ કીધુ વિશ્રામ. ૧૮

લીલા શ્રીરણુછોડ, મુરિજન તેત્રીસ કોહિ;
અનુદિન વેલાર્ધ મધ્યાહ્ન, કરશિ ચોર્યાશી નિતિ સ્નાન. ૧૯

અડસઠ તીરથ ગઈ, નવશિ નવાણું એક સફિ;
એ સહૂ રહ્યાં એકિઠામિ, ધન્ય ધન્ય મૂલ મહાદેવ ગામ. ૨૦

કડવું ૧૨ મૂં-રાગ ધન્યાશ્રી

સુરિનર અતિ આનન્દિઆં, જન જાણુ રે;
હુન્હુલિ વાળ્યાં દેવ જન જાણુ રે. ૧

પ્રભુ પધારુ વિદુલા, જન જાણુ રે;
વાર ન લાગી ખદેવ, જન જાણુ રે. ૨

નગર નિવાસી આવિઆં, જન જાણુ રે;
સાહુમા જાઇ વૈષ્ણવજન્ન જન જાણુ રે. ૩

ઉંછવ હુચિ વધામણાં, જન જાણુ રે;
આખ્યાં ફેફલ પાન, જન જાણુ રે. ૪

વલણુ-પાન પરિમલ છાંટણા, કુહુકુમ કેસર સાર;
ધિરિ ધિરિ શુડી ભિછલ, તલિઆં તોરણુ ખારિ. ૫

ધવલ માંગલ ગાઈ વનિતા, ભરી કંચન થાલિ;
અક્ષાણાં કરી લાછ-વરનિ, આનન્દિ ગોપાલ. ૬

યશોમતી માતા દેવકી, શ્રીનન્દ નિ વાસુદેવ;
ધિરિ વહૂ આળ્યાં રૂક્ષમણી, આનન્દ્યાં તત્ખેવ. ૭

ખાલા પ્રૌઠ યુવાવસ્થા, મલી સાસર વેડિ.
જોઈ મોહ્યા જગપત, ગઈ કન્યકાની કેડિ. ૮

આચાર રીતિ કરાવી એ, દમ્પતી પુહુતાં ત્યાંહિ;
આછણુ છાંટી લાછ વહૂનિ, આવિઆં ઘર માંહિ. ૯

ગોત્રજ નિ પ્રણામ કીધુ, જમાડી સહૂ જનન;
સાલિ દાલિ નિ ઘૃત સારાં, પંચામૃત પકવાન્ન. ૧૦

પ્રભુચિ કરી પિહિરામણી, દેવતાનિ તત્ખેવઃ
સુરિજન મુનિજન વીનતી કિહિ, 'આગન્યા દિઉ દેવ! ૧૧

પ્રાણુવલ્લભ ! પ્રીતિ રાણુ', સહૂ માન માગીં જાઇ.
હાવિ કથા સમ્પૂર્ણ થઇ, શ્રી રુક્ષમણી-વિહિવાઇ. ૧૨

પશ્ત તાં પરીક્ષિત તણુ, શુકદેવનુ પ્રસ્તાવ;
દુસ્તર તરવા ભકતનિ, શ્રી ભાગવત-રસનાવ. ૧૩

અન્ધ મારગ પામવા રે, પ્રગટ કીધી યોતિ;
અર્ધ ઉદિ તિમિર ત્રાસિ, અવની થયુ ઉદ્યોત. ૧૪

તિમ કથા શ્રી જગદીશની, ત્રિહિતાપ પામિ ભજીં;
સુણિ શીખિ નિ સાંભલિ, તેહનિ સદા પૂરણ રજીં. ૧૫

પદિ પદિ નામ અવિનાશનું, લિયિ-સદ્દલ થાઇ જન્મ;
અવસાન-કાલિ જુ આવડિ, ત્રિહિ તાપ પામિ ભજીં. ૧૬

નહીં જુયિ ગુણ આચાર, ગાતાં આતુરી વિવેક;
હરિનામ યાંહિ તહીં સોહિલું, દોહિલું નહીં ક્ષણ એક. ૧૭

શ્રોતાજન ! સહૂ સાંભલું કવિતા કિહિ મતિમન્દ;
સંવત ૧૬૫૨, મુઝ ભિપનું આનન્દ. ૧૮

એત્ર શુદિ ૧૧, મધ્યાહ્ન મર્જલવાર;
પંચાંગ યોગ શુભ માંહિ, પૂર્ણ કથાનુ વિસ્તાર. ૧૯

કૃષીકર્મ ઉદીચ્ય-વંશિ, અનાવલ સ્વસ્થાન;
રામ થાપી બરદ આપી, રખિ લિહિતાં નામ ! ૨૦

અધેશ્વરના વાસ પાસિ, પૂર્વિ સૂપા ગામ;
ગણેશ-સુત કૂટ કિહિ, સહુ સલાનિ પરણામ. ૨૧

ગણપતિ ભારતી શ્રીય વૈષ્ણવ, શ્રોતા-વક્તાનિ નમૂં;
તમ પ્રતાપિ યે કહ્યું, નિતિ નિતિ હરિચરણિ નમૂં. ૨૨

શ્રોતાજન! સહુ સાંભલુ, યે કરિ શ્રી હરિનાં ગાન,
ગણેશસુત કૂટ કિહિ, એ પૂર્ણ થયું આજ્ઞાન. ૨૩

॥ કડવાં ॥ ॥ ૧૨ ॥ ઇતિશ્રી રૂક્મણી હણું સંપૂર્ણ ॥ ॥ સંવત્
૧૭૧૭ વર્ષે પૌષ વદી ૭ શનૌ વાસરે સંપૂર્ણ લખતુ ॥ ॥ શ્રી રસ્તુ ॥
॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥ શ્રી

નોંધ:—શ્રી કાર્જસ ગૂજરાતી સભા મુખ્યાઈના હસ્તલિખિત સંગ્રહનાં
નં. ૬૪ ના આપડામાંથી ઊપરનું કાવ્ય અહીં લેવામાં આવ્યું છે. લહિ-
યાયે સાં. ૧૬૫૨ની આસપાસની પ્રચલિત ભાષા છોડી ઈષ્ટોતાના સમયની
લોકમાં પ્રચલિતભાષામાં મૂલ કાવ્યની નકલ કરી છે. મેં તે ભાષા ન
આપતાં સા. ૧૬૫૨ ની આસપાસ પ્રચારમાં રહેલી શિષ્ટ ગ્રંથોમાં મળી
આવતી ભાષાનું સ્વરૂપ આપી સમ્પાદન કર્યું છે. આજ કાવ્યની સં.
૧૬૫૨ની આસપાસની ભાષામાં લખાયેલી નકલ મળે, તો મેશક તેનું ખરૂં
સ્વરૂપ આપણને મળે. ત્યાં સૂધી આપણે ઊપર મુજબના સ્વરૂપવાળી
ભાષાને સ્વીકારવામાં વાંધો ન ગણિયે.

સાં. ૧૭૧૭ની આસપાસ કર્યું ભાષાસ્વરૂપ હવે તે જેના ઉપરથી આ
નકલ ઊતારવામાં આવી છે, તે નં. ૬૪ની પ્રતિમાંના તેજ કાવ્યના નીચે-
ના નમૂનાથી પ્રતીત થશે.

': શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ ॥ શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ ॥ ॥ આજ્ઞાન રૂક્મણી
હણું ॥ ॥ રાગ કેદારો ॥ ॥ નમો રે નમો શ્રી વીણાએક ॥ મુખબુધ્ધિસુખદા-
એક ॥ કા એક ॥ માનસવાએક સ્તુતી કરુ રે ॥ ૧ ॥ શ્રીબાલા કુશલા
કાલી ॥ કીપા કરોરે કીપાલી ॥ દયાલી ॥ દાલીદ્ર દુષ લય ભંજની રે ॥ ૨ ॥

શ્રી ગુરુચણ્ડીકીપા કરો ॥ મુની માનસાવ મનમાં ધરો ॥ ઓચરો ॥
 અલીક્ષ હોએ મુઝદીનને રે ॥ ૩ ॥ વૈષ્ણવ શ્રોતા વીનતી ॥ બહુ પંડીતની
 કરે સ્તુતી ॥ કુમતી ॥ મુઝને દેવ દયા કરો રે ॥ ૪ ॥ વલણ ॥ ॥ કરો
 દયા કવી મુઠ કુઠ કહો પતીત પાવન થાંહિ ॥ વાસુદેવવેહેવા રૂક્ષમણી ॥
 હણ કયા રસ ગાંહિ ॥ ૫ ॥

એરાક આ લહિયાયે જે લાષાસ્વરૂપ આપ્યું છે, તે તે સમયનું ખરું,
 પરંતુ જે નેડણી સ્વીકારી છે, તે શુદ્ધ છે, તેમ નજ કહી શકાય. તે
 સમયનાં શિષ્ટ લખાણુ જુદાં તરી આવે છે.

સંપાદક.

• મુદ્રક અને પ્રકાશક •
ભૂપતરાય મોહનલાલ દવે

ભિમિ

ભિમિ પ્રિન્ટરી
કે-સો હોલ કરાચી.

વર્ષ પાંચમું

અનુક્રમણિકા

સળંગ અંક

અંક ૧-૨જો

૪૯-૫૦

અસ્મદીયમ્

લાંબાં ખણકાળ્યો

મણિયોરીના આળનો પુનર્જન્મ

દિ. યા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૧

યુદ્ધ બલવન્તરાય ક. ઠાકોર ૨૫

રામ-વિરામ લલિત ૪૯

પૃષ્ઠપૂરક : ઝરમર : ઉમાશંકર જોષી ૫૬

મહાપ્રસ્થાન મનઃસુખલાલ મ. ઝવેરી ૫૭

લોકલીલા સુન્દરમ્ ૭૭

શ્રીમાદાના પથ્થર પર ઉમાશંકર જોષી ૯૧

પ્રિયાકવિતાને પૂજલાલ ૯૭

ઉર્વશી [એક ભિમિનાટિકા] દુર્ગેશ શુક્લ ૧૦૫

ટૂંકાં પ્રસંગકાળ્યો

ગૃહત્યાગ સુન્દરજી બેટાઈ ૧૪૩

શિક્ષકનું સ્વપ્ન વાદરાયણ ૧૪૬

પુત્રજન્મ મોહિનીચંદ્ર ૧૪૯

ભૂતિયો મહેલ રમણ પી. સોની ૧૫૨

શિવાજી-માલોજી પ્રભુદાસ કાલિદાસ ૧૫૬

પૃષ્ઠપૂરક : ઉતારો : ધૂમકેતુમાંથી

પ્રાચીનકાળ્યો

અનિરૂદ્ધહરણની તૈયારી લોગીલાલ જ. સાંડેસરા ૧૬૧

રૂઝ્કાણીહરણ કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી ૧૬૯

મુખ્ય શુદ્ધિઓ

પૃ.	પં.	શુદ્ધ.	પૃ.	પં.	શુદ્ધ.
૩	૨૭	નવંરીત	૬૪	૨૦૦	તેનું
૩	૧૬	ચિકોરે;	૭૧	૩૬૫	નિશીયમાં
૭	૨૫	ધટે	૭૧	૪૨૨	આ લીંટી પછી
			ગાળ્યેનો ખીલો ખંડ શરૂ થાય છે.		
૧૨	૮	અર્થસિદ્ધિ	,,	૪૨૪	વદને
૧૫	૧૦	ભાષા	૮૧	૮૦	,, ગળવે
,,	૨૭	ઉપશ્વાસ	૮૨	૧૦૬	છારાંને
૧૬	૧૭	એને એનો	૮૪	૧૪૦	ફૂંકી
૧૭	૧૪	આગળ	૮૫	૧૮૦	પાંખ
,,	૧૮	નળરમાં ધાલી	૮૬	૧૯૭	ઉપાયેછ
,,	૨૩	ઉત્તરમચરિત	૮૮	૨૩૩	પંક્તિની
			શરૂવાતમાં અવતરણ ચિહ્નો છે.		
૧૯	૨૫	ધર	,,	૨૪૦	અમારીને
૨૦	૧૫	ઋષિના	૯૪	૯૩	પડે
૨૩	૧૦	૯૩ મી	૯૮	૨૪	આશ્વાસનો
,,	૨૬	અર્થસિદ્ધિ	૧૦૬	૭	ચિત્રકારોને
૨૪	૫	ચોરે	૧૦૭	૮	પુરૂષસૂની
૨૬	૧૧	સુતન્તમાં	૧૦૮	૫	એલિલદા
૩૪	૨૮	ફૂંડાં	,,	૧૮	unattainable
૪૧	૨૧૬	બુદ્ધી	૧૧૩	૫૬	નામ (કામ નહીં)
૫૦	૩૯	યુવરાજ	૧૪૧	૯	સંસારદોષતણી
૫૩	૯૬	ગંગા	,,	૧૩	ભક્તિપીયૂષનું
૫૪	૧૨૦	સ્વાર્પણે	૧૫૨	૧૫	સાયબી
,,	૧૨૩	ભૂર્ચા	૧૫૩	૩૬	સુણિયા
૬૦	૯૧	રૂઝાવાને	૧૫૮	૬૫	ઉત્સાહ
૬૧	૧૦૩	કૃષ્ણાની			

સૌને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

લજ્જત દાર

ઝંડુ ફા ક્ષા સ વ

— વિના વિલંબે —

વાપરવા માંડા

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તન્દુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

સ્ત્રીઓની નખખાઇમાં

આખાદ અસર કરનાર

ઝંડુ અ શો કારિષ્ટ

પ્રદરદિ રોગો નો

અકસીર ધલાજ

દરેકે ઘરમાં હોવો જોઇએ

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરવા

ઝંડુની સુવર્ણમિશ્રિત

મકરદ્વજ ગુટી

— શક્તિની સર્વોત્તમ દવા —

આજથીજ અજમાવવા માંડો

તોણા એકના રૂપીઆ આઠ

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી. પો. બો. નં. ૫૫૧૩ સુઅધ નં. ૧૪

સિંધના સોલ એજન્ટ: ડાહ્યાલાલ બ્રધર્સ. સ્વામીનારાયણ ખીલ્ડીંગ, બંદર રોડ, કરાચી.

○ આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર આજેજ મળાવો ○

સાહિત્ય એ જીવનની સંસ્કારિતા છે.

રાજકીય

સામયિક

સુ મા જ વા દ

એકલે એક સ્વતંત્ર, સ્વયં, મુવિકસિત સંસ્કૃતિ

ગુજરાતનું પહેલું અને એકજ

સુમાજવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી રજુ કરતું માસિક

ન વ યુ ગ

તંત્રી: નરહરિ ભટ્ટ

આગેજ

લેખો:—

સાહિત્ય. કલા, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન
રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર સા
વિષયને તે સમાજવાદી દૃષ્ટિ
દુથી રજુ કરે છે.

નવયુગ

કાર્યાલય

લવાજમ : વાર્ષિક

હિદમાં

રૂ. ૫-૦-૦

એક હાઉસ

પરદેશ

રૂ. ૮-૦-૦

લેન

કોટ, મુંબઈ

છટક નકલ

જે માં

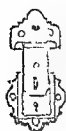
અનોખી નવલો, ટૂંકી વાર્તાઓ,
કાવ્યો, મનનીય લેખો, આંતર-
રાષ્ટ્રીય રાજકારણની માહિતી-
પૂર્ણ ખગરો વગેરે આવે છે.

તમારા ફાયદાની વાત

એચ. અબુબકર એચ. ઇલીઆસ એન્ડ સન્સ

અમારા કારખાનામાં:—

સ્ટીલ ટ્રંક, જવેલરી કેસ, હેટ બોક્ષીઝ, કેસ બોક્ષીઝ,
લેધર શુટ કેસીઝ, કેબીન ટ્રંકસ, હોલ્ડોલ્સ
ડાક્યુમેન્ટ કેસીઝ, ક્રીટ બેગ્ઝ, હેન્ડ બેગ્ઝ, બેડ સ્ટ્રોપ્સ
વગેરે વગેરે

જથ્થાબંધ બનાવવામાં આવે છે.

ઉપર લખેલ કોષ્ટકો જરૂરીયાત મારે

એક વખત અમારા શો રૂમની મુલાકાત જરૂર લેશો.

જથ્થાબંધ તથા છૂટક વેચનારા.

નં, ૩૪૫ બંદર રોડ, કરાચી.

મહત્ત! મહત્ત!! મહત્ત!!!

Majestic

આંખ એજ

પાંખ છે.

તમારી નજર ખામીવાળી હોય તો એક વખત અમારી દુકાને પધારી
વગર ખર્ચે તમારી આંખોને શાની જરૂરત છે તે બાણી લ્યો કે જ્યાં
રેડીઓસકોપી “Radinoscope” વીજાનીક રીતીએ તપાસવામાં આવે છે.

ચશ્માને લાગતું દરેક ખતનું કામ સસ્તા અને વાજબી ભાવે
સંતોષકારક રીતે કરી આપવામાં આવે છે.

કરાચીના જુના અને બાણીતા ૧૮વર્ષના ચશ્માના અનુભવી

ધી બોમ્બે સ્પેક્ટેકલ ક્લ.

બંદર રોડ, કરાચી સીટી

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની

નવી વાર્તા

કૌમુદી માસિકના ઑગસ્ટઅંકથી

શરૂ થાય છે

ઉપરાંત

ધૂમકેતુ

મેઘાણી

ઉમાશંકર

રમણ વકીલ

દુર્ગેશ શુક્લ

કીકુભાઈ દેસાઈ વગેરેનાં વાર્તા—નાટકો

અને

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, પ્રો. ઠાકોર જેવાનાં

વિક્રત્તાપૂર્ણ લેખો, સુન્દરમ, ઉમાશંકર,

બાદરાયણ, બેટાઈ જેવા કવિઓનાં કાવ્યો,

શુભાની નોંધપોથી, વિજ્ઞાન અને હુન્નરના લેખો

હવે પછીના અંકોમાં આવી વિવિધ રસિક સામગ્રી હશે જ.

તમારા પુસ્તકાલયમાં મંગાવવું ભુલશે નહિ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫.

કૌમુદી કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા.

સિંધનું જાણીતું ગુજરાતીઓનું માનીતું માસિક

ખોરશેદ પ્રકાશ

પારસી માલેકી હેઠળ આજ સાત વર્ષથી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બહાર પડે છે.

“ધરતીકંપ અંક” અને “નવરોઝ અંક” સિંધનાં સઘળાં માસિકોમાં
લાત પાડે એવા બહાર પડ્યા હતા.

હવે નવેંબરના દિવાળી અંકમાં તમે શું વાંચશો ?

મહાકવિ શ્રી ખમરદારનું ‘દિવાળી’ કાવ્ય, રા. જહાંગીર દેસાઈનું
‘ગળીજી’ કાવ્ય, રા. દિલખુશની ‘સાન ચુંટણી’, કપીર ઉપર અજવાળું નાખતો
૧. સોહરાબ સંતોકનો લેખ, “અવસ્તા અને એસ્ટ્રોલોજી”નો મુકાબલો દર્શાવતો
૧. પીરોજશાહ કનૈક્કશાનરનો લેખ, રા. રાજરાણીની “કનક કાન્તા” નામે
હંદુ સંસારી વાર્તા, જાણીતા લેખક ‘મુમતિ’ની સુંદર વાર્તા અને નરીમાન
મોરાબજી ગોળવાલાની ધરતીકંપની યાદ આપતી “અભાગી શીરીન” નામે કરુણ
વાર્તા—એ ઉપરાંત કવી “તીન”ની વાર્તા, ચાલુ વાર્તા, ખીજ લેખો શ્રી નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તા
૧ “સ્વદેશી વિદેશી” નામે અંગ્રેજીમાં લખાએલી વાર્તા ને ખીજ અંગ્રેજી લેખો મળી
ગીન વાચન સામગ્રીથી ભરપૂર અંક.

છુટક નકલ છ આના

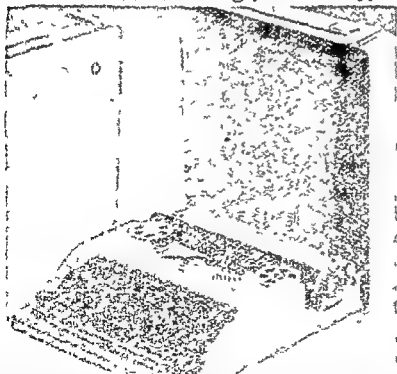
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર

તંત્રી : રૂસ્તમ એન. આર. મહેતા,

બંદર રોડ, કરાચી.

HERMES BABY - A SENSATION

New amazing portable typewriter

Dimensions inches 11x11

Height inches 2 3/4

Weight 7 lbs 12 ounces

Standard Keyboard

Standard Pica Types

Standard Spools and Ribbon

Standard Platen Size

100 % Visibility

Back Spacer - Ball Bearing

Chromium Plating

Wonderful Finish

RS 130/- Nett

with steel case de luxe

An industrial miracle of

E. Paillard & Co., Ltd.

Yverdon (Switzerland)

120 years' record of
precision workmanship

SOLE DISTRIBUTORS IN INDIA

C. G. CHAGLA & CO.

KARACHI

AGENCY APPLICATIONS INVITED

જમાનો કરકસરનો છે

કોઈપણ બનાવટના પંપ સાથે ટક્કર મારે તેવા અમારા

ઇલેક્ટ્રીક સેન્ટ્રીફ્યુગલ

હાર્વિસ ટેન્ક પમ્પ

આજા ઇલેક્ટ્રીક ખરચે ચાલે છે

નવી જગ્યાના માલીકોને એકવાર મુલાકાત લેવા લલામણુ કરવામાં આવે છે.

અમારા પમ્પની દ્રાયલ મફત આપીશું.

મળેા અથવા લખો:—

સોલીડ આઈસ કંપની

લોરેન્સ રોડ, કરાચી

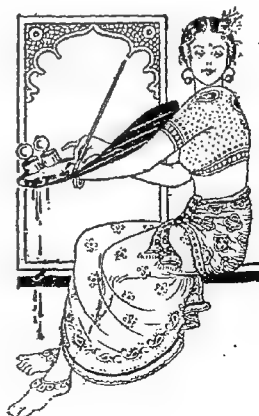
બ્લોકસ બનાવવા માટે

એકરંગી, દ્વીરંગી કે ત્રણરંગી કોઈ પણ તરેહના બ્લોકસ બનાવવા હોય, મનપસંદ ડીઝાઇનો તૈયાર કરાવવી હોય, ત્યારે નીચીને સરનામે જરૂર તપાસ કરજો.

સંતોષકારક કામ, અને વ્યાજબી દામ એ તમને ત્યાંજ મલશે

નગૂલ પ્રધર્સ

સ્વામીનારાયણ ચાલ, બંદર રોડ,
કરાચી.

કલાદર્શન

ગુજરાતની ચિત્રકલાના પ્રતિનિધિ સંગ્રહ

રવિશંકર રાવળ, રવિશંકર પંડિત, કનુ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ,
સોમાલાલ શાહ, કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, ચન્દ્રવદન ભટ્ટ, એ સાતે ગુજરાતી
કલાકારોનાં, ૧૦"×૧૧"ના માપના વિવિધરંગી માઉન્ટ ઉપર ચોડેલાં
દસ ચુનંદાં, પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો અભિનવ સંગ્રહ, કાચું ૧-૪-૦;
પાકું ૧-૮-૦ રજિ.-પોસ્ટેજ ૦-૬-૦

ચિત્રશતક

સવા રૂપયામાં સો ચિત્રોનો સંગ્રહ

કોણે કહ્યું કે કલાનો ઉપભોગ શ્રીમંતો જ કરી શકે? શુદ્ધ
ભગ્ની પસંદગીની, વિવિધતાવાળી અને સંસ્કારી કલાનો
સુસમૃદ્ધ સંગ્રહ, મધ્યમ સ્થિતિનો ગમે તે ગૃહસ્થ કે કરકસર-
વાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ખરીદી શકે એટલી કિંમતે મળે છે.
સુંદર ઉકાવ • મજબૂત બાંધણી • કિં. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૩-૦-૦

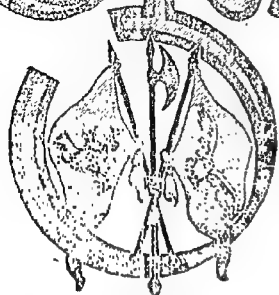

જેને વિષે હવે વિશેષ બાહરખબર કરવાપાશું તથાં એવું
ઘરઘરનું બાણીતું અને જનજનનું માનીતું આવતી પ્રજાનું માસિક
એની વિશુદ્ધ ગૌરવાન્વિત કલા, એના સંસ્કાર સંપત્તિ જ્ઞાનપ્રચૂર
લેખો, એની એકધારી ભગ્ની કાવ્યસામગ્રી, એની મનોહારી
વિવિધતાભરી માસેમાસની નવીનતા, બધું અનોખું છે-અબ્બેડ છે.
વાર્ષિક લલાજમ રૂ. ૬-૦-૦ :: :: :: પરદેશ ૧૨ શિ.

નમુનાના અંકના પૈસા પડતા નથી.

એનો કોઈ પણ અંક જુઓ અને તમે ગ્રાહક થવા લલચાશે.

જાજરાલ

આવતંત્રી :

શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

નવેમ્બર અંક

તા. ૧૫મી નવેમ્બરે પ્રગટ થયો છે

મુખ્ય લેખો

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી અંક :

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા,
શ્રી. રમણ ન. વકીલ,
શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
શ્રી. લાલુશંકર બા. વ્યાસ.

❶

વાર્ષિક લગાજમ :

હિન્દમાં : રૂ. ૫-૦-૦

પરદેશ : ૧૨ શીલીંગ

સંસદના સભ્યો માટે

લગાજમ : રૂ. ૪-૦-૦

❷

કાર્યાલય :

૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ,

કોટ, મુંબઈ.

અર્થ રસ્તે :

પુત્રને વળાવ્યો (વાર્તા) : શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા
વળે તાંતરીઓ (સાહસ-કથા) શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા,
સળિયા પાછળ (નાટક) : શ્રી. પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાર
સાહિત્યમાં આંતરરાષ્ટ્રિય-

લાવના (લેખ) :

સહલાગ્યે (વાર્તા) : શ્રી. વિનોદિતી નીલકંઠ.

નોંધપોથી :

પત્રમાળા : શ્રી. “ગુપ્તા”

સાહિત્યના યાત્રાળુઓ : શ્રી. લાલુશંકર વ્યાસ.

માનવતા : શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ.

: હપરાંત :

કાવ્યો, દોહન, વર્તમાનસાર, તંત્રીસ્થાનેથી વિગેરે.

ડીસેમ્બર અંકમાં

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

જય સોમનાથ

શરૂ થઈ ગઈ છે.

ASVAN

The Supreme Tonic

વૃદ્ધ કે યુવાન નબળા કે માંદલા
કોઈ પણ માણસ માટે અકસીર ગણાય છે

શક્તિની સર્વોત્તમ દવા

અ સ વ ન

ગુમાવેલી તાકાત અપારાધ્ય ઉત્પન્ન કરે છે
અ ને

નવું જીવન અને ઉત્સાહ રેડે છે.
શરિરના સ્નાયુઓ અને મગજને
અજળ રીતે વિકસાવે છે.

દરેક દવાવાળાઓની દુકાને મળશે

બેંગાલ કેમીકલ વર્કસ, કલકત્તા

કરાચીના એજન્ટ:—ઈન્ડિયન ડ્રગ એજન્સી

બાંદર રોડ કરાચી

સોનું અને વળી તેમાં મુગંધ !

સાંભળ્યું હશે

પણ હજી

જોયું નહિ હોય !

○

નહિ ?

તો વાપરી જુઓ !

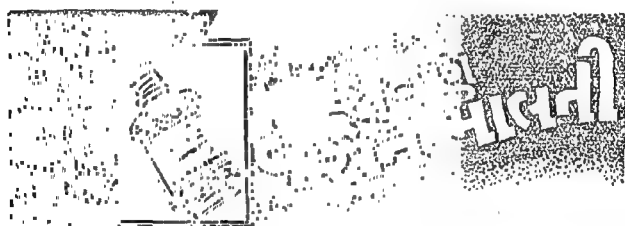
○

ઓ.આ. શર્મસીની == “મકરધ્વજગુટી”

અમારી “મકરધ્વજગુટી”ની દરેક ટીકડીમાં $\frac{1}{4}$ ગ્રેન સુવર્ણભસ્મ અને $\frac{1}{4}$ ગ્રેન ઉચ્ચી જાતની કસ્તુરી મેળવેલી હોય તાકાત અને તંદુરસ્તી મટે ઉત્તમ રસાયન છે. અમારી “મકરધ્વજગુટી” બળ, શુદ્ધિ, સ્ફુર્તિ અને વીર્યને વધારી શરીર રૂઝપુઝ કરે છે; શરીરના દરેક અવયવોને સ્ફૂર્તિ આપી તંદુરસ્તી બક્ષે છે, અને દરેક જાતની નબળાઈ તેમજ ફેફસાં છાતી અને વીર્યસ્થનના જુના જડ ધાલી ખેઠેલા રોગોને નાબુદ કરી શરીરને તેજસ્વી બનાવે છે.

૧ તોલાની આટલીના રૂ. ૫)

૧૦ તોલાની આટલીના રૂ. ૪૫.

આપણી આંખોમાં થયેલા નુકસાનો નાશ કરવા માટે આ ગુટી નાશ કરનાં સર્વ સુખો, તાકાત અને તંદુરસ્તી બક્ષે છે. ક્ષય, ઉધરસ, દમ, જુના ઝીણા તાવ, ધાતુની તેમજ શારીરિક નબળાઈ, તપુસકતા, પ્રમેહ, સ્ત્રીઓના પ્રદરદિ ગુપ્ત દરદો અને તેથી આવેલી નબળાઈમાં અજબ અને કાયમી ફાયદો કરે છે. મગજને પુષ્ટ કરી યાદ શક્તિ વધારે છે.

એક અંગવાડીઆની દવા માટે રૂ. ૪-૦-૦

ઓ.આ. સર્વવૈદિક દુર્લભ

વંદ્યોત્તમ દવા

સ્વમાન

અને

સ્વાભિમાન

સાચવતું

શ્રી કૃષ્ણ વિલાસ હિન્દુ હોટલ

ખંદર રોડ

ચેરી રોડને નાકે.

નેશનલ ટ્રાફિક

સામે

ન્યાં

એકવાર આવ્યા એટલે અનેકવાર આવવુંજ પડે

કારણ

શુદ્ધ ધીની ચોખ્ખી અને તાજી મીઠાઈ તેમજ ફરમાસુ ફરશાણ

તથા

ખુશબોદાર ચાહની હોજત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

માલિક: જી. એમ. દવે.

બેંકર દેડ, કરાવી

કેરલ
સેડલવુડ
સાબુ

કેરલ
સેડલવુડ
સાબુ

સુખડનો સાબુ

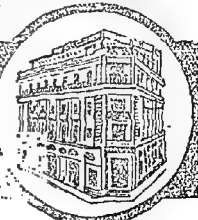
તમારા મનને ખુશ ખુશ રાખે
એવીમનોહર સુખડી વાળે
તમ સુખડના તેલનો બનાવે
ઉચ્ચ પ્રકારનું અતર અને
વાપરવામાં આવ્યું છે તે બધું જ
આપણા ગરમ દેશને માટે એ ખાસ બનાવવામાં આવ્યો છે. પર-
સેવાથી નીતરતાં શરીરમાં એ ઠંડક, ઉત્સાહ રે તાજગી બરે છે.
ઓની ખુશખોદાર ભલક તમારા મનને જરૂર પ્રવૃત્તિત અને
આલસાટક બનાવશે. દરેક ઠેકાણે એ મળી શકશે.

સોલ સોલ્ડ — ફરીર વાલજી સોલ્ડ રાસ

કેરલ સેડલવુડ સાબુ

મંજરીમાં અમીરી રહેવા જમવાનું

આર્ય નિવાસ

આર્ય નિવાસ
ટે.નં. ૨૩૧૩૬.

કાલબાદેવીશ્રીમંજરી

વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર

પૃથ્વિ

ગૂજરાતના બધાંય અગ્રગણ્ય સામયિકો અને સાક્ષરોએ આ રસિક વાર્તા સંગ્રહને ખરા ઉમળકાથી સત્કાર્યો છે.

ભવાનીશંકર વ્યાસ

○ એક વાનગી ○

કૃત

અગીઆર કુંકી

વાતોને

સંગ્રહ

જનસ્વભાવના આ મર્મગ્રાહી અવલોકનની સાથે જ ધ્યાન ખેંચે છે તેમની વિશિષ્ટ કટાક્ષવૃત્તિ આપણા આજ સુધીના કોઈ પણ નવલિકા લેખકમાં એ કટાક્ષવૃત્તિ આટલી સ્પષ્ટ રીતે નથી દેખાતી...
આને લીધે અને નવલિકાસંવિધાનના સળળ કૌશલને લીધે ભવાનીશંકર એમના પ્રથમ પ્રકાશન-થી જ ગૂજરાતના નવલિકાકારોની પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે-અત્યાર પહેલાં જ આવી ગયા હોત, જો તેમની નવલિકાઓ તથા ગૂજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ 'પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી' જેવા શિષ્ટ સામયિકોમાં છપાઈ હોત તો. તેમની 'ધીમુ' એર', 'સૌભાગ્યવતી', અને 'લોહીના ડાહ્ય' આ નવલિકા-તો આપણો સાહિત્યમાં અમર રહે તેવી છે....
અમે આ નવા 'અતિથિ'ને હૃદયપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

કિંમત રૂપિયા બે

કૌમુદી

સોલ એજન્ટ:-

સી. જમનાદાસ એન્ડ કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

નવું બહાર પડેલું પુસ્તક

મહાકવિ દિડનાગ કૃત

કુંદમાલા

અનુવાદ કરનાર

ભવાનીશંકર વ્યાસ

સીતા અને રામના અમર અને અનન્ય પ્રેમની કરુણ કથા કથતી આ સુકોમલ નાટિકા તમારી આંખમાં જરૂર આંસુ લાવશે.

કિંમત બાર આના

ભિર્મી પ્રકાશન મંદિર ○ ડેન્સો હોલ ○ કરાચી

એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

ચાલુ ક્રમત.	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત	ચાલુ ક્રમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૩-૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્ર.	૧-૮	૧-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૩જો	૧-૪
૦-૩	નળમયંતી	૦-૨	૦-૬	ચતુર અર્થોદ્ધ	૦-૬
૦-૩	બાલકાવ્યો	૦-૨	૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫
૦-૫	ઐષ્ઠ સલાહકાર-૧ લો	૦-૨	૦-૧૨	વીર કથાઓ	૦-૮
૦-૬	" —૨ જો	૦-૩	૨-૦	અર્વાચિન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧-૦
૦-૧૧	મધુમક્ષિક અને ભ્રમર	૦-૫	૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪
૦-૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭	૦-૬	જીવરામ ભટ્ટ	૦-૪
૩-૦	શ્રી કર્વેનું આત્મચરિત્ર	૧-૮	૨-૦	પુલ્કાન	૦-૧૦
૦-૪	ધરમાં રમવાની રમતો	૦-૩	૧-૮	સોળ સુંદર વાતો	૧-૦
૦-૧૩	કેટલાક રોગો-૨ જો	૦-૬	૦-૫	બાપુની કૃત્ય	૦-૩
૧-૧	પ્રગતિને પંથે	૦-૮	૨-૦	વિનોદવાટીકા	૧-૦
૦-૧૧	ભૂરચના	૦-૫	૧-૮	Flowers of Life	૧-૦
૦-૧૪	માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણક.	૦-૭	૦-૧૨	ધર્મોપદેશ	૦-૬
૧-૫	રોગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦	૦-૧૦	રસદાર	૦-૫
૦-૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬	૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦
૧-૧	લગ્ન અને ભવિષ્યની માતા	૦-૮	૨-૮	વિનોદવિહાર	૧-૮
૧-૧	વિદ્યાશાળા	૦-૮	૨-૮	ઓલીઆ જોશીનો અખાડો	૧-૮
૦-૧૧	શિક્ષણનો શાસ્ત્રાર્થ	૦-૮	૦-૧૦	મદનમંદિર	૦-૬
૦-૬	સિંહ	૦-૩૫	૨-૦	એલ્વા એડીસન (અંગ્રેજી કૃત)	૧-૨
૦-૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬	૧-૧૨	યુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩
૦-૨	જાત્રીને	૦-૧	૧-૮	ધર્મોની બાહ્યવસ્થા	૧-૦
૦-૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦-૭	૧-૦	કેટલાક રોગો ભા. ૩જો	૦-૧૧
૦-૧૪	બાળકેળવણી	૦-૭	૧-૬	વિષતંત્ર	૧-૦
૧-૮	વૈયાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨	૦-૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦-૮
૧-૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦-૬	૦-૧૩	સહકાર મિમાંસા	૦-૮
૦-૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦-૬	૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦
૦-૬	રામાયણ રહસ્ય	૦-૩	૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦
૦-૬	બાલરામાયણ	૦-૩	૦-૧૩	તકસેવન અથવા જાશસેવનવિધિ	૦-૮
૦-૮	હાડપિંજર	૦-૪	૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮
૦-૫	આર્યોની ઓળખાણ	૦-૨	૨-૪	વિજયમંત્ર અને ક્ષેત્રની આવી	૧-૮
૦-૬	કુમાર વીરસેન ભાગ-૨ જો	૦-૪	૧-૧૪	રાજ્ય જીમીલારામ બહાદુર	૧-૦
૦-૫	પરિમલ	૦-૩	૧-૧૪	મટાલીમાં નવચેતન	૧-૦
૦-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ-૨જો	૧-૪	૨-૧૨	અર્થશાસ્ત્ર	૨-૦

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ રાવપુરા, વડોદરા.

રીલાએબલની બીજી અપુર્વ યોજના.

● રૂ. ૫૫ના ડોનેશન સર્ટિફિકેટ કાઢી રીલાએબલે ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યને રાહત આપવા નિર્ધાર કર્યો છે.

● દર વર્ષે લાખો અને કરોડો રૂપીઆ ગોવા અને બીજી લોટરીઓમાં પરદેશ ચાલ્યા જાય છે તે અટકાવવા માટે અને ફક્ત એક જ રૂપીઆમાં ૧૦૦ વખત નસીબ અજમાવવા માટે રીલાએબલનું સર્ટિફિકેટ લેવું વધારે સાફ છે. આપને કોઈ ઇનામ ન આવે તો રૂ. ૨૫ પાછા આપવા અમે બંધાઈએ છીએ.

○

વિગત માટે લખો:—

મેનેજિંગ એજન્ટસ

રીલાએબલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા લી.
કરાંચી.

દરેક જગ્યાએ એજન્સીઓ આપવાની છે.

અંજલિ ગ્રંથમાળા

નવા પ્રકાશના

બે સુંદર ગ્રંથો

પાંચમું પુસ્તક

છઠું પુસ્તક

વે રા ન માં

કાળા પાણીને પેલે

ઝવેરચંદ મેઘાણી

(અલ્લાદેશના પ્રવાસ પરો)

આમાં દેશ-પરદેશના સાહિત્યમાં
અને લેખકે નજરે જોયેલા પ્રસંગોમાં
જ્યાં જ્યાં માનવતાનું રહસ્ય જોયું
તે દૂકી વર્તા, પ્રસંગચિત્રો અને
ઉદ્દેશોધનના રૂપમાં આ પુસ્તકમાં
મૂક્યું છે.

૫૪ ૧૭૫ સુલ્ય એક રૂપિયો

છટક નકલના સોલ એજન્ટ,

સી. જમનાદાસની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુમ્બઈ-૨

રામનારાયણ ના. પાઠ

આ પુસ્તકમાં લેખકે પોતે
દષ્ટિથી અલ્લાદેશમાં નજરે જે
જાણ્યું અને અનુભવ્યું તેનું
અને સાદી કાપામાં જ્યાં આ
હીસેમ્બરની અધવચ્ચે બ
પડશે.

શાખા

દિનકર કાર્યાલય

સાબરમતિ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ત્રણ.

ડે-સો હોલ કરાચી

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૬